

Айдос Чотбаев

Қ

АЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ЕЖЕЛГІ
КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ ҚАРУ-ЖАРАҚТАРЫ

Вооружение древних кочевников Казахских степей
The armament of the ancient nomads of the Kazakh steppes

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитеті
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының
Астана қаласындағы филиалы

Министерство образования и науки Республики Казахстан
Комитет науки
Филиал Института археологии им. А.Х. Марғұлана в г. Астана

Republic of Kazakhstan Ministry of education and science
Committee of science
Branch of the of Archaeology named after A.Kh. Margulan in Astana

Айдос Чотбаев
Aidos Chotbayev

**ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ ЕЖЕЛГІ КӨШПЕЛІЛЕРІНІҢ
ҚАРУ-ЖАРАҚТАРЫ**

**ВООРУЖЕНИЕ ДРЕВНИХ КОЧЕВНИКОВ
КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ**

**THE ARMAMENT OF THE ANCIENT NOMADS
OF THE KAZAKH STEPPES**

Астана 2013
Astana 2013

УДК 902
ББК 63.4

472

«Ә.Х. Марғұлан
атындағы Археология
институты» Астана
қаласындағы филиалы

Филиал «Институт
археологии имени
А.Х. Марғұлана»
в городе Астана

КІТАПХАНА

инв. №

624

Ғылыми редактор: А. Онгар
Научный редактор:
Chief editor

Сарапшы: К.С. Ахметжан
Рецензент:

472 **Чотбаев А. Қазақ даласының ежелгі көшпелілерінің қару-жарақтары. Вооружение древних кочевников казахских степей. The armament of the ancient nomads of the Kazakh steppes.** – Астана: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы, 2013. – 200 б. – Қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-7106-15-7

Кітапта жарияланған археологиялық жәдігерлердің негізінде Қазақстанның көне тұрғындарының қару-жарақ пен сауыт-саймандар кешені алғаш рет қарастырылады. Бұл жұмыста қола және ерте темір дәуірі жауынгерлерінің қару түрлері мен сауыт-саймандарының көрнектілері ғана ұсынылып отыр.

Кітап археологтар, тарихшылар, ежелгі әскери өнер зерттеушілері мен жалпы көне тарихқа қызығатындарға арналады.

В книге впервые рассматриваются вопросы комплекса вооружения и экипировки древнего населения Казахстана, основанные на уже опубликованных археологических материалах. В работе представлены яркие экземпляры разной категории оружия и экипировки воина эпохи бронзы и раннего железного века.

Книга рекомендована археологам, оружейоведам древности, историкам и всем любителям древней истории.

In the book for the first time distinguish the complex of weapons and equipment of the ancient population of Kazakhstan, based on already published archaeological materials. In this work vivid representatives of warriors with various categories of the weapon and equipment are presented, during an era of bronze and the early Iron Age.

The book is designed for archeologists, groups of people who produced of antiquities weapon, historians and for all lovers of ancient history.

УДК 902
ББК 63.4

Баспаға Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының ғылыми-үйлестірушілік кеңесі ұсынған

Рекомендовано к изданию научно-координационным советом филиала Института археологии им. А.Х. Марғұлана в г. Астана

Recommended for publishing by the Scientific-coordination Council of Branch of the of Archaeology named after A.Kh. Margulan in Astana

ISBN 978-601-7106-15-7

© Чотбаев А., 2013
© Филиал Института археологии
им. А.Х. Марғұлана в г. Астана, 2013
© Исмаилова А., дизайн, 2013

КІРІСПЕ	12
Б.З.Д. VIII-VI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ҚАРУ-ЖАРАҒЫ МЕН САУЫТ-САЙМАНДАРЫ	21
ЖАҚЫННАН ҰРЫС САЛУ ҚАРУЛАРЫ	33
<i>Қанжарлар</i>	34
<i>Шақандар мен найзалар</i>	53
АЛЫС ҚАШЫҚТАН ҰРЫС САЛУ ҚАРУЛАРЫ	65
<i>Садақ</i>	66
<i>Жебепер</i>	70
ЖАУЫНГЕРЛІК ЖАРАҚТАР	101
<i>Дулыға</i>	102
<i>Әскери белдіктер</i>	108
<i>Қорамсақ</i>	115
ӘСКЕРИ ІСТІҢ ДАМУЫНЫҢ БІРҚАТАР МӘСЕЛЕЛЕРІ	121
ҚОРЫТЫНДЫ	135

ВВЕДЕНИЕ	12
ВООРУЖЕНИЕ И ЭКИПИРОВКА КОЧЕВНИКОВ VIII-VI ВВ. ДО Н.Э.	21
ОРУЖИЕ БЛИЖНЕГО БОЯ	33
<i>Кинжалы</i>	34
<i>Чеканы и копья</i>	58
ОРУЖИЕ ДИСТАНЦИОННОГО БОЯ	65
<i>Лук</i>	66
<i>Стрелы</i>	70
ВОИНСКОЕ СНАРЯЖЕНИЕ	101
<i>Шлем</i>	102
<i>Боевые пояса</i>	105
<i>Колчан</i>	115
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ВОЕННОГО ДЕЛА	121
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	135

Content

INTRODUCTION	140
ARMAMENT AND EQUIPMENT OF THE NOMADS IN VIII-VI CENTURIES BC	143
CLOSE COMBAT WEAPON	147
<i>Daggers</i>	148
<i>Horsman-hammer and spears</i>	155
RANGED WEAPON	159
<i>Bow</i>	160
<i>Arrows</i>	166
MILITARY EQUIPMENT	177
<i>Helmet</i>	178
<i>Fighting belts</i>	178
<i>Quiver</i>	181
SOME QUESTIONS OF MILITARY SCIENCE DEVELOPMENT	183
CONCLUSION	189
ЎДЕБИЕТ. ЛИТЕРАТУРА. LITERATURE	193

Кіріспе

Қазіргі Қазақ жерін ертеде мекен еткен көшпелілер тарихы, жаңа жерлерді жаулап алу мен басқа тайпаларға үстемдік еткен әскери қақтығыстарға толы. Осындай жағдайға тікелей әсер еткен факторлардың бірі табиғи-климаттық құбылыстар, яғни қоршаған ортаның күрт өзгеруінің салдары тарих сахнасындағы күрделі саяси-әлеуметтік процестердің жаңа сапалы сатысына өтуіне тікелей әсерін тигізді. Осындай табиғи жағдайдың бір топқыны біз қарастырып отырған уақытқа сай келеді. Мұндай кезеңдерді «жаңарулар уақыты» десе де болғандай, себебі, бұл уақыт бөлігі заттардың түбегейлі өзгеріске ұшыраған өмірлік қағидаларға бейімделуімен, көптеген заттардың белгілеріне қарай топтасу үдерісімен және мүлде жаңа бұйымдардың пайда болуымен ерекшеленеді. Әсіресе, бұл үдеріс қоғамның әскери өнеріне әсерін тигізді де алғашында-ақ технологиялық үдемелі және жылдам таралатын заттар ретінде танылған қарулар мен әскери жарақтардың маңыздылығын арттырды.

Введение

История кочевников, населявших нынешнюю территорию Казахстана, насыщена военными конфликтами, сопряженными с захватом новых земель и господством над другими племенами. Благоприятным для таких процессов стало природно-климатическое обстоятельство, создавшее кратковременные исторические переломы, которые были обусловлены резкими переменами жизненных устоев, один из которых приходится на рассматриваемую нами эпоху. Такие периоды, наверное, можно назвать «временем новаций». Эти моменты ознаменованы адаптацией вещей к кардинально изменившимся догмам жизни, многие вещи проходят процесс унификации, появляются совершенно новые изделия. Данный процесс особенно коснулся предметов воинской экипировки и оружия, определив важность оружия и воинской экипировки, которые изначально являлись технологически прогрессирующими и быстро распространяющимися предметами. Таким образом, естествен-

«...впрочем, и у скифского народа одно только, но самое важное, из человеческих дел придумано. Наиболее мудро из всех

«...впрочем, и у скифского народа одно только, но самое важное, из человеческих дел придумано. Наиболее мудро из всех известных нам народов, а остальные у них не заслуживают внимания. Эта самая важная особенность скифов состоит в том, что никакой враг, напавший на них, не может ни спастись от них бегством, ни захватить их, если они не захотят быть открытыми: ведь народу... где каждый – конный стрелок... как не быть непобедимым и неприступным?»

(Геродот // ВДИ. 1947. №2, с. 255)

Сонымен, табиғи фактор әскери өнердің тарихи-мәдени қоғамдардың құрылуындағы ерекше орнын анықтап берді.

Енді, жаугершілік орта, қоғамның құрылымына тікелей әсер ететін саяси-экономикалық ахуалға өз ықпалын тигізді, ал, жауынгер әлеуметтік ортаның негізгі құрамы және қорғаушысы атанды. Биліктің тірегі немесе негізіне айналған әскери жасақ сан және сапа жағынан жандану үрдісіне бөленді де, салдарынан қару-жарақтардың жаңа түрлері көбейе бастайды.

Қарастырып отырған кезеңде түрлі қару-жарақтардың пайда болуын шеберлер немесе ұсталардың

бұл заттарды жетілдіру мақсатында тәжірибелер жүргізгендігіне түсіндіруге болады. Қарудың жаңа үлгілері тез арада таратылып отырған, себебі бұл кезде экономикалық және мәдени қарым-қатынастар толассыз жүріп жатқан уақыт, осы ойды сақ-скиф мәдени-тарихи қауымдастығының таралған жерлерінен табылған жәдігерлермен негіздесек артық болмайды.

Алыс қашықтықтағы ұрыс қаруларының, әсіресе, садақ пен жебенің дамуымен бірге қорғаныс сауыт-саймандары да жетіле түсті. Кең қолданыста болған былғары қорғаныс сауыттарын металл тілікшеден жасалған сауыттар алмастырды. Қарастырылып

1. Жартас суреттеріндегі арба кескіндері. Қаратау. Оңтүстік Қазақстан
Изображения колесниц на скалах. Каратау. Южный Казахстан
Images of chariots on rocks. Karatau. Southern Kazakhstan

ные факторы predeterminedили роль воины в формировании культурно-исторических общностей.

Теперь, война оказывала значительное влияние на политическую и экономическую ситуацию, которая, в свою очередь, непосредственно воздействовала на социальную структуру древних кочевников. В милитаризованном обществе статус облаченного воина несомненно было высокой. Армия ставшая гарантом властвования нуждалась в постоянном росте количества и качества, что привело к появлению разнообразных видов оружия и экипировки.

Появление разнообразных форм предметов вооружения в рассматриваемую эпоху указывает на эксперименты оружейников по усовершенствованию и повышению эффективности оружия.

Новые виды оружия быстро распространялись, так как, в рассматриваемую эпоху бурно происходили экономические взаимоотношения между различными общностями, на что указывают археологические материалы, полученные на территории распространения скифо-сакской археологической и культурно-исторической общности.

отырған уақытқа сәйкес үдемелі даму жақыннан қолданылатын ұрыс қаруларын да қамтыды; олардың түрлері өзгеріске ұшырады, қанжарлардың жүздері тарылып, соның негізінде техникалық қасиеті мен қолдану тиімділігі артты.

Жоғарыда айтқандай сақ-скиф мәдени-тарихи қауымдастығының таралу аумағынан табылған археологиялық материалдар ежелгі көшпелілердің қару-жарақтары мен әскери жабдықтардың жаңа түрлерімен өзара алмасқандығын дәлелдейді.

Осылайша, қару-жарақтар мен әскери жабдықтар ежелгі көшпелілердің саяси-экономикалық және қоғамдық қатынастарының көрсеткіші және тарихи-

мәдени үдерістердің хронометрі болды. Соңдықтан, адамзат қоғамының ерте кезеңі мен әскери істің дамуының көріністерін анықтау түрлі археологиялық материалдарды, оның ішінде қару-жарақтар мен әскери жабдықтарды біртұтас қарастыра отырып талдап, түйіндеумен тығыз байланысты.

Еуразияның ежелгі көшпелілері қарулануының тарихнамасы ХІХ ғасырдан, Қара теңіз жағалауындағы ескерткіштерді зерттеуден бастау алады. Бүгінгі күні ежелгі көшпелілердің қару-жарақ түрлері мен әскери өнеріне қатысты қарапайым сипаттаудан бастап, негізгі мәселелерді анықтаушы көлемді мәліметтер базасы жинақталды.

2. Қалқан тәрізді сулықтар. Тоқсанбай қонысы. Үстірт. Батыс Қазақстан. З.С. Самашевтың қабалары. Щиткообразные сулицы. Поселение Тоқсанбай. Үстірт. Западный Казахстан. Раскопки З. Самашева. Shield cheek piece. Settlement Toksanbay. Ustyurt. Western Kazakhstan. Z.S. Samashev's excavation.

С развитием оружия дистанционного боя, в частности лука и стрел, совершенствуется защитная экипировка. Широко бывавшие защитные компоненты экипировки, изготовленные из кожи, быстро заменяются панцирями из металлических пластин. Прогрессивное веяние времени полноценно охватило и оружие ближнего боя; они модифицируются, клинки кинжалов сужаются, что способствует повышению технических свойств, эффективности использования.

Таким образом, предметы вооружения и воинской экипировки являются индикатором политико-экономических и общественных взаимоотношений древних кочевников и хронометром историко-культурных процессов. Поэтому конкретная картина ранних периодов развития человеческого общества, в

том числе и военного дела, всецело связана с интерпретацией разносторонних археологических материалов, в частности предметов вооружения и воинской экипировки.

Историография оружейведения ранних кочевников Евразии начинается с ХІХ столетия, с началом изучения причерноморских памятников. На сегодняшний день материалов, посвященных предметам вооружения ранних кочевников и военному искусству в целом, накопилось масса, они различного характера, начиная от простого описания и заканчивая разработкой основополагающих проблем.

На данном этапе историографию оружейведения можно рассматривать в хронологических рамках и по территориальному признаку. Нам кажется более корректным рассмотрение истории оружейведения в

1

2

3

3. Қала дәуірінің қару-жарақ кешені. Комплекс вооружения эпохи бронзы. Complex of weapons of the Bronze Age.

14

15

Аталған кезеңдегі қарутану тарихнамасын хронологиялық шеңберде және территориялық ерешеліктеріне қатысты қарастыруға болады. Біздің ойымызша, қарутану тарихын хронологиялық кезеңдерге жіктелген жергілікті шеңберлер бойынша қарастыру анағұрлым орынды болып табылатын тәрізді. Өйткені Еуразияның археологиялық мәдениеттерінде рухани жағынан біртектілік болғанымен, материалдық мәдениеті жағынан кейбір ерекшеліктері бар, оның үстіне ерте темір дәуіріндегі тайпалық одақтардың әскери ісін зерттеу мәселесі түрлі бағытта жүрді және біркелкі емес. Әскери істің біркелкі зерттелмеу жағдайы көптеген мәселелер туындатты, солардың ішінде нақты бір қару түрлерінің пайда болу мәселесі ең маңыздысы. Аталған мәселенің түйінін табу қарутану тарихнамасындағы көптеген күрделі түйіндердің шешімін табуға көмектеседі.

Қазақстанның ежелгі көшпелілерінің әскери өнерін қайта жаңғырту үшін, қару түрлерін (жалғыз көрнекі дерек түрі) толық жіктеп топтастыру қажет және олардың атқаратын қызметіне қарай ерекшеліктерін анықтау маңызды. Сонымен қатар, келесідей екі негізгі белгіні анықтау керек: бірінші — қару-жарақ кешендерінің таңдаулы жиынтығын, екінші — әскери

ұйымдасу түрін. Қазақстан аумағындағы б.з.д. VIII-VI ғғ. жататын ескерткіштердің жүйелі түрде зерттелмеуі, аталған заттарды сандық талдаудан өткізу мүмкіндігін толықтай жоққа шығарады.

Қарулану жарақтары бұған дейін тек жерлеу мүлкінің бір құрамдас бөлігі ретінде ғана қарастырылып келген еді. Қазақстандағы археологиялық материалдардың бұл категориясы бойынша жекелеген жұмыстар жүргізілгенімен, нақты атқарылған істер көңіл көншітерліктей емес. Күні бүгінге дейін мұндай заттар негізінен тек сыртқы сипатына қарай ғана жіктеліп келді.

К.А. Ақишев Қазақстаннан табылған жібелердің типологиясына қарай отырып, олардың хронологиялық бірізділігін анықтап берді (Ақишев, Кушаев, 1983, 115-б.).

Өз уақытында Шығыс Қазақстандағы қару-жарақтары жайлы тұжырымдарын С.С. Черников те білдірген еді (Черников, 1965, 46-50-б.).

Белгілі зерттеуші М.Қ. Қадырбаев Орталық Қазақстан қару-жарақ заттарының типологиясын жасап, хронологиялық межесін анықтап берді (Қадырбаев, 1968, 24-29-б.). М.Қ. Қадырбаев Қазақстанның барлық аймақтарынан жинақталған материалдарды талдай отырып, жібелер мен қанжарлар қолда-

го инвентаря. Данные предметы не раз классифицировались в основном по внешним признакам. В Казахстане конкретных разработок по данной категории археологических материалов нет, хотя имеются отдельные работы.

Ақишев К.А. на основе типологии наконечников стрел Казахстана определяет их хронологическую последовательность (Ақишев, Кушаев, 1983, с. 115).

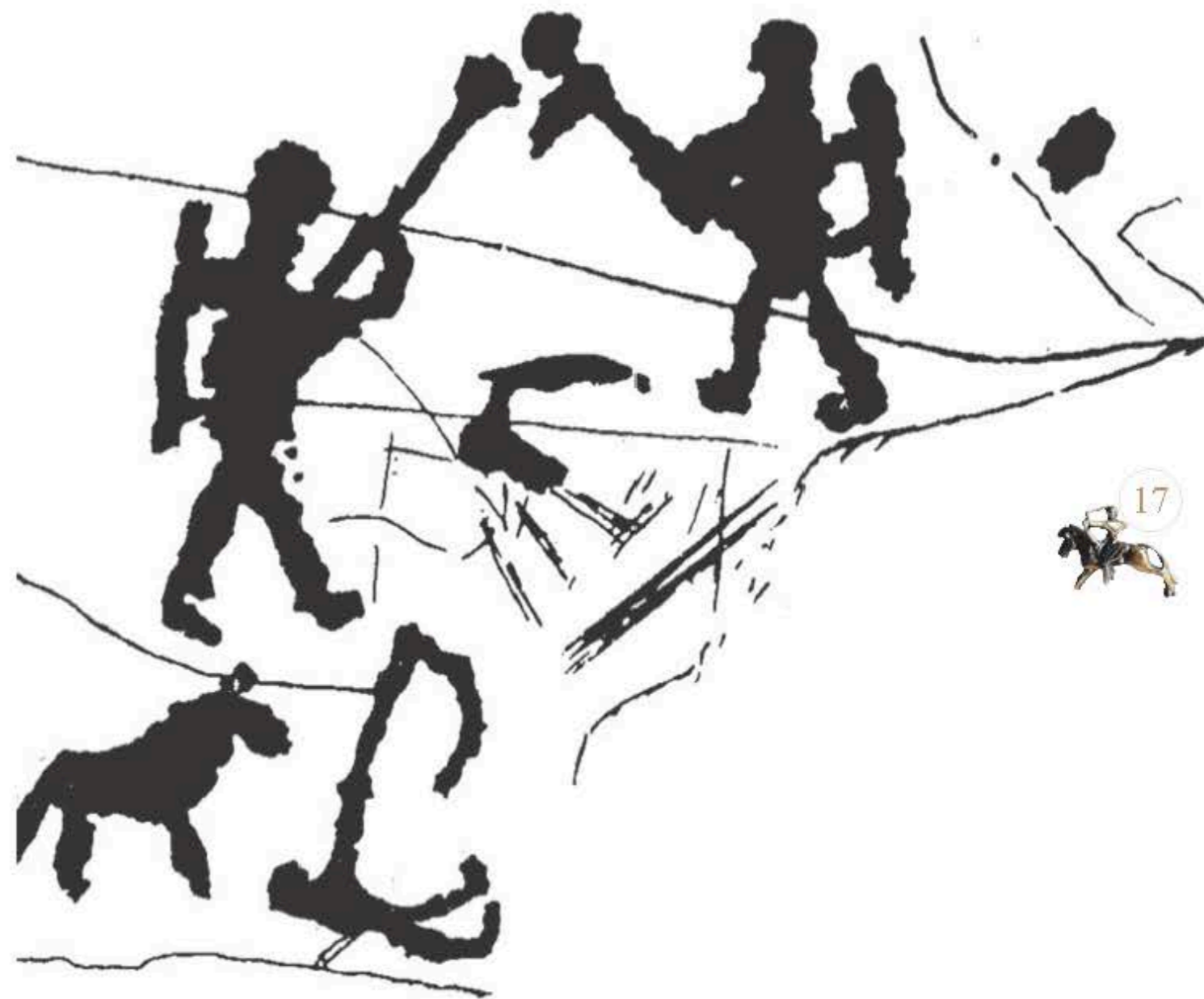
Некоторые выводы по предметам вооружения восточного Казахстана в свое время сделал С.С. Черников (Черников, 1965, с. 46-50).

Типология и хронологическая шкала предметов вооружения Центрального Казахстана составлены в свое время М.К. Қадырбаевым (Қадырбаев, 1968, с. 24-29). Анализируя обширный материал из всех регионов Казахстана, М.К. Қадырбаев проводит хронологическую последовательность бытования наконечников стрел и кинжалов. Также определяет территорию распространения черешковых двухлопастных наконечников стрел, которые редки для Казахстана. По мнению данного исследователя, ранние формы казахстанских кинжалов близки к карасукским, но согласно результатам спектрального анализа они происходят из местных мастерских. Кинжалы из Казахстана использованы в работах Н.Л. Членовой (Членова, 1976), она высказала мнение о сравнительно

локальных рамках, раздробленных внутри на хронологические периоды. Так как археологические культуры Евразии, несмотря на идентичность духовной культуры, имеют некоторые различия в материальной, изучение военного дела тех или иных племенных союзов раннего железного века разнопланово и неравномерно. Неравномерно-волнистое состояние изучения военного дела породило многие проблемы, среди которых остро стоит вопрос о происхождении конкретных видов оружия. Решение данного вопроса поможет разрешить многие проблемные аспекты в историографии оружейведения.

Для реконструкции предметов военного искусства древних кочевников Казахстана необходима детальная типологическая классификация видов оружия (единственного репрезентативного источника), важно установить их функциональные особенности, а также определить два основных критерия: первое — это ассортимент комплекса вооружения, второе — определение военной организации. Неравномерность изученности памятников Казахстана VIII-VI вв. до н.э. автоматически исключает возможность количественного анализа данных предметов.

Предметы вооружения до настоящего времени рассматривались как составная часть погребально-

4. Ұрыс көрінісі. Арқаларында қалқандары анық көскінделген шоқпармен қаруланған қос жауынгер бейнесі. Сағыр 2 шатқалының петроглифтері. Шығыс Қазақстан облысы, Ұлан ауданы. З.С. Самашев бойынша. Батальный сюжет. Изображения двух воинов вооруженных дубинками. На спинах четко прорисованы щиты. Петроглифы урочища Сағыр-2. Уланский район, Восточно-Казахстанская область. По З. Самашеву. Battle plot. Images of two soldiers armed with bludgeons. On the backs are accurately traced of shields. Petroglyphs of Sa-gheer-2 Ulansk area, East Kazakhstan region. According to Z. Samashev.

нысының хронологиясының бірізділігін жасады. Соңдай-ақ, Қазақстанда сирек кездесетін екі қанатты шегелі жебенің таралу территориясын анықтады. Зерттеушінің пікірінше, қазақстандық қанжарлардың көне түрі қарасұқ қанжарларына ұқсас келгенімен, спектрлік талдаулар мәліметтеріне қарағанда жергілікті шеберханаларда жасалынған. Қазақстаннан табылған қанжарлар Н.Л. Членованың еңбегінде де қарастырылған (Членова, 1976). Ғалымның пікірінше, салыстырмалы жалпақ жүз бен шағын «бүршіктер» қазақстандық қанжарларға тән.

М.К. Хабдулина Солтүстік Қазақстандық қару-жарақтарды жерлеу мүлкінің жеке бір санаты ретінде қарастыра келе, оларды хронологиялық, типологиялық аспектілер тұрғысынан талдап, ұқсастықтарын атап көрсеткен (Хабдулина, 1994, 46–58-б.). Салыстырмалы-типологиялық әдіс арқылы жүргізілген спектральды талдаудың көмегіне сүйене отырып М.К. Хабдулина б.з.д. VIII-VII ғғ. тән жебелер түрін анықтады. Оның пікірінше, екі қанатты ұңғылы, шегелі қола жебелер андрон дәстүрімен тығыз байланысты және б.з.д. VII ғ. соңында қолданыстан кеткен.

Ұйғарақ қорымдық кешенінің материалдары О.А. Вишневскаяға б.з.д. VII-VI ғғ. Арал маңы аймағында

5. Балдағы түсу, шатыр тәрізді және ұштығы доғал қола қанжар. Кездейсоқ олажа. Шығыс Қазақстан, Семей қаласындағы облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақталуы. Инвентарлық нөмірі жоқ

Бронзовый кинжал с прямым брусковидным перекрестием и шляпообразным навершием. Случайная находка. Восточный Казахстан. Хранится в историко-краеведческом музее г. Семей. Без инвентарного номера
Bronze dagger with block shaped crosshairs and a hat pommel. Casual finding. East Kazakhstan. It is stored in the Local history museum in Semey. Without accession number

широких клинках и небольших «шипях», присущих кинжалам казахстанского происхождения.

Хабдулина М.К. рассматривает предметы вооружения Северного Казахстана как отдельную категорию погребального инвентаря, хотя проработаны хронологические, типологические аспекты, а также приведены аналогии (Хабдулина, 1994, с. 46–58). По результатам проведенного спектрального анализа сравнительно-типологическим методом М.К. Хабдулина определяет формы стрел, существовавших в VIII–VII вв. до н.э. По ее мнению, втульчатые двухлопастные, бронзовые черешковые наконечники стрел связаны с андроновской традицией и уходят с производством к концу VII в. до н.э.

Материалы из курганного комплекса Уйгарак позволили О.А. Вишневской сделать детальный типологический расклад предметов вооружения Приаралья, бытовавших в VII–VI вв. до н.э. (Вишневская, 1973, с. 87–99). По форме и способу насаждения предметы вооружения данного региона тяготеют к таковым из Западного Казахстана.

Наконечники стрел Казахстана привлекались в работе И.Н. Медведской, где прослежены хронологическая последовательность, составлены карта распространения и таблица встречаемости различных типов (Медведская, 1972, с. 76–88).

қолданыста болған қару-жарақ туралы типологиялық тұжырым жасауға негіз болды. Аталған аймақтың қару-жарақ түрлері пішіні мен сапталу тәсілі жағынан Батыс Қазақстандық үлгілерге өте ұқсас.

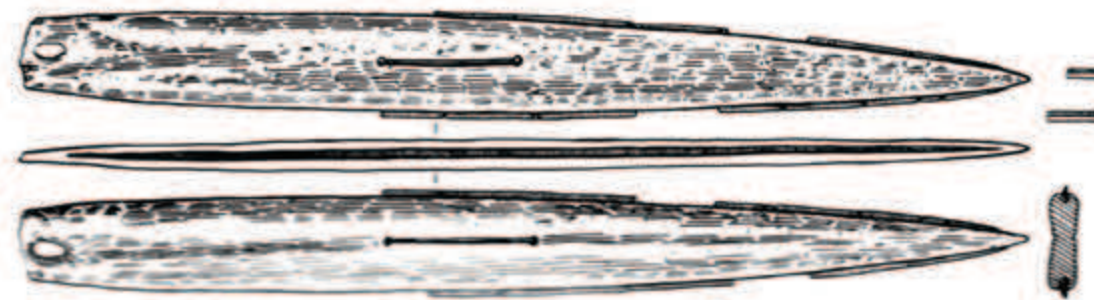
Қазақстандық жебелерді И.Н. Медведская өзінің еңбегінде пайдаланды. Онда жебелердің хронологиялық бірізділігі қаралып, таралу картасы жасалған және алуан түрлі типтерінің аралас келу кестесі қоса берілген (Медведская, 1972, 76–88-б.).

Жоғарыда аталған еңбектер Қазақстанға тән қарулану кешенін анықтап бергенімен, әскери ұйымдасу

мәселесі сол қалпында қарастырысуы қалып отыр.

Аталмыш жұмыстың негізгі мақсаты әскери қару-жарақ және сауыт-сайман кешенін Қазақ даласындағы ежелгі көшпелілердің әскери ісін зерттеудегі негізгі дерек ретінде анықтау болып табылады.

Кітапты дайындау барысында баға жетпес кеңес бергені үшін т.ғ.д., проф. З. Самашевқа ерекше алғысымды білдіремін. Сонымен қатар кітапты баспаға дайындауда көрсеткен қолғабыстары үшін М. Ахметовқа, А. Жүнісхановқа, Е. Дубягинаға және Б. Қожахметовке ризашылығымды білдіремін.

6. Неолит заманының қанжары. Шығыс Қазақстан облысы, Усть-Нарым ауылының маңындағы қоныстан. С.С. Черниковтың қазбасы. Кинжал неолитического времени. Поселение близ с. Усть-Нарым, Восточно-Казахстанская область. Раскопки С.С. Черникова
Dagger of the Neolithic time. The settlement near the village of Ust-Naryn, East Kazakhstan region. S.S. Chernikov's excavation

Вышеуказанные труды определили комплекс вооружения, характерного для Казахстана. Остается неразработанным вопрос о военной организации.

Целью настоящей работы является определение комплекса оружия и воинского снаряжения как базового источника по изучению военного дела древних кочевников казахстанских степей.

Особую благодарность выражаю д.и.н., проф. З. Самашеву за бесценнейшие советы в ходе подготовки книги-альбома. Автор благодарит своих коллег - М. Ахметова, А. Жүнісханова, Е. Дубягиной и Б. Қожахметова за оказанную помощь в подготовке книги к изданию.

Б.з.д VIII-VI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ
ҚАРУ-ЖАРАҒЫ МЕН САУЫТ-САЙМАНДАРЫ

*В*ООРУЖЕНИЕ И ЭКИПИРОВКА КОЧЕВНИКОВ
VIII-VI ВВ. ДО Н.Э.

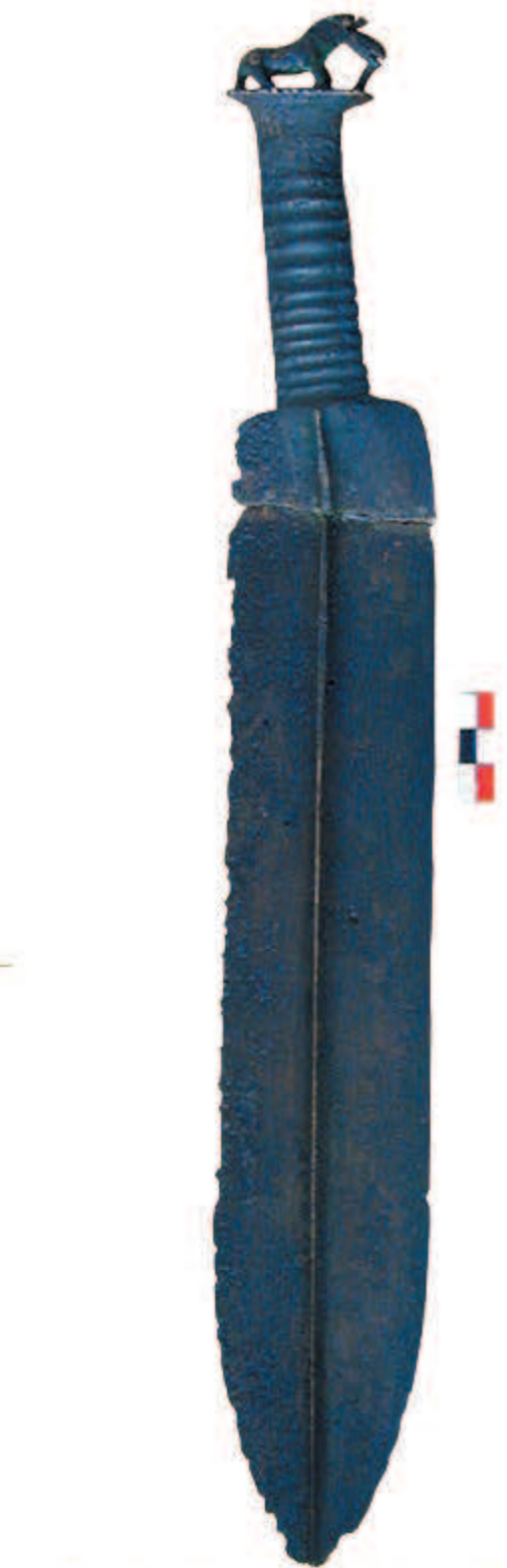
неолит кезеңінде-ақ пайда болған металдан жасалған қару-жарақ түрлері ұзақ уақыт бойы тарихи-мәдени құрылым қалыптасуының анықтаушы факторы болып табылды.

Тарихи үдерістер қалыптастырған қағидаттар негізінде халықтың қоғамдық қатынастары реттелді, әсіресе әскери жүйе айрықша орын ала отырып, қоғамдағы өмірлік маңызды мәселелерді шешуге тікелей әсер ете алды.

Қоғамда әскери жүйенің басымдылығының артуы өз кезегінде тіршілік қауіпсіздігінің кепілі болған тұрақты армияның пайда болуына әкелді.

Арнайы үйретілген және түрлі қарумен жарақтанған жауынгерлерден құралған әскери ұйым негізгі сүйеніш болды және ол кез-келген сәтте тұрғындарды жұмылдыру есебінен көбейіп отырды.

Мемлекеттік бірлестіктердің қуаты артқан сайын әскери құрам да өсті. Бұл үдерістің басты себебі, қоғамда қару-жарақ түрлерінің сапасы мен санының жедел түрде өсуінің алғышартын қалыптастырған жауынгерлік топтар рөлінің артуымен байланысты. Өз кезегінде қару-жарақтың құрылымдық сипаты техникалық жағынан жетілдірілді және белгілі бір соғыс жағдайларындағы мүлдем жаңа тактикалық

1. Қола дәуірінің қанжары. Кездейсоқ олма. Шемонаиха, Шығыс Қазақстан. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № ВКОМ Кпо 61-25433
Bronze dagger of an era of final bronze. Casual finding, Shemonaiikh, East Kazakhstan. Is stored in the East Kazakhstan regional local history museum. Inventory No. East Kazakhstan regional museum 61-25433

тәсілдерге бейімделді. Әскери іс-қимылдарды жүргізудің күрделене түсуі шабуыл мен қорғаныс тактикасында жаңартулар енгізуге жол ашты. Әскери өнердегі мұндай реформалар әскерді ұйымдастыру ісінде толықтырулар енгізе бастады. Әскер құрамында арнайы көлікпен күшейтілген жаңа жауынгерлер тобы қалыптасады. Мұндай көліктерді сол кезеңнің жартас суреттерінде көп кездесетін қос дөңгелекті арбалар құрады (1-сурет). Жартас суреттерінде көбінесе жеңіл қос дөңгелекті аңшы және соғыс арбалары бейнеленді.

2. Қанжар сабында сеймин-турбин мәнерінде сомдалған жылқы мүсіні. Кездейсоқ олма. Шемонаиха, Шығыс Қазақстан. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № ВКОМ Кпо 61-25433
Pommel of a dagger in the shape of a horse is executed in seymino-turbinsky style. Casual finding, Shemonaiikh, East Kazakhstan. It is stored in the East Kazakhstan regional local history museum. Inv. No. East Kazakhstan regional museum 61-25433

ствий в определенных ситуациях. Усложнение ведения боевых действий открывает большие просторы для новаций в тактике нападения и обороны. Такие реформы в военном искусстве вводят коррективы в организацию армии. В составе армии появляются новые рода войск, укрепленных транспортом. Таким

Тұрақты сипат алған үздіксіз шапқыншылықтар қоныстардың қорғанысын қамтамасыз ету тактикасын да есепке алуды жолға қойды. Б.з.д. XVII-XVI ғғ. Орал тауларынан бастап Ертіс өзеніне дейінгі далалық, орманды далалық аумақта қорғаныс құрылыстарымен айнала қоршалған – ағаш шарбақты қабырғалар тұрғызылған, терең орлар мен күрделі құрылыстармен қамтылған тік бұрышты және шеңбер пішінді қоныстар пайда болды. Мұндай бекініс қоныстардың аумағы 6-дан 30 мың шаршы метрге дейін жетті.

Үстірттегі Тоқсанбай қонысын (Самашев және т.б., 2006) жер ерекшелігіне сәйкес қорғаныс мақсатында тұрғызылған орталықтар қатарына жатқызуға болады. Аталған қоныста бекініс қабырғалары болмағанымен, қоныстың орналасу жағдайы тұрғындардың қауіпсіздігін қамтамасыз ете алды. Бұл қоныстан табылған жібелердің көптігі мен соғыс арбаларына жегілетін аттарды тізгіндеуде қолданылатын сүйек қалқанша сулықтарға (2-сурет) қарай отырып жергілікті тұрғындардың әскерлендірілгендігін байқаймыз.

Палеометалл дәуірінде әр жер иеліктеріндегі экономикалық теңсіздіктің пайда болуы ежелгі

транспортом стали колесницы, сведения о которых часто встречаются на наскальных рисунках того времени (рис. 1). На большинстве из них показаны легкие двухколесные охотничьи и боевые колесницы (Кадырбаев, Марьяшев, 2007, с. 50).

Набеги, приобретающие постоянный характер, вынуждали учитывать и оборонительные возможности поселений. В XVII–XVI вв. до н.э. в степной, лесостепной зоне от Урала до Иртыша существовали поселения, прямоугольные и круглые в плане, окруженные оборонительными сооружениями – стенами с деревянным частоколом и рвами, башнями и сложными постройками. Укрепленные поселения имеют площадь от 6 до 30 тыс. кв. м.

Поселение Тоқсанбай (Самашев и др., 2006) на Устірте можно отнести к ряду центров, которые в создавались с учетом оборонительного характера ландшафта. На данном поселении отсутствуют оборонительные стены, но благодаря его расположению на останце в стенах не было нужды. Население этого поселения было военизированным, на что указывают многочисленные находки наконечников стрел, а также костяные щитковые псалии (рис. 2), использовавшиеся для управления упряжными лошадьми боевых колесниц.

еще в эпоху знеолита появляются различные виды металлического оружия, которые долгое время остаются определяющим фактором становления историко-культурных образований.

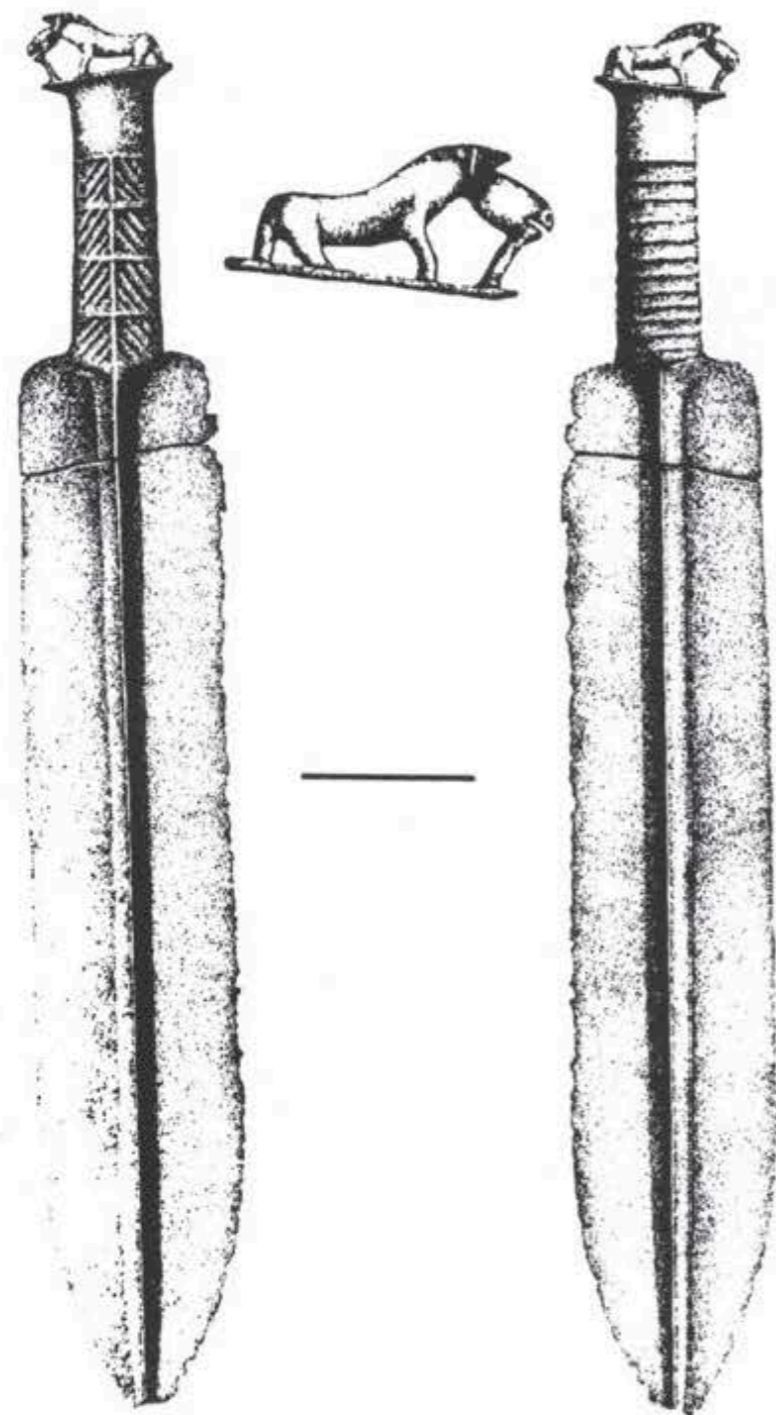
Исторические процессы формировали каноны, на основе которых образовались общественные отношения населения, среди которых, пожалуй, военная система занимала особое место и непосредственно влияла на решения основных жизненно важных проблем.

Преобладание военной системы в обществе привело к появлению постоянной армии, которая, в свою очередь, стало гарантом безопасности существования. Военная организация, состоящая из обученных воинов, вооруженных различными видами оружия, являлась остоном, который в различные моменты увеличивался за счет мобилизации населения.

С развитием могущества государственных образований рос и военный контингент. Как правило, этот процесс обусловлен увеличением роли военизированного слоя в обществе, который создал предпосылки для интенсивного роста количества и качества оружия. Технические свойства оружия стали совершенствоваться и адаптироваться для кардинально новых тактических приемов ведения военных дей-

24

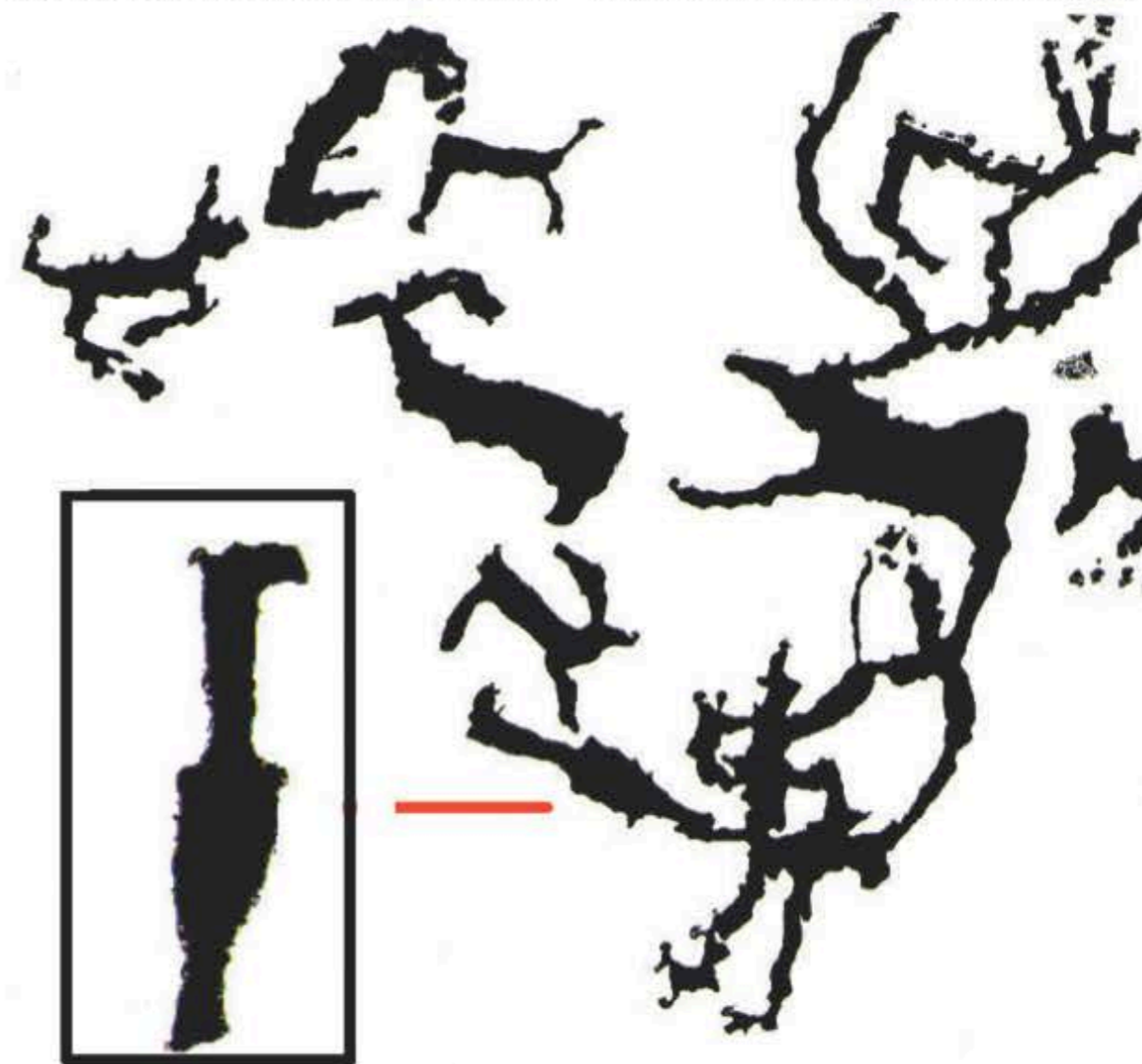
7 б. Қанжардың графикалық кескіні. Кездейсоқ олжа. Шемонаиха, Шығыс Қазақстан. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № ВКОМ Кпо 61-25433
Графический рисунок кинжала. Случайная находка. Шемонаиха, Восточный Казахстан. Хранится в Восточно-Казахстанском областном историко-краеведческом музее. Инв. № ВКОМ Кпо 61-25433
Graphic drawing of a dagger. Casual find. Shemonaikh. East Kazakhstan. It is stored in the East Kazakhstan regional local history museum. Inv. No. East Kazakhstan regional museum 61-25433 Inv. No.

қоғамда қару-жарақтың алдыңғы қатарға шығуына тағы бір себеп болды.

Қола дәуірінің алғашқы кезеңінен бастап, яғни б.з.д. II мыңжылдықтың бірінші-екінші жартысы шегінде Еуразия даласындағы қару мейлінше берік, әрі ыңғайлы бола түсіп, ал әскери өнер жаңа сапалық деңгейге көтерілді. Тастан жасалған жібелер, найза-

лар мен пышақтарды қоладан жасалған бұйымдар ығыстырады, бірақ уақыт өте келе өзгеріске түскен алғашқы пішіндерінің белгілері сақталып қалды. Қоладан жасалған қарулар шабуыл мен қорғаныс мақсатында таптырмас құралға айналды.

Қазақстанның қола дәуіріндегі қару-жарақтар кешені негізінен жібелер мен найза ұштарынан,

25

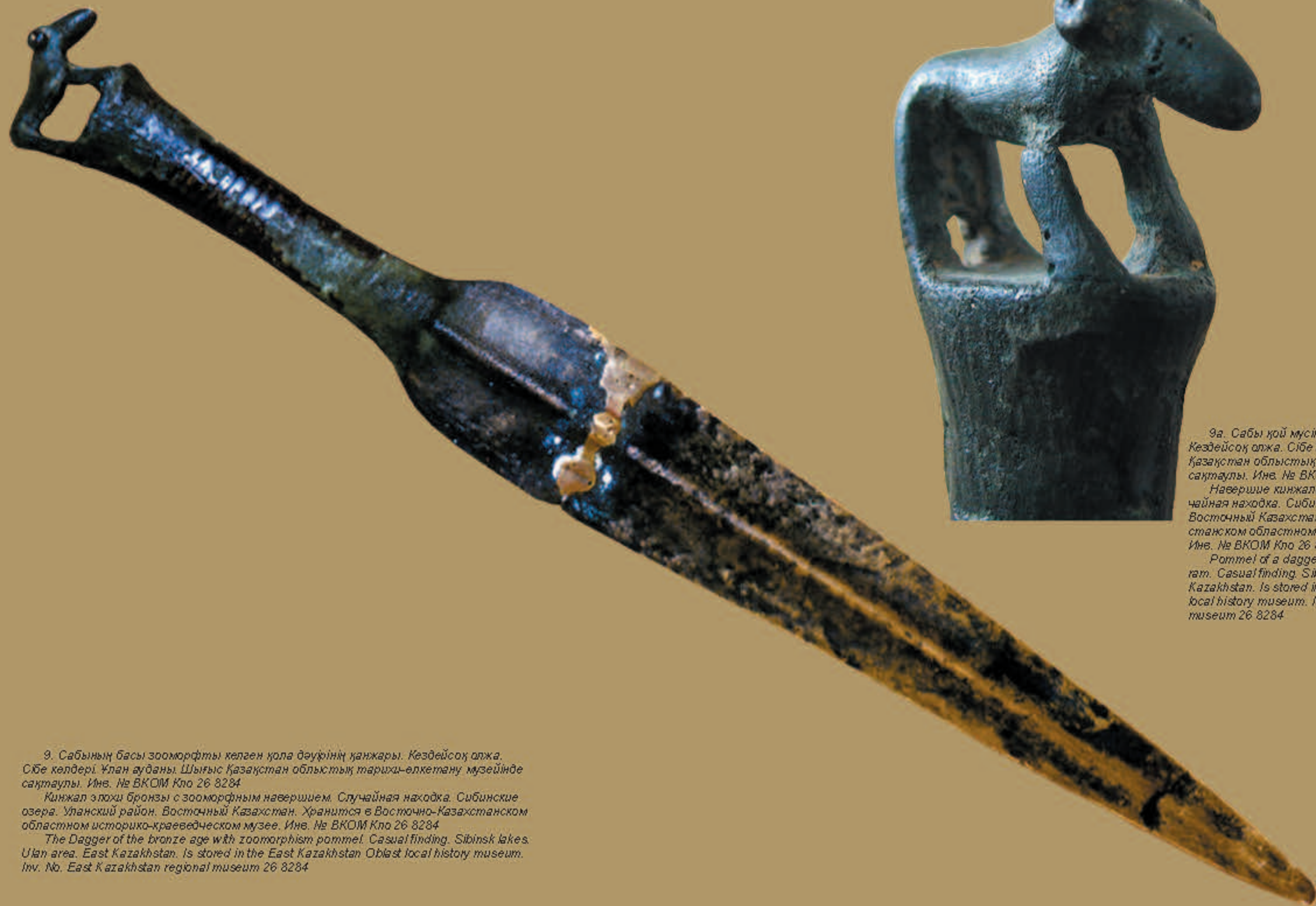

8. Жартаc суреттеріндегі қола дәуірі қанжарының кескіні. Мойнақ шатқалының петроглифтері. Улан ауданы, Шығыс Қазақстан. Э.С. Самашев бойынша
Изображение кинжала эпохи бронзы среди наскальных рисунков. Петроглифы урочища Мойнак. Уланский район. Восточный Казахстан. По Э. Самашеву
The image of a dagger of Bronze Age of rock paintings. Petroglyphs of Moynak. Ulansk area. East Kazakhstan. According to Z. Samashev

В эпоху палеометалла между разными территориями возникает экономическое неравенство, которое явилось очередной причиной выдвигения предметов вооружения на первый план.

С самого начала бронзового века на рубеже первой-второй четверти II тыс. до н.э. в евразийских степях оружие становится более прочным и эффективным, а военное дело переходит на качественно

26

9. Сабының басы зооморфты келген ұрпа дәуірінің қанжары. Кездейсоқ алжа, Сібе көлдері, Ұлан ауданы, Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № ВКОМ Кпо 26 8284

Кинжал эпохи бронзы с зооморфным навершием. Случайная находка. Сибинские озера. Уланский район. Восточный Казахстан. Хранится в Восточно-Казахстанском областном историко-краеведческом музее. Инв. № ВКОМ Кпо 26 8284

The Dagger of the bronze age with zoomorphism pommel. Casual finding. Sibinsk lakes. Ulan area. East Kazakhstan. Is stored in the East Kazakhstan Oblast local history museum. Inv. No. East Kazakhstan regional museum 26 8284

27

9а. Сабы қой мүсінімен сомдалған қанжар. Кездейсоқ алжа, Сібе көлдері, Ұлан ауданы, Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № ВКОМ Кпо 26 8284

Навершие кинжала в виде фигурки барана. Случайная находка. Сибинские озера. Уланский район. Восточный Казахстан. Хранится в Восточно-Казахстанском областном историко-краеведческом музее. Инв. № ВКОМ Кпо 26 8284

Pommel of a dagger in the form of a figure of a ram. Casual finding. Sibinsk lakes. Ulan area. East Kazakhstan. Is stored in the East Kazakhstan Oblast local history museum. Inv. No. East Kazakhstan regional museum 26 8284

балталар және қанжарлардан тұрады (3-сурет). Бұл кезеңнің қару-жарақ заттарының негігі жинағын жібелер құрайды. Жібелердің кремнийден, сүйектен, қопадан арасында ағаштан жасалғандары да кездеседі. Жібелер көлемді, екі қанатты, лавр жапырағы тәрізді ұңғылы, шегелі түрлері сирек.

Қазақстандық ескерткіштерден табылған ең ерте кезге жататын жібелер б.з.д. XIV-XI ғғ. мерзімделеді және олар мыстан жасалған. Жинақтардың негізгі бөлігі Шығыс, Солтүстік, Орталық Қазақстан территорияларында топтасқан қоныстардан алынды.

Үйлесімсіз ромб тәріздес жібелер лавр жапырағы тәрізділердің туындысы ретінде қола дәуірінің соңғы кезеңінде қолданысқа енеді.

Қола дәуірі кезеңінде қауымның түгелдей дерлік жауынгерлері қанжармен қаруланды, өйткені ол шабуылдаудың негізгі қаруы (садақ пен жебеде кейін) болды. Пішіні жағынан олар қарапайым, екі жағы да өткір, көлемді және қысқа болды. Негізінен балдақсыз және сабындағы қондырғысыз, кейде сабының басында зооморфты бейнелері бар қанжар түрлері де кездеседі. Қола дәуірінің соңғы кезеңіне қарасуқтық белгілері бар қола қанжарлар пайда бола бастады.

10. Қола қанжар. Кездейсоқ олжа. Шығыс Қазақстан. З.С. Самашев бойынша
Бронзовый кинжал. Случайная находка. Восточный Казахстан. По З. Самашеву
Bronze dagger. Casual finding. East Kazakhstan. According to Z. Samashev.

11. Қола қанжар. Кездейсоқ олжа. Павлодар облысы
Бронзовый кинжал. Случайная находка. Павлодарская область
Bronze dagger. Casual finding. Pavlodar region

Қола дәуіріне тән жартас суреттерінде қалқан-дармен жарақтанған жауынгерлер бейнеленген соғыс көріністері де кездесіп жатады. Мысалы, Сағыр 2 шатқалындағы соғыс көрінісінде арқаларында қалқаны анық бейнеленген күрзімен ұрысып жатқан екі жауынгер бейнесі берілген (4-сурет) (Самашев, 1992, 29-б., 25-сурет).

Көшпелілер қоғамында жаңа жерлерді жаулау, тайпалық бірлестіктер мен протомемлекеттердің алғышартын қалыптастыру сияқты қажеттіліктерден туындаған әскери қақтығыстар орын алып отырды. Сақ-скиф мәдени-тарихи қауымдастығының таралу аумағынан табылған археологиялық материалдар, ежелгі көшпелілер қару-жарақтар мен әскери жабдықтардың жаңа түрлерімен өзара алмасқандығын дәлелдейді. Осы уақытта әлеуеті болашаққа негізделген қару-жарақтардың негізгі түрлері пайда болады. Қару-жарақ заттары жақыннан және қашықтан ұрыс салуға арналған дәстүрлі түрлерінен тұрады. Ертесік кезеңінде негізінен екі қанатты ұңғылы және шегелі жібелер кеңінен қолданылды.

Қоян-қолтық ұрысқа арналған қарулар аз кездеседі. Балдақтары «бүршікті» және «шатыр» тәрізді қола қанжарлар бар (5-сурет). Қарастырып

новый уровень. Каменные наконечники стрел, копий, ножи постепенно уступают место изделиям из бронзы, но остаются формы, которые со временем видоизменяются. Бронзовое оружие было надежным средством нападения и защиты.

Предметы вооружения эпохи бронзы Казахстана представлены в основном наконечниками стрел и копий, топорами, кинжалами (рис. 3). Основу коллекции предметов вооружения этой эпохи составляют наконечники стрел. Наконечники кремневые, костяные, бронзовые, также встречаются деревянные. Они были массивные двухлопастные, лавролистные, с втульчатим, реже с черешковым насадом.

Самые ранние наконечники, обнаруженные в памятниках Казахстана, относятся к XIV-XI вв. до н.э., изготовлены из меди. Основная масса коллекций найдена в поселениях, расположенных на территории Восточного, Северного и Центрального Казахстана.

Асимметрично ромбовидные наконечники стрел являются производными от лавролистных и используются в конце эпохи бронзы.

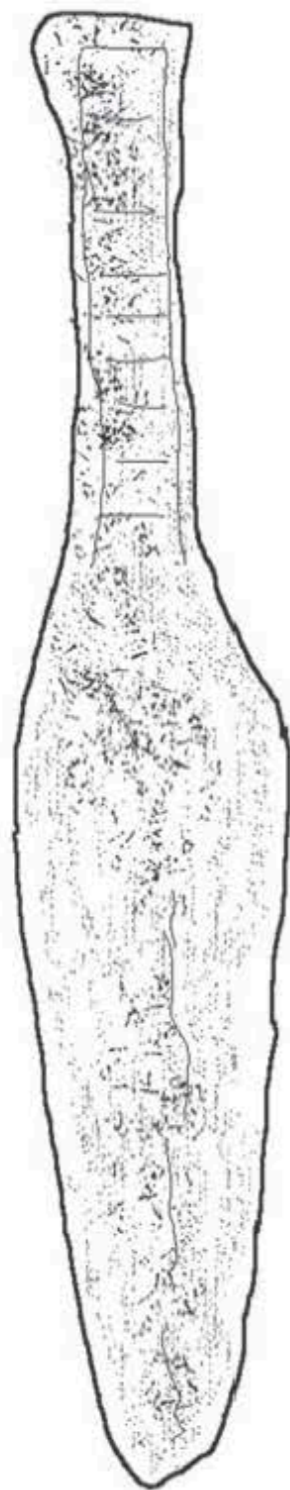
Кинжалами вооружался весь контингент военной общины эпохи бронзы, так как они были основным видом оружия нападения (после лука со стрелами).

По форме они простые, обоюдоострые, массивные, короткие. В основном без перекрестья и навершия, но встречаются некоторые экземпляры с зооморфным навершием. В конце эпохи бронзы появляются бронзовые кинжалы с карасукскими чертами.

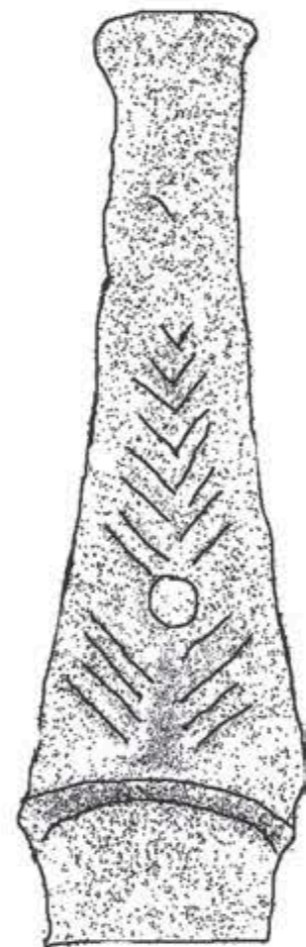
На петроглифах эпохи бронзы встречаются батальные сцены, где изображены воины, экипированные щитами. Например, на одной из батальных сцен урочища Сағыр 2 (рис. 4) два воина бьются палицами, а на спинах четко прочерчены щиты (Самашев, 1992, с. 29, рис. 25).

В обществе кочевников часто происходили военные конфликты, сопряженные с захватом новых земель, созданием племенных конфедераций и протогосударств. Древние кочевники перенимали друг у друга новые виды вооружения и экипировки, на что указывают археологические материалы, полученные с территории распространения культурно-исторических образований сакского мира. В это время появляются основные формы и типы оружия с вложенным потенциалом для будущих унификаций. Предметы вооружения представлены традиционными видами дистанционного и ближнего боя. В раннесакский период здесь бытовали двухлопастные втульчатые и черешковые наконечники стрел.

12. Қола дәуірінің қанжары. Солтүстік Қазақстан
Кинжал эпохи бронзы. Петропавловск.
Dagger of bronze. Petropavlovsk

отырған аймақта б.з.д. VIII-VII ғғ. сабының басы «шатыр» тәрізді және тік бұрышты балдақты қола қанжарлар қолданыста болды. Жақыннан ұрыс салу қаруларының бірі шақан болды, бірақ олар қарастырылып отырған уақыттағы Қазақстан территориясы үшін найзалар тәрізді сирек кездеседі.

13. Солтүстік Қазақстанның қола дәуіріне тән қанжар түрлерінің бірі. Солтүстік Қазақстан
Один из типов кинжала эпохи бронзы Северного Казахстана. Петропавловск
One of types of bronze dagger of Northern Kazakhstan.
Petropavlovsk

Предметы вооружения ближнего боя встречаются редко. Кинжалы из бронзы, перекрестья шипастые и крышевидные (рис. 5). В рассматриваемом регионе в VIII-VII вв. до н.э. бытуют бронзовые кинжалы с крышевидным навершием и прямоугольным перекрестьем. Одним из видов оружия ближнего боя являются чеканы, но они, как и копья, для того времени на территории Казахстана были малочисленны.

ЖАҚЫННАН ҰРЫС САЛУ ҚАРУЛАРЫ
О
РУЖИЕ БЛИЖНЕГО БОЯ

Канжарлар. Канжар — түйреуге және кесуге арналған қару. Мұндай қарулардың алғашқы түрлері неолит заманынан белгілі (6-сурет). Олардың қатарында Шығыс Қазақстан облысындағы Усть-Нарым ауылының маңындағы қоныстан табылған екі жақты өткір жүзіне кремний қондырылған сүйек құралды айтуға болады (Черников, 1955, 5-б., 37-сурет). Құралды сыртқы пішініне қарай отырып, жақын ұрыс қарулары қатарына жатқызуға болады және мұндай пішін қола дәуірі қанжарларында қайталанады.

Ең ерте кезге жататын және ақпараттық дерегі мол қанжарлардың қатарына Шығыс Қазақстандық қанжар үлгісін жатқызуға болады (7-сурет). Қанжар сабының ұшы сеймин-турбин мәнердегі жылқының кескіні түрінде жасалған (7а, 7б-сурет) (Самашев және т.б., 2008, 55-б.).

Сабының ұшы жылқының басы түріндегі қанжар, Шығыс Қазақстанның Мойнақ шатқалындағы жартас суреттерінде бейнеленген (8-сурет), оны өз кезегінде З.С. Самашев толық талдап, түсіндіріп кеткен (Самашев, 1992, 50-б., 56,1-сурет).

14. Қола дәуірінің қанжары. Кезбейсоң алма. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-әлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № ВКОМ Кло 38 13 480.
Кинжал эпохи бронзы. Случайная находка. Восточный Казахстан. Хранится в Восточно-Казахстанском областном историко-краеведческом музее. Инв. № ВКОМ Кло 38 13 480.
Dagger of bronze. Casual finding. East Kazakhstan. Is stored in the East Kazakhstan Oblast local history museum. Inv. No. East Kazakhstan regional museum 38 13 480.

У другого кинжала навершие изготовлено в виде фигурки горного барана (рис. 9, 9а) (Самашев и др., 2008, с. 57).

Дополняет коллекцию клинкового оружия кинжал хранящийся в музее г. Семей, который найден случайно. Рукоять кинжала своеобразного исполнения (рис. 10). В кургане 2 на р. Дженома (близ оз. Маркакол) найден бронзовый кинжал в комплексе с бронзовой лопаткой. На рукояти кинжала из села Баты имеется щель с перемычками. По форме перекрестья и навершия восточноказахстанские кинжалы аналогичны подобным кинжалам карасукцев.

Существуют две точки зрения на генезис кинжалов с шипастым перекрестьем. Н.Л. Членова придерживается мнения о переднеазиатских истоках этого типа оружия (Членова, 1976, с. 71).

На основе предметов вооружения, найденных в памятниках Казахстана, Ф.Х. Арсланова выявила разнообразие формы оружия поздней бронзы, наметила основные этапы эволюции андроновских ножей-кинжалов, поздняя модификация которых могла послужить основой появления кинжалов с шипастым перекрестьем (Арсланова, 1980, с. 95).

Кинжалы, характерные для VIII–VII вв., в Жетысу единичны. Неподалеку от р. Бие, в районе города Текели случайно найден бронзовый кинжал. Навершие грибовидное, прямое перекрестье разделяет рукоять от лезвия. Близкие аналоги текелийскому происходят из Средней Азии, Кавказа, Индии и Таджикистана (Кузьмина, 1966, с. 59–60). М.Н. Погребова считает эти кинжалы переднеазиатскими (Погребова, 1960, с. 60–67). Еще один кинжал найден в черте города Есик в Жетысу.

Самые ранние образцы кинжалов, найденные на территории Казахстана, относятся к эпохе бронзы,

Кинжалы. Кинжал — оружие колющего и режущего действия. Оружия колющего и режущего характера известны с неолитического времени (рис. 6), среди них можно отметить костяное орудие с кремневыми вставками на обоюдоострые клинки, происходящее из поселения близ деревни Усть-Нарым в Восточно-Казахстанской области (Черников, 1955, с. 5, рис. 37). Судя по форме, данное орудие можно охарактеризовать как оружие ближнего боя, эта форма повторяется на кинжалах эпохи бронзы.

Одним из ранних и информативных кинжалов является экземпляр, обнаруженный на территории Восточного Казахстана (рис. 7). Навершие кинжала изготовлено в виде фигуры лошади в сейминско-турбинском стиле (рис. 7а, 7б) (Самашев и др., 2008, с. 55).

Кинжал с навершием в виде головы лошади изображен на наскальном рисунке урочища Мойнак Восточного Казахстана (рис. 8), который в свое время детально проанализировал З.С. Самашев (Самашев, 1992, с. 50, рис. 56, 1).

Тағы бір қанжар сабының басы арқар бейнесі түрінде кескінделген (Ә. Әа-сурет) (Самашев және т.б., 2008, 57-б.).

Шығыс Қазақстаннан табылған қанжарлар тобын Семей қаласының мұражайында сақтаулы тұрған қару толықтырады. Қанжар кездейсоқ олжалардың қатарына кіреді, оның сабы екіге бөлінген таяқшалардан жасалған (10-сурет). Дженома өзені жаңындағы (Марқакөл көлінің маңы) № 2 обадан қола күрекпен бірге қола қанжар табылды. Баты ауылынан табылған қанжардың сабында жалғаспа тесіктері бар. Шығыс Қазақстандық қанжар үлгілері

балдағы мен ұштығының пішіні бойынша қарасұқтық қанжарларға ұқсас келеді.

Балдақтары «бұршікті» болып келетін қанжарлардың шығуына қатысты екі түрлі көзқарас қалыптасқан. Н.П. Членова қарулардың мұндай түрінің пайда болуын алдыңғы азиялық бастаулардан іздейді (Членова, 1976, 71-б.).

Қазақстандағы ескерткіштерден табылған қару-жарақ заттарының негізінде Ф.Х. Арсланова соңғы қола дәуірі қаруларының алуан түрін жіктеп, аңдрондық пышақ-қанжарлардың даму сатысын белгіледі және олардың кейінгі түрленуі «бұршікті» балдағы

бар қанжарлардың қалыптасуына арқау болғандығы жөнінде тұжырым жасады (Арсланова, 1980, 95-б.).

Б.з.д VIII-VII ғғ. тән қанжарлар Жетісуда бірлі-жарым ғана кездеседі. Төкелі қаласы маңындағы Бұзқы өзені бойынан кездескен табылған қанжардың атап өтуге тұрарлық сабының басы саңырауқұлақ тәрізді және тұзу балдағы қанжар сабын жүзінен бөліп тұр. Осыған ұқсас басқа да түрлері Орта Азия, Кавказ, Үндістан мен Тәжікстаннан табылды (Кузьмина, 1966, 59-60-б.). М.Н. Погребованың ойынша мұндай қанжарлар алдыңғы азиялық түрлерге жатады (Погребова, 1960, 60-67-б.). Тағы бір қанжар Жетісудағы Есік қаласы маңынан табылды.

Қазақстан территориясынан табылған қанжарлардың ерте түрлері қола дәуіріне жатады және олар б.з.д. I мыңжылдықтың басында да қолданыста болған. Бұл кезеңге тән қанжарлардың 4 данасы белгілі: 3 қанжар Павлодар облыстық тарихи-өлкетану мұражайының, енді біреуі — Қостанай облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қорында сақтаулы. Павлодарлық қанжардың балдағы мен саптарының басы жоқ және бірінің сабы қос пластинамен біріктіріле жасалған (11-сурет). Бірінші қанжар

10. Қола дәуірінің қанжары. Кездейсоқ олжа. Шығыс Қазақстан. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Биле. № 3904/10. 30 г.

Кинжал эпохи бронзы. Случайная находка. Восточный Казахстан. Хранится в Восточно-Казахстанском областном историко-краеведческом музее. № 3904/10. 30 г.

Dagger of bronze. Casual finding. East Kazakhstan. Is stored in the East Kazakhstan oblast local history museum. Inv. No. East Kazakhstan regional museum 3904.

они все еще обитовали и в начале I тыс. до н.э. На данном этапе известны четыре экземпляра таких кинжалов: три из них находятся в фондах Павлодарского музея, а четвертый — в Костанайском музее. На павлодарских кинжалах отсутствуют навершия и перекрестья, рукоять одного из них сделана из двух пластин (рис. 11). Узкое основание клинка расширяясь в середине, сужается ближе к острию. Второй кинжал — с рукоятью с квадратами и клинком листовидной формы (рис. 12). Длина кинжала 23 см, клинок ромбического сечения. Третий кинжал — с крышевидным навершием и дуговидным раз-

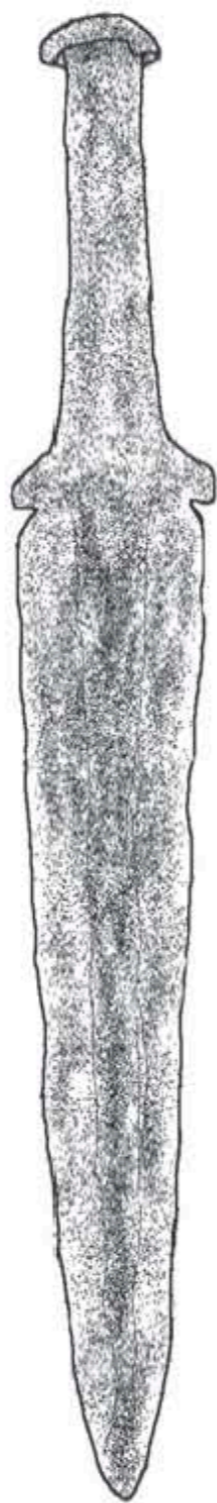
делителем (имитация перекрестья) клинка и рукояти (рис. 13). Подобный кинжал, но с разделителем в виде угольника хранится в Восточноказахстанском областном историко-краеведческом музее. Рукоятка кинжала украшена насечками, похожие на елочный орнамент. Клинок лавролистной формы, по середине вдоль имеется прожилка. Конечная часть клинка еще в древности. Коллекция кинжалов эпохи бронзы Восточного Казахстана дополняет оружие найденный вне культурного слоя. Рукоятка кинжала ажурная, в виде ромбовидных прорезей, навершие его расширена и по середине имеет сквозное отвер-

16. Сабы ерекше есіліп жасалған қола қанжар. Қола дәуірі. Солтүстік Қазақстан. Бронзаның кинжал сабын біреуінен жасаған. Бронза кинжал со сабын біреуінен жасаған. Бронза кинжал со сабын біреуінен жасаған. Bronze dagger with particular hammer executed handle. Bronze Age. Northern Kazakhstan.

жүзінің жіңішке негізі орта тұсына қарай кеңейе түсіп, ұшына қарай сүйірленген. Екінші қанжар – сабы төрт бұрышты және жүзі жапырақ тәрізді пішінде жасалған (12-сурет). Қанжардың ұзындығы 23 см, жүзінің кесіндісі ромб тәрізді. Үшінші қанжар – сабының басы «шатыр» тәрізді және сабы мен жүзі аралығында доға түріндегі айырғыш (балдаққа ұқсату) бар (13-сурет). Осыған ұқсас қанжар Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қорында сақтаулы, бірақ оның жетесі үшбұрышты. Сабы шыршаның кейпіндегі қылқан жапырақтарымен әрленген, лавр жапырағы тәрізді жүзінің ұшы ежелде-ақ сынғанға ұқсайды (14-сурет). Енді бір қанжар кездейсоқ табылған болса да сол кезеңнің ерекше қару үлгілерін құрайды, оның сабы төртбұрыш кескіндермен өрнектелген, ұштығы кең, әрі ортасында тесігі бар (15-сурет). Қостанайлық қанжардың сабы шиырланып жасалған және иін түрінде сомдалған балдақпен берілген. Қару толығымен құйма, жапырақ тәрізді пішінде келген жүзінде қанағар бар (16-сурет).

Ерте темір дәуірімен кезеңделетін жерлеу орындарынан алынған қанжарлардың сипатына қарай

17. Қала қанжар. Солтүстік Қазақстан
Бронзовый кинжал. Петропавловск
Bronze dagger. Petropavlovsk

18. Қала қанжар. Қала дәуірі. Солтүстік Қазақстан.
Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану
музейі.
Инв. № СКОМ – оқп 3891
Бронзовый кинжал. Эпоха бронзы. Северный Казах-
стан. Северо-Казахстанский областной историко-крае-
ведческий музей. Инв. № СКОМ – оқп 3891
Bronze dagger. Bronze Age. Northern Kazakhstan. North
Kazakhstan regional local history museum. Inv. No. North
Kazakhstan regional local history museum – оқп 3891

отырып, б.з.д. VIII ғ. соңында балдағы қарасұқтық үлгідегі қанжарлардың пайда болғанын байқаймыз. Мұндай жағдайлар тек Қазақстанның шығыс және солтүстік өңірлеріне тән екендігін айта кету керек. Қазақстаннан табылған қанжарлар қарасұқ мәнерінен кішігірім балдақтарымен ерекшеленеді, яғни мұнда нақты түзу балдақтарды келтіру байқалады.

Ерте кездегі қанжарлардың балдақтары онша үлкен емес, сабы мен жүздерінің арасы анық бөлінген және саптарының басы «шатыр» тәріздес. Жүздерінің негіз жалпақтау және қыры линзатәріздес келеді. Бекітуге арналған бүтін және кертілген қыры бар. Аталған қанжарлардың түрлері кездейсоқ олжалар қатарына жатады. Біздің ойымызша, мұндай қару түрлерін жергілікті шеберлер екі мәдени ортаның дәстүрлерін біріктіре отырып дайындаған: жергілікті (андрондық) үлгідегі қанжар жүзі мен қарасұқ мәнеріндегі балдақ пішінін біріктіре білген. Аталмыш мәнердегі қанжарлар Павлодар облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қорында сақтаулы және олардың арасынан үш қанжар айрықша көзге

стие. Клинок в сечении ромбовидной формы, острие сломано (рис. 15). Костанайский же кинжал со своеобразной спиралевидной рукоятью и выраженным перекрестьем в виде арки, оружие цельнолитое, на клинке имеется каннелюра, клинок листовидной формы (рис. 16).

Судя по кинжалам, найденным в датированных ранним железным веком погребениях, в конце VIII в. до н.э. появляются кинжалы с перекрестьем карасукского типа. Такая ситуация характерна только для восточной и северной частей Казахстана. Казахские кинжалы отличаются от карасукских с небольшими перекрестьями, здесь видна как бы имитация явных прямых перекрестий.

Перекрестья ранних форм небольшие; вырезанные разделители рукояти от клинка и навершия крышевидные. Клинки широкие в основании и линзовидные в сечении. Сечение клинка овальное, имеются цельные и с прорезом для вставок. Данный тип кинжалов относится к категории случайных находок. По нашему мнению, подобные кинжалы изготавливали местные мастера с использованием характерных черт двух культур: местной (андроновской) формы клинка и карасукской формы перекрестья. Такие

кинжалы хранятся в фондах Павлодарского музея, среди которых особенно интересны три экземпляра. Первый – с крышевидным навершием и шипастым перекрестьем, клинок обоюдоострый, середина утолщена полоской по всей длине (рис. 17). На рукояти имеется паз прорезанный по всей плоскости и на двух концах стоят клепки крепежи, наверное от деревянной или кожанной вставки. Второй кинжал похож на первый, но клинок широкий и перекрестье невыразительное. Середина клинка утолщенная, длина рукояти и клинка одинаковая, рукоять в сечении округлая, а клинок линзовидной формы с выраженными уступами в утолщении (рис. 18).

Кинжал, похожий на вышеуказанные, найден в окрестностях с. Палацы Восточно-Казахстанской области (рис. 19, 19а). Острие клинка сломано еще в древности, перекрестье прямое, крышевидное навершие невыразительное. Еще один кинжал ранней формы случайно найден в окрестностях г. Семей, острие также сломано в древности. Навершие куполовидное, перекрестье брусковидное. Рукоять как бы переходит в клинок одной линией. Длина сохранившейся части кинжала 22,5 см, рукояти с навершием – 8 см, клинка – 13 см. Ширина клинка 4

түседі. Бірінші қанжар – сабының басы «шатыр» тәрізді сомдалған және балдағы «бұршікті» келеді, жүзінің екі жағы да өткір, орта тұсы ұзына бойы жолақпен қалыңдатылған (17-сурет). Екінші қанжар да біріншіге ұқсас келеді, бірақ жүзі жалпақтау және балдағы анық байқалмайды. Жүзінің орта тұсы дөңестеу, сабы мен жүзінің ұзындығы біркелкі және сабының пішіні дөңгеленген. Жүзі линза тәріздес, жуандатылған жерлерінде анық ойық белгілері бар (8-сурет). Үшінші қанжар – пішіні жағынан алдыңғы екеуіне ұқсас, тек сабы бойына кертпе салынған және екі жақ басында, мүмкін ағаш немесе теріден жасалған орнатпаға арналған нығайтқыш бекітпе орындары бар (18-сурет).

Жоғарыда аталғандарға ұқсас қанжар Шығыс Қазақстан облысының Палатцы ауылы маңынан табылды. Қанжардың ұшы ерте заманда сынған, балдағы түзу, «шатыр» тәрізді сабының басы анық байқалмайды (19, 19а-сурет). Тағы бір ерте кезге жататын қанжар Семей қаласы маңынан кездейсоқ табылды, оның да ұшы сынған. Сабының басы күмбез, ал балдағы кесек тәрізді. Сабы мен жүзі бір

19. Қола қанжар. Графика. Қола дәуірі. Кездейсоқ олжа. Палацы. Шығыс Қазақстан. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № ВКОМ Кпо 19п 8318.

Бронзовый кинжал. Фото. Эпоха бронзы. Случайная находка. Палацы. Восточный Казахстан. Хранится в Восточно-Казахстанском областном историко-краеведческом музее. Инв. № ВКОМ Кпо 19п 8318.

Bronze dagger. Graphics. Bronze Age. Casual finding. Palacy. East Kazakhstan. Is stored in the East Kazakhstan Oblast local history museum. Inv. No. East Kazakhstan regional museum 19п 8318.

см. Перекрестье кинжала схоже с перекрестьями образцов, относящихся к тагарской культуре Южной Сибири (рис. 5).

На территории Жетысу имеются два экземпляра кинжалов с карасукскими чертами, первый из которых был в составе клада, найденного в районе Текели на берегу р. Бижэ (рис. 20) (Акишев, Акишев, 1978, с. 59–63, рис. 9). Навершие грибовидное, прямое перекрестие разделяет рукоять от лезвия. По мнению исследователей, этот кинжал является местной производной с карасукскими элементами (Акишев, 1978, с. 60). Второй кинжал в начале 2000 годов был передан на хранение ТОО «Археологическая экспертиза» (Сейткалиев, 2013, с. 172, рис. 1). Находка из категории случайных, известно лишь о происхождении его на территории Алматинской области. Кинжал со шляповидным навершием рукояти, клинок от рукояти разделен расширением основания клинка. На рукояти по его середине фиксируется проризь с двумя перемычками на краях (рис. 21). Клинков обоюдоострый с утолщением по середине по всей ее длине. По марфологическим признакам оружие ана-

сызықта бітiскендей. Қанжардың сақталған бөлігінің ұзындығы – 22,5 см, сабы мен басы – 8 см, жүзі – 13 см. Жүзінің ені – 14 см. Қанжардың балдағы Оңтүстік Сібірдің тағар мәдениетіне тән қанжар үлгілеріне сәйкес келеді (5-сурет).

Жетісу аумағында қарасұқ мәнеріне ұқсас екі қанжар бар, біріншісі Текелі қаласы маңындағы Бижэ өзені бойынан табылған көмбеден кездесті (20-сурет) (Акишев, Акишев, 1978, 59–63-б., 9-сурет). Зерттеушілердің пікірінше, қанжар қарасұқтық белгілерді сақтай отырып, жергілікті жерде жасалған (Акишев, 1978, 60-б.). Екіншісі 2000 жылдардың басында кездейсоқ табылып, «Археологиялық сараптама» ЖШС-на сақтауға берілген (Сейткалиев, 2013, 172-б., 1-сурет). Қарудың пішіні Шығыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан және Оңтүстік Сібір мен Моңғолиядан табылғандарға сай келеді (21-сурет). Бұған ұқсас қанжарлар Кавказ, Үндістан, Тәжікстандағы б.з.д. VIII-VII ғғ. мерзімделетін ескерткіштерден де табылған (Кузьмина.Е.Е., 1966, 59-60-б.).

логична подобным кинжалам карасукского типа происходящих из Восточного и Северного Казахстана. Аналогичные по форме кинжалы имеются на Кавказе, в Индии и Таджикистане, они происходят из памятников, датированных VIII–VII вв. до н.э. (Кузьмина, 1966, с. 59–60). М.Н. Погребова считает эти кинжалы переднеазиатскими (Погребова, 1960, с. 60–67).

Таким образом, ранние формы кинжалов Казахстана по форме схожи с карасукскими, но данный тезис характерен, как мы уже говорили, для северной и восточной частей Казахстана. Такая схожесть, наверное, объясняется культурным влиянием карасукцев, но нужно отметить, что данные кинжалы местного производства и типологически являются продолжением традиции эпохи бронзы. Такое мнение высказывал в свое время А.И. Тереножкин, высказывая гипотезу о происхождении кинжалов в Азии с карасукского времени (Тереножкин, 1975, с. 30, табл. 21, 22). По поводу карасукского кинжала из Жетысу можно предположить, что он происходит из Северного или Восточного Казахстана.

С начала VII в. до н.э. кинжалы, типичные для эпохи поздней бронзы, начинают постепенно усту-

19а. Қола қанжар. Фото. Қола дәуірі. Кездейсоқ олжа. Палацы. Шығыс Қазақстан. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № ВКОМ Кпо 19п 8318.

Бронзовый кинжал. Фото. Эпоха бронзы. Случайная находка. Палацы. Восточный Казахстан. Хранится в Восточно-Казахстанском областном историко-краеведческом музее. Инв. № ВКОМ Кпо 19п 8318.

Bronze dagger. Photo. Bronze Age. Casual finding. Palacy. East Kazakhstan. Is stored in the East Kazakhstan Oblast local history museum. Inv. No. East Kazakhstan regional museum 19п 8318.

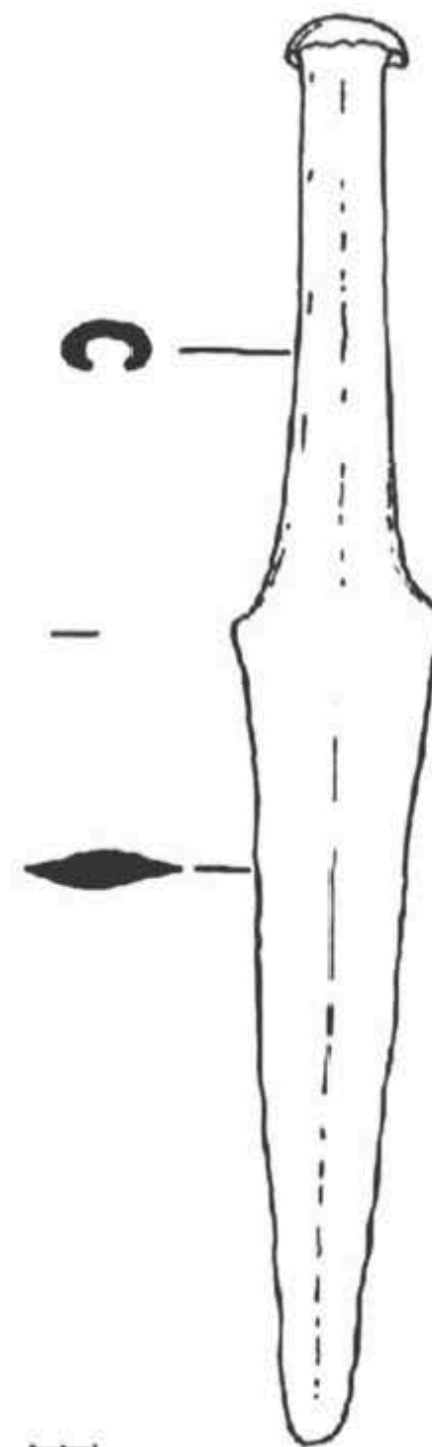
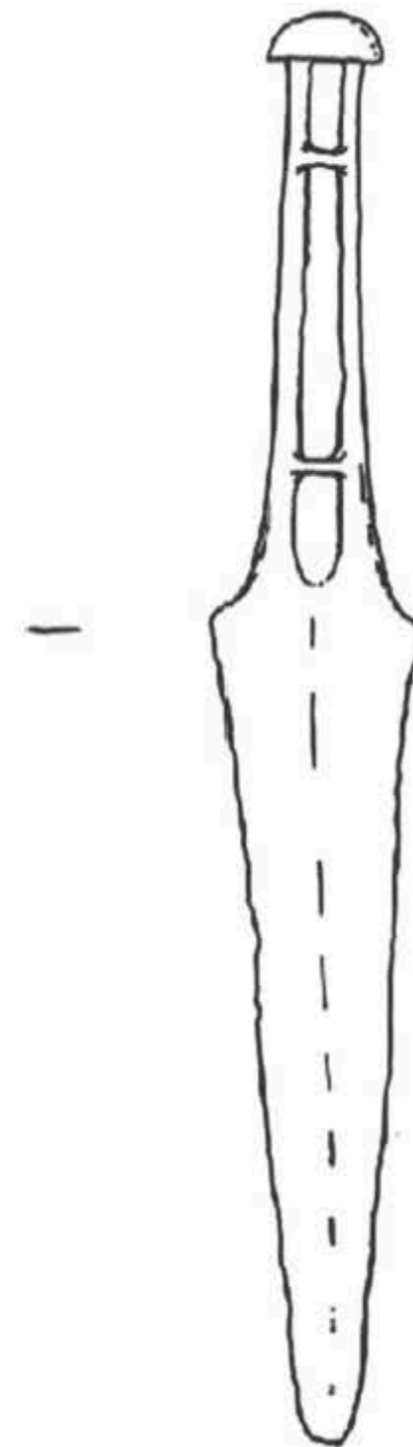

Осылайша, Қазақстандағы қанжарлардың ерте үлгілері қарасұқ мәнеріне өте ұқсас болғанымен, аталмыш сипат, өзіміз айтып кеткендей, тек Қазақстанның шығыс және солтүстік бөлігіне ғана тән. Мұндай ұқсастық, мүмкін, қарасұқтық мәдени әсердің ықпалымен түсіндіріледі. Дегенмен аталған қанжарлардың жергілікті жерде жасалғандығын және түр-сипаты жағынан қола дәуіріндегі дәстүрлердің жалғасы болып табылатындығын атап өткіміз келеді. А.И. Тереножкин Азиядағы қарасұқ мәдениетіне тән қанжарлардың шығуы туралы тұжырымында дәл осындай пікір айтқан еді (Тереножкин, 1975, 30-б., 21, 22 табл.). Жетісудан табылған қанжарға қарай отырып, негізгі шыққан жері Солтүстік немесе Шығыс Қазақстан болуы мүмкін деп болжауға болады.

Б.з.д. VII ғ. басынан бастап соңғы қола кезеңіне тән қанжарларды біртіндеп ертескифтік үлгідегі қанжарлар ығыстыра бастады. Түрлі пішінді мұндай үлгідегі қанжарлар мерзімі анықталған жерлеу кешендерінен және кездейсоқ табылған олжалар қатарында Қазақстанның барлық аумағынан кездеседі. Жетісудағы ескерткіштерден шыққан

20. Қола қанжар. Қола дәуірі. Бижы. Жетісу. Қ.А. Ақшешев бойынша
Bronze dagger. Bronze Age, Bizhe, Zhetysay. According to Akishev

21. Қарасұқтық типтегі қанжар. Кездейсоқ олжа. Жетісу. М.К. Сейітқалиев бойынша
Канжар қарасұқского типа. Случайная находка. Жетісу. По М.К. Сейтқалиеву
Dagger of Karasuk type. Casual finding, Zhetysay. According to M. K. Seytkaliyev

пять место раннескифским. Такие кинжалы представлены в различных формах на всем пространстве Казахстана, они происходят из датированных погребальных комплексов, а также имеются случайные находки. Из памятников Жетысу нам известны десять таких кинжалов. Восемь из них изготовлены из бронзы, а два кинжала – железные, последние относятся к V в. до н.э.

К началу раннего железного века можно отнести кинжал найденный при разработке шахты около оз. Балхаш на территории Алматинской области, так как на оружии все еще прослеживаются выразительные черты характерные таким эпохи поздней бронзы. Навершие рукояти грибовидное, по всей длине начиная от навершия и до острия клинка фиксируется выпуклое утолщение типичное для карасукских кинжалов. Перекрестие похоже на брусковидную форму но, здесь она массивнее и с округленными углами, уже появляются почковидное очертание (рис. 22). Акинак с почковидным перекрестием случайно найденный на территории г. Текели Алматинской области дополняет комплекс оружия ближнего боя Жетысу. Половина рукояти отсутствует, вероятно сломано еще в древности (рис. 23).

осындай қанжарлардың бізге оны белгілі. Олардың арасынан сегізі қоладан жасалған, ал б.з.д. V ғ. мерзімделетін қалған екеуі темір.

Ерте темір дәуірінің алғашқы ширегіне Алматы облысының Балқаш көлінің маңындағы шахталардағы өндіріс жұмыстарының кезінде табылған қанжар жатады, себебі онда қола дәуіріне тән сипаттар сақталған. Сабының ұшы «шатыр» тәрізді, осы жерден басталған сопақша пішіндегі жолақ жүзінің аяқ жағына дейін барады. Жетесі қарасұқ типтес, бірақ доғалданған сипаты пайда болып, көбінесе бүйрек кескініне ұқсағандай (22-сурет). Текелі қапасының маңынан кездейсоқ табылған қанжардың да жетесі «бүршік» кескініне келеді (23-сурет). Жетелері «көбелек» пішінді қанжарлар қарастырып отырған өңірде де көп кездеседі, олардың бірі Есік көмбесіндегі қола бұйымдардың құрамынан табылған (Акишев, Кушаев, 1963, 110-б., 85-сурет) (24-сурет). Қанжардың ұшы ертеде-ақ сынған, сабының басы кесек, ал балдағы көбелек тәрізді. Сабының басынан төмен кішігірім ойық бар, жүзі бойына екі қатар қанағар салынған және екі жақ

22. Қола қанжар. Кездейсоқ олма. Жетісу. ҚОММ сақтаулы. Инв. № ЦГМК Кр 12489
 Бронзовый акинак. Случайная находка. Жетісу. Хранится в ЦГМК. Инв. № ЦГМК Кр 12489
 Bronze acenaces. Casual finding. Zhetysu. Is stored in the Central State Museum of Kazakhstan. Inv. No. TsMK of Kp 12489

23. Қола қанжар. Кездейсоқ олма. Жетісу. ҚОММ сақтаулы. Инв. № ЦГМК Кр 14300
 Бронзовый кинжал. Случайная находка. Жетісу. Хранится в ЦГМК. Инв. № ЦГМК Кр 14300
 Bronze dagger. Casual finding. Zhetysu. Is stored in the Central State Museum of Kazakhstan. Inv. No. TsMK of Kp 14300

қыры да ұзына бойы өткір жүзді. Сақталған бөлігінің ұзындығы – 18 см, сабы – 8 см, сабының ені – 2 см, жүзінің ені – 3 см. Бұл қаруға ұқсайтын біреуі Алматы қаласынан табылған (25-сурет). Енді біреуінің жетесі жүрекше тәрізді, ал қалған бөліктері Есіктен табылған қарудікіне ұқсас. Аталмыш қаруларға жақын келетін, бірақ көлемі анағұрлым кішірек келген қанжар Алматы қаласынан кездейсоқ табылған (26-сурет).

Қапал қорымындағы обалардың бірінен табылған қанжар бөлігінің балдағы бүйрек тәріздес және жүзі екі жақты. Бірақ оның сабының басы нашар сақталғандықтан нақты пішіні туралы айту қиын (27-сурет).

Сонымен қатар, Алматы қ. ҚР ОММ жинағындағы кездейсоқ табылған екі қанжар да осы кезеңмен сипатталады. Олар жөнінде К.А. Ақышев айтып кеткен болатын (28, 29-сурет) (Акишев, 1973, 47-б.). Алматы қаласынан табылған енді бір қанжардың сабы қос шеңбермен ұшталған, сабында кезектескен доғал сызықтар салынған. Жүзінің ұшы ертеде сынғанға ұқсайды (30-сурет). Сипатымен ұқсайтын тағы бір

Кинжалы с яркими бабочковидными перекрестьями известны на территории Жетісу. Один из этих кинжалов (рис. 24) входил в состав Есикского клада бронзовых изделий (Акишев, Кушаев, 1963, с. 110, рис. 85). Острие кинжала было сломано еще в древности, навершие брусковидное, перекрестье бабочковидное. Под навершием имеется небольшой уступ, вдоль клинка фиксируются два параллельных желобка, клинок обоюдоострый, с ребром жесткости по всей длине. Длина сохранившейся части 18 см, рукоятки – 8 см, ширина рукоятки 2 см, клинок – 3 см.

Похожий по морфологическим чертам Есикскому кинжал случайно найден на территории г. Алматы, который хранится в музее г. Атырау (рис. 25). У другого кинжала из Жетісу перекрестье сердцевидное, а в остальном оружие больше схоже с есикским. Вотивный кинжал с бабочковидным перекрестьем и грибовидным навершием найден вне культурного слоя на территории г. Алматы (рис. 26).

Фрагмент кинжала с почковидным перекрестьем и обоюдоострым клинком найден в одном из курганов некрополя Капал, но его навершие плохо сохранилось, и говорить о конкретной форме трудно (рис. 27), по крайней мере сохранившаяся перекрестье и

фрагменты навершия близкий к кинжалам датированным V-IV вв до н.э.

К этому времени относятся и два случайно найденных кинжала из коллекции ЦГМК в г. Алматы, в свое время опубликованных К.А. Акишевым (рис. 28) (Акишев, 1973, с. 47). Кинжал изготовленный из железа бытовал и в последующее время (рис. 29). Похожий кинжал с волнитообразным навершием рукоятки и бабочковидным перекрестьем найден на территории г. Алматы. Рукоять кинжала декорирована орнаментами в виде чередующих полудуг. Острие клинка сломано еще в древности (рис. 30). Морфологически похожий кинжал так же случайно найден в Алматинской области в 1965 году (рис. 31).

Территория Восточного Казахстана представлена несколькими экземплярами оружия этого времени. Основная масса данного вида оружия из коллекции случайных находок. Среди них можно остановиться на нескольких. Яркий представитель подобного типа оружия хранится в краеведческом музее г. Семей. Кинжал с выраженным бабочковидным перекрестьем и прямым навершием. На рукоятки под навершием и ближе к гарде имеются фигурные изображения, пространство между ними заполнено

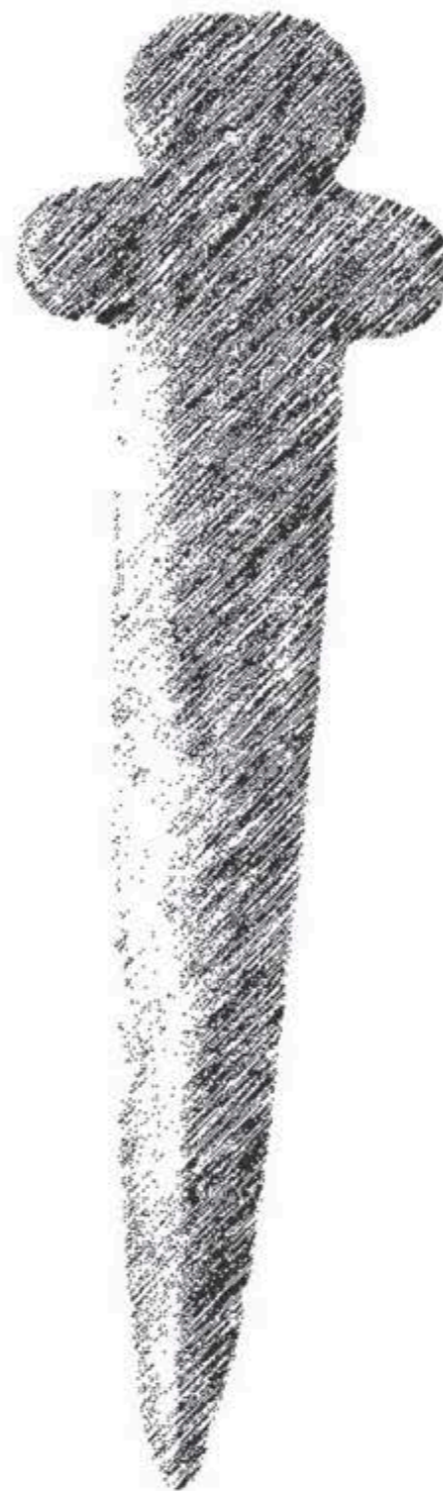
қанжар 1965 жылы Алматы қаласынан табылған (31-сурет).

Қазақстанның шығыс өңірлерінде осы кезеңмен мерзімделетін бірнеше қанжар белгілі, олар кездейсоқ табылғандар қатарын толтырады, осыған қарамастан біршама мәліметтер беретіні анық. Қарулардың бірнеше көрнектілеріне тоқтала кеткен жән. Семей қаласындағы облыстық тарихи-өлкетану мұражайы қорында сақтаулы тұрған қанжардың жетесі «көбелек» пішінді, ұштығы тік төртбұрыш. Сабы бейне бір кескіндермен әрленген, екі қырлы жүзінің кескіні ромб әппеттес (32-сурет). Вавилонка ауылының маңынан табылған қарудың сабы жіңішке, екі қырлы жүзінің ортасында қанағары бар (33-сурет). Абай ауданынан табылған қанжардың сабы көнеде сынған (34-сурет). Енді бір қанжардың сабының ұшына жақын тұсында екі үшбұрышты таңба басылған (35-сурет).

Оңтүстік өңірлерден табылған ерте сақ кезеңіне тән қанжарлар Ұйғарақ қорымындағы №№ 14, 21, 50 обалардан белгілі болып отыр. Олардың арасында тек № 26 обадан табылған қанжарды санамағанда басқаларының сақталуы өте жақсы. № 50 обадан

24. Есік көмбесіндегі қола қанжар. Ерте темір дәуірі. Жетісу. К.А. Ақышев бойынша, 1963 ж.
Бронзовый кинжал из Есикского клада. Ранний железный век. Жетісу. По К.А. Ақышеву, 1963 г.
Bronze dagger from the Esik treasure. Early Iron Age. Zhetysu. According to Akishev, 1963.

25. Қола ақнақ. Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы.
Бронзовый акинақ. Хранится в Атырауском областном историко-краеведческом музее.
Bronze acenaces. Is stored in the Atrausky regional local history museum.

26. Ғұрыптық қанжар. Кездейсоқ олжа. Жетісу. ҚОММ сақтаулы. Инв. № ЦГМК КП 10753.
Вотивный кинжал. Случайная находка. Жетісу. Хранится в ЦГМК. Инв. № ЦГМК КП 10753.
Votive dagger. Casual finding. Zhetysu. Is stored in the Central State Museum of Kazakhstan. Inv. No. TsMK KP 10753.

46

прямыми насечками или канавками. Клинок обоюдоострый, сечение ромбовидной формы (рис. 32). Кинжал с почковидным перекрестьем и крышевидным навершием случайно найден у с. Вавилоновка. Под навершием имеется небольшой уступ, рукоять узкая, клинок обоюдоострый, по его середине фиксируется следы канавки (рис. 33). Похожий кинжал случайно найден на территории Абайского района. Клинок обоюдоострый с канавкой по середине, перекрестье бабочковидное, рукоять отсутствует, вероятно был сломан еще в древности (рис. 34). Еще один случайно найденный кинжал по морфологическим признакам похож на вышеуказанные, но имеются некоторые отличия в оформлении рукояти. Навершие брусковидное, под ним фиксируется уступ, где глубоким штампом нанесены две треугольные фигуры (рис. 35).

Что касается раннесакских кинжалов южных регионов, то известные сейчас образцы происходят из курганов №№ 14, 21, 50 могильника Уйғарақ. Они хорошей сохранности, за исключением одного образца из кургана № 26. Кинжал из кургана № 50 отлит из бронзы, по морфологическим признакам он

47

табылған қанжар толығымен қоладан құйылған және түр-сипатының белгілеріне қарай Солтүстік және Орталық Қазақстаннан табылған қанжар үлгілеріне өте ұқсас.

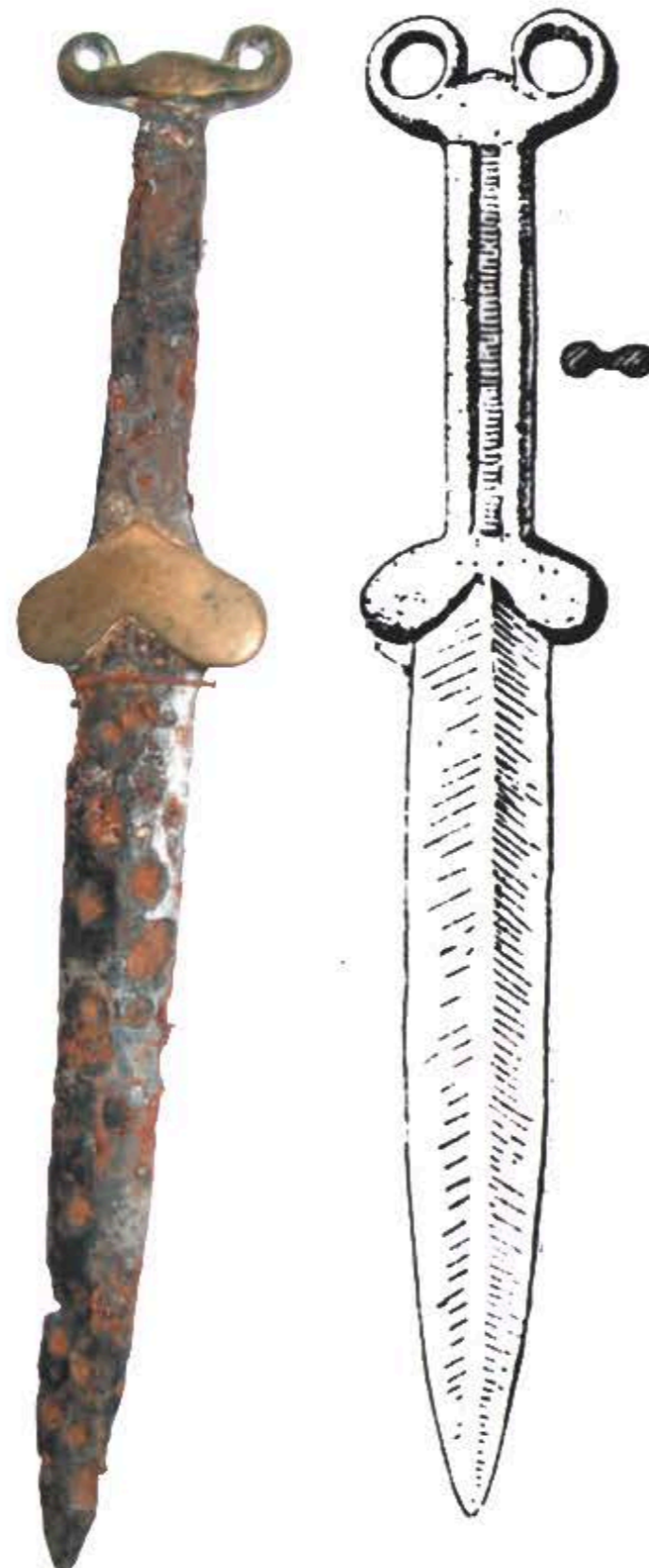
Ұйғарақ қанжарларының барлығы саңырауқұлақ тәрізді саппен сомдалған, бұл – темірден жасалған мұндай бұйымдардың сипатына сай келмейді. Аталған сап бастары Оңтүстік Сібірдегі тағар мәдениетінің ерте кезеңіндегі қанжарларда кездеседі. Сонымен қатар, Солтүстік Қара теңіз жағалауында мұндай сап бастары қосметалды үлгідегі қанжарларға тән.

Петропавл қаласы маңынан сабының басына зооморф бейнесі сомдалған, ұзындығы 32 см болатын қанжар табылды (Хабдулина, 1994, 129-б., 54-1 табл.). Қанжар сабының басы өте нашар сақталғандықтан аңның нақты бейнесін айқындау қиын, дегенмен жөкелген белгілеріне қарай мұнда қабан немесе аюдың басы кескінделген деп шамалауға болады (36-сурет).

Ерте кезеңге жататын тағы бір қанжар Есіл өзені бойынан кездейсоқ табылды (37-сурет). Қанжардың ұзындығы 28 см, жүзінің орта бойына жүргізілген

27. Темір қанжардың бөлшегі. Қапал. Жетісу. К.А. Ақшөев бойынша
Фрагменты железного кинжала. Қапал. Жетісу. По К.А. Ақшөеву
Fragments of an iron dagger. Kapal, Zhetysu. According to Akishev

28. Қос шеңберлі ұштықты қанжар. Кездейсоқ олжа. Жетісу. ҚОММ сақтаулы. Инв. № ЦММК Кп 10647
Кинжал с волнитообразным навершием. Случайная находка. Жетісу. Хранится в ЦГМК, инв. № ЦММК Кп 10647
Dagger with votive pommel. Casual finding. Zhetysu. Is stored in the Central State Museum of Kazakhstan. Inv. No. TsMK of Kp 10647

қанғар сызық анық байқалады. Түр-сипаты жағынан тағар қанжарларына жақын (Членова, 1967, 16-б.). Ақмола облысына қарасты Зеренді ауданындағы Айбол ауылындағы жер қазу жұмыстарының кезінде жетесі бүршік, сабының ұштығы шатыр болып келген тағы бір қанжар табылды (43-сурет).

Бүгінгі қолда бар материалдарға қарағанда балдағы «көбелек» тәрізді келген қанжарлар б.з.д. VI ғ. басында пайда болған. Шығыс және Солтүстік Қазақстан территориясынан табылған мұндай қанжарлардың қазіргі күні бірнешеуі белгілі. Мәселен, Усть-Бөкеннен табылған қанжардың сабы жұқа, балдағы «көбелек» тәрізді және «шатыр» тәріздес сабының басы аздап ұшталған (38-сурет) (ШҚАЭ-ның 1956 жылғы есебі, 143-сурет).

Тасастау 1 қорымынан табылған сабының басы зооморф кескінді қанжар да осы кезеңге жатады (Самашев и др., 2011, 30-б., 32-сурет) (39-сурет).

Жаңа олжалар арасынан Ақтөбе облысындағы Сәпібұлақ қорымынан табылған

близок к образцам из Северного и Центрального Казахстана.

Все уйгаракские кинжалы – с грибовидными навершиями, что не характерно для образцов этих изделий, изготовленных из железа. Эти навершия встречаются на кинжалах раннего этапа тагарской культуры Южной Сибири. В Северном Причерноморье такие навершия характерны для биметаллических образцов.

В окрестностях города Петропавловска найден кинжал с зооморфным навершием, длина 32 см (Хабдулина, 1994, с. 129, табл. 54-1). Плохая сохранность навершия не позволяет точно определить облик зверя, но по отдельным чертам можно предположить, что здесь изображен кабан или голова медведя (рис. 36).

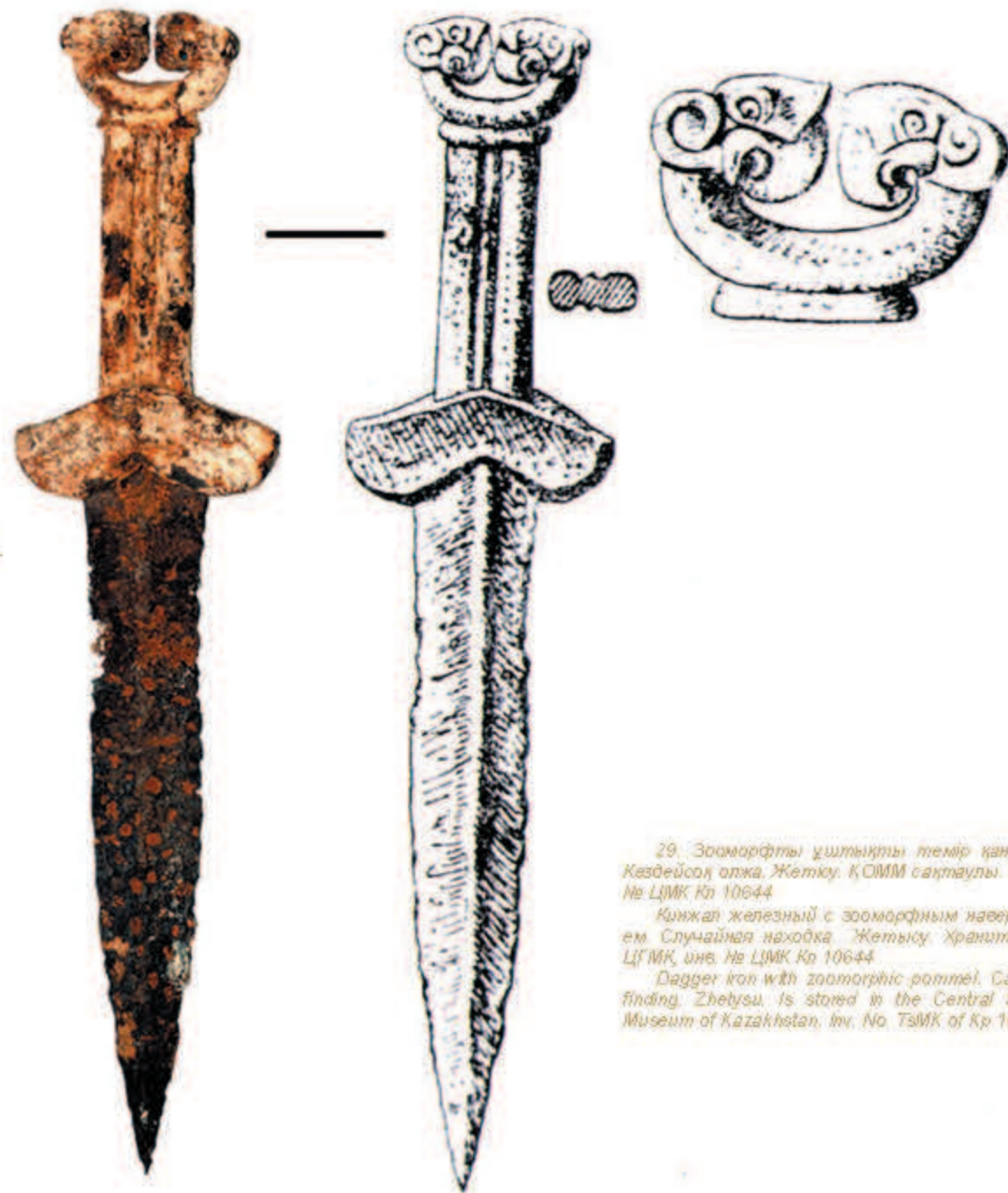
Один из ранних кинжалов также найден случайно на р. Есил (рис. 37). Его длина 28 см, на клинке имеется канавка, расположенная посередине. По форме этот кинжал близок к тагарским (Членова, 1967, с. 16). Кинжал с почковидным перекрестьем и грибовидным навершием найден при рытье склада в поселке Айбол Зерендинского района Акмолинской области (рис. 43).

Судя по имеющимся на сегодняшний день материалам, кинжалы с бабочковидными перекрестьями появляются с начала VI в. до н.э. Сейчас известно несколько таких экземпляров, найденных на территории Восточного и Северного Казахстана. Например, кинжал из Усть-Букона с близким к бабочковидной форме перекрестьем и тонкой рукоятью, его навершие крышевидное с небольшим заострением (рис. 38) (Отчет ВКАЭ за 1956, рис. 143).

К этому времени относится кинжал с зооморфным навершием из некрополя Тасастау 1 (Самашев и др., 2011, с. 30, рис. 32) (рис. 39).

Среди новых находок можно отметить образец из некрополя Сәпібұлақ в Актюбинской области (Дуйсенғали, Мамедов, 2011, с. 517, рис. 3, 16). Он изготовлен из железа, однако его навершие и перекрестье повторяют форму образцов этих изделий из бронзы, что позволяет выдвинуть версию об их бытовании в переходный период перемены сырьевых приоритетов, когда перед древним населением встал вопрос выбора между железом и бронзой.

29. Зооморфты ұштықты темір қанжар. Кезбейсоқ олка, Жетісу, ҚОММ сақтаулы. Инв. № ЦГМК Кр 10644

Кинжал железный с зооморфным навершием. Случайная находка Жетісу. Хранится в ЦГМК, инв. № ЦГМК Кр 10644

Dagger iron with zoomorphic pommel. Casual finding, Zhetysay. Is stored in the Central State Museum of Kazakhstan, inv. No. TsMK of Kr 10644

қанжар үлгісін атап өтуге болады (Дуйсенғали, Мамедов, 2011, 517-б., 3, 16-сурет). Қанжар темірден жасалғанымен, сабының басы мен балдағының пішіндері қола кезеңіне тән үлгілерді қайталайды. Бұл жайт, қанжардың шикі заттардың өтпелі кезеңінде яғни, ежелгі тұрғындардың қола, не темірді таңдау міндеті туындаған уақытта қолданылғандығы туралы болжамды алдыға тартуға негіз болатындай.

Осы уақытқа тән екі қанжар Солтүстік Қазақстаннан табылды. Бірінші қанжар толығымен қоладан құйылған, екіншісі қосметалды. Алғашқысының сабы көлемді және топқын тәрізді жасалған (40-сурет). Екінші қанжардың балдағы «көбелек» тәрізді (Хабдулина, 1994, 128-б., 52, 6-7 табл.). Сабы ұқсас тағы бір қанжар Марин ауылынан табылған (41-сурет).

Орталық Қазақстандағы Нұрманбет қорымынан табылған қанжарды, сонымен бірге Ақмола облысындағы Марин үлгісін осы уақытқа тән түрлер қатарына жатқызуға болады.

Бұлардың ішінде Нұрманбет IV қорымындағы № 1 обадан табылған қанжар айрықша қызығушылық ту-

дырады (42-сурет) (Марғұлан және т.б., 1966, 344-б., 38, 1-сурет). Қанжар басқа үлгілерден ирек немесе тамшы сияқты өрнектермен безендірілген топқынды үлкен сабымен ерекшеленеді. Мұндай өрнек түрлері Қазақстанда қола дәуірінен бастап белгілі. Оларды шеберлер ыдыстарды ашекейлеуде қолданған. Ол уақытта өрнектер тік бұрышты геометриялық техникамен салынған.

Ерте сақ кезеңінде бұл сарынды қисық сызықты техникаға алмастырды. Қанжардың бұл түрін жасаушы шеберлер аталған сарынды түрлендіру арқылы оны қанжар сабын ашекейлеуде қолданған болса керек. Нұрманбеттік үлгідегі қанжар түрлері Солтүстік Қазақстан мен Кама өңірінде кездеседі. Қанжар сабының топқын тәрізді келуі және тамшы түріндегі өрнекпен безендірілуі, оның Орталық және Солтүстік Қазақстанға тән айрықша белгісі болып табылады.

Жартас суреттерінде қару түрлерінің кескінделуі өте сирек және көбіне анық емес, сондықтан олардың пішіндерін нақтылау қиындау. Мұндай кескіндер арасынан Зевакинодағыға (Самашев, 1992, 136-б.,

30. Қос шеңберлі ұштықты қола қанжар. Кезбейсоқ олка, Жетісу, ҚОММ сақтаулы. Инв. № ЦГМК Кр 26806

Бронзовый кинжал с волютообразным навершием. Случайная находка Жетісу. Хранится в ЦГМК. Инв. № ЦГМК Кр 26806

Bronze dagger with volute pommel. Casual finding, Zhetysay. Is stored in the Central State Museum of Kazakhstan. Inv. No. TsGM of Kr 26806

31. Сабы зооморфты темір айнақ. Кездейсоқ олма. Жетісу. ҚСММ сақтаулы. Инв. № ЦМК Кп 10646
Железный айнақ с зооморфным навершием. Случайная находка. Жетісу. Хранится в ЦСМК, инв. № ЦМК Кп 10646
Iron scabbards with zoomorphic pommel. Casual finding. Zhetysay. Is stored in the Central State Museum of Kazakhstan. Inv. No. TsMK of Kp 10646

164-сурет) тоқталса болады. Онда антропоморфты кескіндер, адамның кеуде тұсынан асырып салынған жұқа сызықтар түрінде белдік белгісін келтіру және оған ілінген қанжар мен садағы бар қорамсақ анық байқалады (44-сурет). Аталған қару суреттерінің орналасуын (қанжар алдынан, садағы бар қорамсақ артынан) адам кескінімен салыстырып қарағанда олар қарама-қарсы ілінген тәрізді. Бұл сурет, мүмкін бұрылу техникасында орындалып және көрнекілік үшін салынған болса керек. Кескінделген қанжардың балдағы мен сап басының пішіні және екі жағы да өткір жүзі айқын байқалады. «Көбелек» тәріздес балдағы мен тұзу кесек түріндегі сабының басы хронологиялық мерзімделуі бойынша ерте темір дәуірінің бастапқы кезеңіне жатады.

Осылайша бүгінгі күні қолда бар қанжарларға қарай отырып, бұл қарудың б.з.д. VIII-V ғғ. тән түрсіпаты туралы нақты айтуға болады. Олар сабының басы «шатыр» тәрізді және балдағы «көбелек» немесе «бүйрек» түрінде келген үлгілер. Сабының басы қола дәуірінен бері өзгеріссіз келеді, ал балдағы мен жүзі жаңа талаптарға бейімделген.

Көптеген қанжарлардың, әсіресе, кездейсоқ олжаларда, өткір ұштары сындырылған күйде тіркелген. Бұл сол уақыттардағы қандай да бір рәсімдік әрекеттердің іздері болуы мүмкін.

Шақандар мен найзалар. Шақан – соққы жасау мен түйреуге арналған қару. Екі бөліктен тұрады: шақанның өзі, яғни зақымдайтын бөлігі және ұстап жүретін ағаш сабы немесе тұтқасы.

Дәлқазіргі уақытта бізге негізінен Шығыс, Солтүстік және Орталық Қазақстандағы ескерткіштерден табылған, б.з.д. VII-VI ғғ. тән бірнеше шақан белгілі. Жартаст беттерінде кескінделгені болмаса, басқа аймақтардан шақан түрлері кездеспеді. Қарудың бұл түрінің негізгі жинағы тасмола археологиялық мәдениетінің таралу аумағына тән (4 дана).

Н.Л. Членованың тұжырымдауынша, шақандар да қанжарлар тәрізді жаяу әскердің қару-жарақ кешенінде болған және қанжарлар мен шақандар қоса қойылған жерлеулерде жібелер кездеспейді (Членова, 1967, 39-б.). Біздің ойымызша, бұл пікір уақытынан бұрын жасалған, өйткені қазір аталған қарулар бірге қойылған жерлеу орындары белгілі.

Отметим два кинжала этого времени из Северного Казахстана. Один цельнолитый бронзовый, другой биметаллический. Рукоять первого волнообразная, массивная (рис. 40). Перекрестье второго бабочковидное (Хабдулина, 1994, с.128, табл. 52, 6-7). Кинжал с подобным оформлением рукояти найден вблизи с. Маринское (рис. 41).

К данному типу можно отнести кинжал из Нурмамбета в Центральном Казахстане, а также марьинский образец из Акмолинской области.

Самым ярким из них является кинжал, найденный в кургане 1 могильника Нурманбет IV (рис. 42), (Маргулан и др., 1966, с. 344, рис. 38, 1). Кинжал отличается от остальных массивной волнистой рукоятью, которая украшена орнаментом в виде волн или капель. Такой орнамент в Казахстане известен с эпохи бронзы, он использовался гончарами для украшения сосудов. В то время орнамент наносился прямоугольной геометрической техникой. В раннесакскую эпоху этот мотив перевели в криволинейную технику. По-видимому, мастера-оружейники, изготовлявшие этот тип кинжала, модифицировали указанный мотив и использовали его для украшения рукояти кинжала. Аналоги нурманбетскому предме-

ту происходят из Северного Казахстана и Прикамья. Волнистость рукояти и каплевидный орнамент на нем являются особой чертой, характерной для Центрального и Северного Казахстана.

Изображения видов оружия на петроглифах редки, они часто нечеткие, и определить их форму крайне затруднительно. Среди таких изображений можно остановиться на зевакинском (Самашев, 1992, с. 136, рис. 164), где четко прослеживаются антропоморфные черты, имитация пояса в виде выступающих за черту туловища человека тонких линий, куда прикреплены кинжал и лук с горитом (рис. 44). По расположению данных рисунков оружия (кинжал спереди, лук с горитом сзади) относительно изображения человека они были подвешены с противоположных сторон. Данная картинка, наверное, исполнена в технике разворота и сделана для наглядности. На изображении кинжала четко прослеживаются формы перекрестья и навершия, а также обоюдоострый клинок. Бабочковидное перекрестье и навершие в виде прямого бруска по хронологической шкале относятся к началу раннего железного века.

Таким образом, судя по имеющимся на сегодняшний день кинжалам, можно утверждать о типич-

32. Кебелек тәріздіс бардақты және сабының басы түзу қанжар. Кездейсоқ
тапқа, Шығыс Қазақстан
Канжар с. выразительным бабочкообразным перекрестьем и прямым навершием.
Случайная находка, Восточный Казахстан
Dagger with the expressed butterfly shaped crosshairs and to straight lines the
pommel. Casual finding, East Kazakhstan

33. Қола қанжар. Кездейсоқ олжа. Вавилоновка.
Шығыс Қазақстан
Бронзовый кинжал. Случайная находка. Вавилоновка.
Восточный Казахстан
Bronze dagger. Casual finding. Vavilonovka. East
Kazakhstan

З.С. Самашевтың ойынша, Сағыр петроглифтеріндегі жауынгердің бейнесі жоғарыда аталған зерттеушінің жаяу және атты әскерлердің қару-жарақ кешені туралы тұжырымына қайшы келеді (Самашев, 1992, 288-б.).

Алыпқаш қорымындағы № 1 обадан табылған шақанның (45-сурет) желкесі жайпақтау және ұңғысы шығыңқы келген, жанынан сабының басы тіркелді (Хабдулина, 1994, 100-б., 14, 4-5 табл.).

Екі жағында да жүзі бар шақандар Шығыс Қазақстан облысының Катонқарағай ауданындағы қорымдарда жиі кездеседі (Сорокин, 1966, 51-б., 11, 2-сурет).

Сібірдің кең-байтақ жазығын мекендеген тайпаларда шақан кеңінен қолданылды, тіпті ол қоян-қолтық ұрыстың басты қаруы да болса керек.

Қазақстанның ерте темір дәуіріне тән жерлеу ескерткіштерінде шақан сирек кездеседі, көбіне кездейсоқ жағдайларда табылады. Дегенмен, бұл уақыттарда қолданылған шақандардың пішінін Тывадағы жартас суреттері мен бәдіздердегі кескіндерден байқауға болады (Кубарев, 1979а, табл. XVI; Маннай-оол, 1970, 25-б., 2-сурет;

58

ной для VIII–V вв. до н.э. форме этого вида оружия, представленного крышевидным навершием и бабочковидным или почковидным перекрестьем. Форма навершия остается неизменной с эпохи бронзы, а перекрестье и клинок уже адаптированы к новым требованиям.

Многие кинжалы, особенно случайные находки, фиксируются с отломанными остриями клинка. Возможно, это следы каких-либо ритуальных действий, совершенных в те времена.

Чеканы и копья. Чекан – оружие ударно-колющего действия, состоящее из двух частей: собственно чекана – поражающей части и древка или рукояти – несущей.

На данный момент нам известно несколько чеканов, относящихся к VII–VI вв. до н.э., которые происходят в основном из памятников Восточного, Северного, Центрального Казахстана. В остальных регионах пока еще не найдены чеканы, но имеются их изображения на скалах. Основная масса этого вида оружия приходится на территорию распространения тасмолинской археологической культуры (4 экз.).

Членова Н.Л. предполагает, что чеканы, как и кинжалы, были на вооружении пеших воинов (Членова,

34. Қола қанжар. Кездейсоқ табылған. Шығыс Қазақстан
Бронзовый кинжал. Случайная находка. Восточный Казахстан
Bronze dagger. Casual finding. Abay area, East Kazakhstan

1967, с. 39), а также что в погребениях, где обнаружены кинжалы и чеканы, отсутствуют наконечники стрел (Членова, 1967, с. 39). Данное утверждение, по нашему мнению, сделано преждевременно, так как известны погребения, где одновременно находились указанные виды вооружения.

По мнению З.С. Самашева, изображение воина на петроглифах Сағыр противоречит предположению исследователя о комплексе оружия пешего и конного воина (Самашев, 1992, с. 167).

Чекан, найденный в кургане 1 некрополя Алыпқаш (рис. 45), с уплощенным обухом и выступающей втулкой, рядом с ним зафиксирован наконечник рукояти (Хабдулина, 1994, с. 100, табл. 14, 4-5).

Чеканы с двусторонними остриями часто встречаются в некрополях Катонқарағайского района (Сорокин, 1966, с. 51, рис. 11, 2).

35. Қола қанжар. Кездейсоқ табылған. Шығыс Қазақстан
Бронзовый кинжал. Случайная находка. Восточный Казахстан
Bronze dagger. Casual finding. East Kazakhstan

Кызласов, 1978, 28-б., 2, 3-суреттер; Грач, 1980, 253-б., 115-сурет). Петроглифтерде кескінделген шақандар хронологиялық жағынан қола дәуірінен бастау алады (Максимова, Ермолаева, Марьяшев, 1985, 34-б., 8-сурет).

Аталмыш қарумен жарақтанған жауынгерлердің Сағыр жартасындағы бейнелері аса қызықты (46-сурет) (Самашев, 1992, 29-б., 26-сурет). Құлжабасы петроглифтерінде ұштығы ағаш сапқа кигізіліп тұрған анық сурет бар (47, 47а-сурет) (Самашев, 2013, 185-б.).

Бізге аң бейнелері сомдалған шақанның бірнеше нұсқасы белгілі. Бурабай көлінің маңынан табылған мұндай нұсқадағы шақанның басына арқар мүсіні қондырылған (48-сурет) (Марғұлан және т.б., 1966, 403-б., 66, 79-суреттер).

Шығыс Қазақстан облысының Тарғын ауылы маңынан кездейсоқ табылған ұңғылы қола шақан ерекше қызығушылық тудырады (49, 49а-сурет). Шақанның қиықты-конус тәрізді қысқа, бірақ кең келген ұңғысы, ұштығы дөңгелек соққышы және төртқырлы жүзі бар.

59

Чекан широко использовался племенами, населявшими сибирские просторы, и, наверно, был основным видом оружия ближнего боя.

В погребальных памятниках раннего железного века Казахстана чеканы встречаются редко, в основном они случайного характера. Тем не менее формы чеканов, бытовавших в то время, можно представить по наскальным рисункам и изображениям на каменных балбалах (Кубарев, 1979а, табл. XVI) Тувы (Маннай-оол, 1970, с. 25, рис. 2; Кызласов, 1978, с. 28, рис. 2, 3; Грач, 1980, с. 253, рис. 115). Изображенные на петроглифах чеканы хронологически начинаются с эпохи бронзы (Максимова, Ермолаева, Марьяшев, 1985, с. 34, рис. 8).

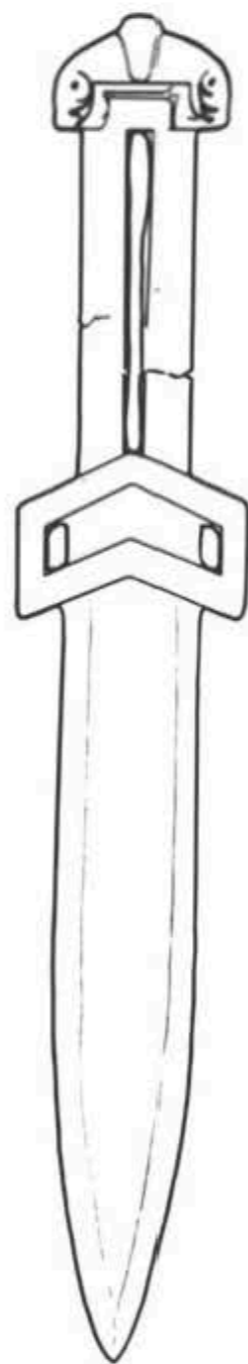
Интересны изображения воинов, вооруженных этим оружием, на скалах Сағыр (рис. 46) (Самашев, 1992, с. 29, рис. 26). Похожий рисунок зафиксирован на петроглифах Кулжабасы, где четко виден вток, надетый на древко (рис. 47, 47а) (Самашев, 2013, с. 185).

Нам известны несколько экземпляров чеканов с изображениями зверей. Один из них найден в окрестностях озера Боровое, его обух увенчан скульптурой аржара (рис. 48), (Марғұлан и др., 1966, с. 403, рис. 66, 79).

Соққышы жалпақ және қимасы бойынша дөңгелек. Ұңғысы мен соққышының арасындағы бұрышта бүркіт басты грифон бейнесі кескінделген. Ұңғысының орта бөлігінің екі жағында да қырын тұрған жыртқыштың бейнесі салынған. Соққышы мысық тәрізді жыртқыштың бас мүсінімен аяқталған. Сақталуы жақсы, асыл үлпекпен көмкерілген және соққышының жұмыс беті жаншылған, үлпек жоқ. Соққышының жүздерінде де үлпек байқалмады (Самашев және т.б., 2008, 62-б.).

Қазақстанның жартас өнері ескерткіштерінде шақанмен қаруланған жауынгерлердің бейнелері кездеседі. Олардың ішіндегі ең жарқын кескіндер, жоғарыда айтып өткеніміздей Сағыр 2 шатқалындағы петроглифтерде шоғырланған. Мұнда бірі-біріне жарыса шақанмен соққы жасап жатқан екі жаю жауынгер бейнеленген (Самашев, 1992, 288-б., 29-б., 26-сурет). Баянжүрек петроглифтері арасында да шақанмен қаруланған өте қызықты жауынгер бейнелері бар.

Шақантүрлерінің аздығы олардың нақты жіктелісін жасауда қиындық туғызады, соған қарамастан түрлі пішінді шақандар белгілі. Мәселен, олардың екеуінде

36. Сабының басы зооморфты қола қанжар. Рассвет ауылының маңынан табылған кездейсоқ олжа. Солтүстік Қазақстан. М.К. Хабдулина бойынша

Бронзовый кинжал с зооморфным навершием. Случайная находка у села Рассвет. Северный Казахстан. По М.К. Хабдулиной

Bronze dagger with zoomorphic pommel. Casual finding at the village Dawn, Northern Kazakhstan. According to M. K. Habdulina

37. Есіл өзенінің бойында табылған ерте қанжарлардың бірі. Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № СКОМ оқф 3892

Один из ранних кинжалов также найден случайно на р. Есил. Хранится в Северо-Казахстанском областном историко-краеведческом музее. Инв. № СКОМ оқф 3892

One of early daggers is also found incidentally on the river Esil. Is stored in the North Kazakhstan regional local history museum. Inv. No. SKOM oqf 3892

Особо интересен втулчатый бронзовый чекан, случайно найденный в с. Таргын Восточно-Казахстанской области (рис. 49, 49а). У чекана усеченно-коническая короткая, широкая втулка, боек округлый в сечении, острое – четырехгранное. Обушок широкий, округлый в сечении. В углу между бойком и втулкой помещено изображение головы орлиного грифона. Втулка в средней части украшена с обеих сторон профильным изображением хищника. Конец обушка оформлен в виде скульптуры головы кошачьего хищника. Сохранность хорошая, покрыт благородной патиной, за исключением рабочей поверхности обушка, где сохранились вмятины от ударов и отсутствует патина. Патина отсутствует и на острие бойка (Самашев и др., 2008, с. 62).

На памятниках наскального искусства Казахстана встречаются образы воинов, вооруженных чеканами, среди которых, как мы уже упоминали выше, наиболее яркие изображения находятся на петроглифах урочища Сағыр 2. Здесь изображены два пеших воина, одновременно наносящих друг другу удары чеканами (Самашев, 1992, с. 29, рис. 26). Интересное изображение воинов с чеканами есть и среди петроглифов Баянжурека.

ғана ұңғысы шығыңқы, соққыштарының пішіндері әртүрлі.

Шақанды асынып жүру әдістерін петроглифтер мен стелалардағы бейнелерді қолдана отырып, Алтайдағы ескерткіштерден табылған олжалар арқылы жаңғыртуға болады. Ақ-Алаха 1 қорымындағы № 2 обадан белбеуге ілетін ілмегі бар сақталуы жақсы шақан табылды (Попосьмак, 1994, 65-б., 79-сурет). Петроглифтердегі жауынгер бейнелерін салыстыра отырып және жерлеулердегі орналасуына қарап, шақанды белбеуге сабынан төмен қаратып ілген деп болжауға болады.

Біраз зерттеушілердің болжамынша шақанды қолдану аясы тек соғыс жағдайымен шектелмей, сонымен бірге оны рәсімдік жоралғыларда да пайдаланған. Дәлел ретінде аң стилінде сомдалған шақандармен қатар, петроглифтердегі кескіндерді және жерлеулердегі шақан соққысы әсерінен маңдайында жарықтары бар бас сүйектерді келтіруге болады.

Найза – ұшы металдан, сабы ағаш, түйреуге арналған қару. Қазіргі уақытта бізге қола және ерте темір дәуірлеріне жататын әртүрлі ескерткіштерден

табылған 30 тарта найза түрлері белгілі. Найзалар ұштарының сапқа бекітілуіне қарай ұңғылы және шегелі болып бөлінеді. Ұңғылы найзалардың саны 6 дана. Семей қаласының музейіндегі найза ұңғысы конус тәрізді пішінде. Соққышы жапырақ тәрізді, екі қанатты және ұшы ұзына бойына қырлы. Пішіні жағынан алып қарағанда найза сеймин-турбин мәнерінде жасалған. Елікті тауынан кездейсоқ табылған Көкшетау қаласының музейіндегі найза аталған үлгіге ұқсас. Ұңғысы ұштығына дейін өтеді және кеңейе түседі. Ұштығының қанаттары доға тәрізді. Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қорында жоғарыда аталғандарға ұқсайтын бір найза бар (50-сурет), енді бірі Қостанай мемлекеттік университетіне қарасты Археологиялық зертхананың қорында (51-сурет) сақтаулы.

Көкшетау қаласындағы мұражай қорында бірнеше ұңғылы найза ұштары бар, олардың бірі Көкшетау қаласынан 15 шақырым жердегі Елікті тауынан кездейсоқ табылған (52-сурет), екіншісі пішіні жағынан ұқсас, ол да кездейсоқ табылған (53-сурет). Павлодарлық найза екі қанатты, жүзінің қыры қатты. Ұңғысы басының ұшынан басталады. Осын-

да сеймин-турбин мәнеріндегі найзаның бір данасы сақтаулы.

Шығыс Қазақстанда найзалардың қомақты қоры жинақталған, олар Шығыс Қазақстанның облыстық тарихи-өлкетану мұражайында сақтаулы (54-сурет), ішінде бір ерекше данасы бар (55-сурет). Семей қаласындағы облыстық тарихи-өлкетану мұражайында енді бір найза ұшы сақталған (56-сурет).

Жетіқара маңынан кездейсоқ табылған дәл осындай найза Қостанай қаласы музейінің қорында сақтаулы (57-сурет). Найза ұшы екі қанатты және үйлесімсіз ромб пішінінде. Ұңғысында жылқының басы кескінделген. Төменгі бөлігінде тесігі бар ілмек бар. Ұңғысы біртіндеп тарыла түсіп жүзіндегі жолақпен жалғасып кетеді. Жоғарыда сипатталған найза түрлері қола дәуірімен мерзімделеді.

Ерте темір дәуірімен мерзімделген найза Есіктегі қола заттардың көмбесінен табылды (58-сурет) (Акишев, Кушаев, 1963, 109-б.). Түркісіб көмбесінен табылған тағы бір найзаның ұшы мен сабының түбі ерте кезде сындырылған (59-сурет) (Акишев, Кушаев, 1963, 107-б., 83-сурет).

Аталған үлгіге ұқсас пішіндегі найзалар Қырғызстан территориясынан да табылды және олар да негізінен кездейсоқ олжалар қатарына жатады. Олардың арасынан Каменск көмбесінен табылған найзаны атап өтуге болады (Кызласов, 1972, 102–103-б.).

Шегелі найзалар негізінен қола дәуірімен мерзімделеді.

Найзалар санының аздығы мен кездейсоқ табылуы зерттеу ісі мен толық көрінісін жасауда, жаңғыртпасын қалпына келтіруде қиындықтар туғызады. Қаратеңіз бойынан табылған үлгілерге қарай отырып, найзалардың ұзындығы – 1,5-2 м болған деп бағамдауға болады. Мұндай пікірлерді А.И. Мелюкова мен К.Ф. Смирнов ұсынды (Мелюкова, 1964, 43-б.; Смирнов, 1961, 70–74-б.). Екі метрлік найзалармен, негізінен қорғаныс мақсатында жаяу әскерлер қаруланса керек. Атты әскердің де найзаны пайдаланғанын жоққа шығаруға болмайды. Ерте темір дәуірінде үзеңгі болмағандықтан, атты найзагерлер соғыс тактикасының өзгеше түрін қолданған болуы керек. Мүмкін найзагерлер қарсыпасын 10-20 м жерден найза лақтыру арқылы жайратқан шығар. Ал жаяу әскерлер найзаларды негізінен салт атты жауынгерлерге қарсы қолданды.

62

Небольшое количество чеканов затрудняет классификацию, тем не менее, известны чеканы разной формы, втулки выступают лишь на двух из них, формы бойков различные.

Способы ношения чекана можно реконструировать по находкам из памятников Алтая с применением изображений на петроглифах и каменных стелах. Из кургана 2 некрополя Ақ-Алаха 1 найден чекан хорошей сохранности с петельками для подвешивания к поясу (Попосьмак, 1994, с. 65, рис. 79). Сопоставляя изображения воинов на петроглифах и учитывая их расположение в погребениях, можно предположить, что чекан подвешивался к поясу древком вниз.

Сфера использования чекана не ограничена боевыми эпизодами, некоторые исследователи предполагают их применение в ритуальных действиях. Об этом свидетельствуют некоторые чеканы, оформленные в зверином стиле, петроглифы и округлые отверстия, имеющиеся на лобовой части черепов погребенных от удара чекана.

Копье – древковое оружие колющего действия, состоит из металлического наконечника и древка. На данный момент нам известны около 30 экземпляров копий, происходящих из разных памятников

эпохи бронзы и раннего железного века, основная масса приходится датируется эпохой бронзы. По способу насада они разделяются на втульчатые и черешковые. Втульчатые копья – шесть экземпляров. Втулка копья, находящегося в музее г. Семей, конусообразной формы. Боек двухлопастной листовидный, по всей длине головки имеется ребро. По форме это копье изготовлено в сеймино-турбинском стиле. Аналогичной формы копье находится в музее г. Кокшетау, оно случайно найдено в горах Еликти. Втулка проходит по всей головке и расширяется. Лопасты бойка дуговидные. Среди фондов Карагандинского областного краеведческого музея имеется копье марфологически схожее с вышеуказанными (рис. 50). Такой же формы копья встречаются среди материалов Археологической лаборатории Костанайского Государственного университета (рис. 51).

В музее г. Кокшетау хранятся несколько втульчатых наконечников копий. Один из них случайно найден на горе Електы в 15 км от г. Кокшетау (рис. 52). Второй так же, случайного происхождения (рис. 53). Копье из Павлодара двухлопастное, имеется ребро жесткости на бойке. Втулка начинается на конце головки. Здесь также хранится один экземпляр копья сеймино-турбинского типа.

Солідная коллекция наконечников копья из Восточного Казахстана хранятся и экспонируются в областном краеведческом музее (рис. 54), среди которых имеется интересный экземпляр (рис. 55). Один наконечник копья хранится в музее г. Семей (рис. 56).

Такой же экземпляр хранится в фондах музея г. Костанай, найденный случайно в окрестностях Жетикары (рис. 57). Копье двухлопастное, асимметрично ромбической формы. Длина бойка и втулки одинаковы. На втулке фиксируется изображение головы лошади. В нижней части расположен крючок со сквозным отверстием. Втулка, постепенно сужаясь, переходит на полоски в бойке. Описанные выше экземпляры копий относятся к эпохе бронзы.

Копье, датированное ранним железным веком, найдено среди Есикского бронзового клада (Акишев, Кушаев, 1963, с. 109). Головка копья двухлопастная, диаметр втулки одинаковый с диаметром бойка (рис. 58). На втулке имеются два отверстия. Еще одно копье происходит из Турксибского клада, острое и конец черенка отломаны в древности (Акишев, Кушаев, 1963, с. 107, рис. 83) (рис. 59).

Аналогичные по форме копья найдены на территории Кыргызстана, они также в основном относятся к категории случайных находок. Среди них можно отметить копье в составе Каменского клада (Кызласов, 1972, стр. 102–103).

Черешковые копья в основном датируются эпохой бронзы.

Малочисленность и случайное происхождение копий затрудняет исследование и мешает увидеть полную картину, а также реконструировать само копье. По аналогиям из Причерноморья можно предположить, что длина копья достигала 1,5–2 м. Такое мнение высказывали А.И. Мелюкова и К.Ф. Смирнов (Мелюкова, 1964, с. 43; Смирнов, 1961, с. 70–74). Двухметровыми копьями, наверное, вооружались воины пешие, использовавшие их в основном в оборонительных действиях. Не исключено использование копий и конными воинами. Отсутствие стремля в раннем железном веке, естественно, предопределило применение особой тактики боя конными копейщиками. Возможно, копейщики поражали противника на дистанции 10–20 м способом метания. Пешие воины использовали копье в основном против воинов-всадников.

63

S ЛЫС ҚАШЫҚТАН ҰРЫС САЛУ ҚАРУЛАРЫ
Q РУЖИЕ ДИСТАНЦИОННОГО БОЯ

Садақ. Садақ – ежелгі жазба деректерден белгілі болғандай, қарастырылып отырған кезеңдегі жауынгерлердің басты қаруы. Ерте темір дәуірінде «М» тәрізді қарапайым садақтар қолданыста болған.

Садақты аңшылық пен түрлі сайыстарда қолданды, бірақ негізгі саласы әскери ұрыс болып табылады. Алыс қашықтан ұрыс жүргізу кезінде садақпен бірге ұңғылы және шегелі жібелер қолданылды.

Толық түрде сақталған садақ жерлеу кешендерінде кездеспесе де, ол бұғытастар мен мүсіндерде, сапты аттылардың металдан жасалған шағын мүсіншелерінде сомдалған.

Барлық бейнелерде садақ қорамсаққа салынған және белдікке сол жағына ілінген. Біздің пайымдауымызша, б.з.д. VIII-VII ғғ. садақшы жауынгерлер негізінен қарапайым садақтарды қолданған.

Бүкіл Еуразия аумағында таралған иконографиялық материалдар негізінде садақ түрлерінің жаңғыртпасын жасап шығуға болады. Жартас беттеріндегі суреттер мен бұғытастарда садақшылар мен садақтың өте анық кескіндері кездеседі. Сонымен бірге садақ түріндегі шағын әшекейлер де бар. Әрине, темір дәуірінің алғашқы кезеңінде

қолданылған садақ туралы тұжырым жасау үшін этнографиялық мәліметтерді тарта отырып, қолда бар барлық материалды кешенді түрде зерттеу қажет. Мұнда негізінен жібелердің масағына, пішініне, көлеміне, салмағына және сабының ұзындығына ерекше көңіл аудару қажет. Бұл мәліметтерді салыстыра отырып, біз садақтың сипатын, асынып жүру әдісін, ату тәсілдерін және қаруланған садақшының толық кескін-келбетін келтіре аламыз. Төменде садақтың толық көрінісін жаңғыртуға септігі тиетін жарқын мәліметтерге тоқталсақ.

Алматыдан кездейсоқ табылған ғұрыптық шамдалда екі сапты атты садақшының мүсіншесі бар (60-сурет). Садақтың пішіні «М» тәрізді, сол жақтарында қорамсақ ілінген. Теңлік қорымынан табылған жәдігерлер арасынан да атты жауынгер бейнеленген жапсырма кездесті (61-сурет).

Таулы Алтайдың Пазырық кезеңіне жататын кілемде – қорамсаққа салынған садағы белдігінің сол жағына ілінген атты жауынгер бейнесі кескінделген (Руденко, 1953). Садағының пішіні алматылық үлгіге ұқсас. Петр 1 жинағының арасында садағы төмен қаратылған атты жауынгер бейнесі кездеседі. «М» тәрізді садақ үлгісінің суреті Благословенск қорымынан табылды, ол былғарыдан жасалған

бражения лучников и самих луков. Также имеются миниатюрные украшения в форме лука. Естественно, для представления о луке, бытовавшем в раннем периоде железного века, необходимо провести комплексное изучение всех имеющихся материалов с привлечением этнографических данных. Здесь нужно особое внимание обратить на наконечники стрел, их формы, размеры, вес и длину древка. Сопоставляя эти материалы, мы сможем представить форму лука, способы его ношения, методы стрельбы из него и картину вооруженного лучника в целом. Ниже остановимся на ярких материалах, с помощью которых можно представить форму лука.

На курьельнице, случайно найденной в Алматы, имеются две фигуры конных лучников (рис. 60). Форма лука М-образная, с левой стороны прикреплен горит или колчан. Пластина с фигурой конного всадника есть и среди находок из некрополя Тенлик (рис. 61).

На ковче пазарьковского времени из Горного Алтая также фиксируется изображение всадника, у которого вложенный в горит лук подвешен к поясу с левой стороны. (Руденко, 1953, с. 150). Форма лука схожа с алматинским. Среди коллекций Петра I есть изображение всадника с луком, лук у него направлен

38. Ерте темір дәуірінің ханжары. Усть-Буколь, қураан 53. Шығыс Қазақстан. С. С. Черниковтың қазбасы, 1956 ж. Ханжар раннего железного века. Усть-Буколь, курган 53. Восточный Казахстан. Раскопки С. С. Черникова, 1956 г. Dagger of the early Iron Age. Ust'-Bukon, barrow 53. East Kazakhstan. S. S. Chernikov's excavation, 1956.

Лук. Лук, как нам известно, из древних письменных источников, является основным оружием воинов изучаемой эпохи. В раннем железном веке, судя по наконечникам стрел и графическим рисункам, бытовали простые М-образные луки.

Лук применяли, естественно, на охоте и в различных состязаниях. Но основной сферой было военное, где господствовала до появления ружей. На протяжении веков лук претерпел многочисленные унификации. В военных сражениях лук вместе с наконечниками стрел использовался в дистанционном бою.

Сам лук в погребальных комплексах в целостном виде еще не обнаружен, но изображен на оленных камнях и статуях, а также на металлических миниатюрных фигурках всадников. На всех изображениях лук лежит в налучье и подвешен к поясу с левой стороны. Можно предположить, что VIII-VII вв. до н.э. воины-лучники пользовались преимущественно простым луком.

Реконструкцию лука можно сделать на основе иконографических материалов, которые нам известны по всему ареалу Евразии. На наскальных рисунках, оленных камнях встречаются хорошие изо-

қорамсақтың қосымша бөлігі (Мошкова, 1962, 31-б.) (1-сурет). Дәл осындай кескін ананын мәдениетінің жәдігерлері арасынан да кездеседі (Вишневская, 1973, 22-б., 12 табл.). Сонымен бірге, ұштықтардың бірінде «М» тәрізді садақ кескінделген (Мошкова, 1962, 23-б., 21-сурет).

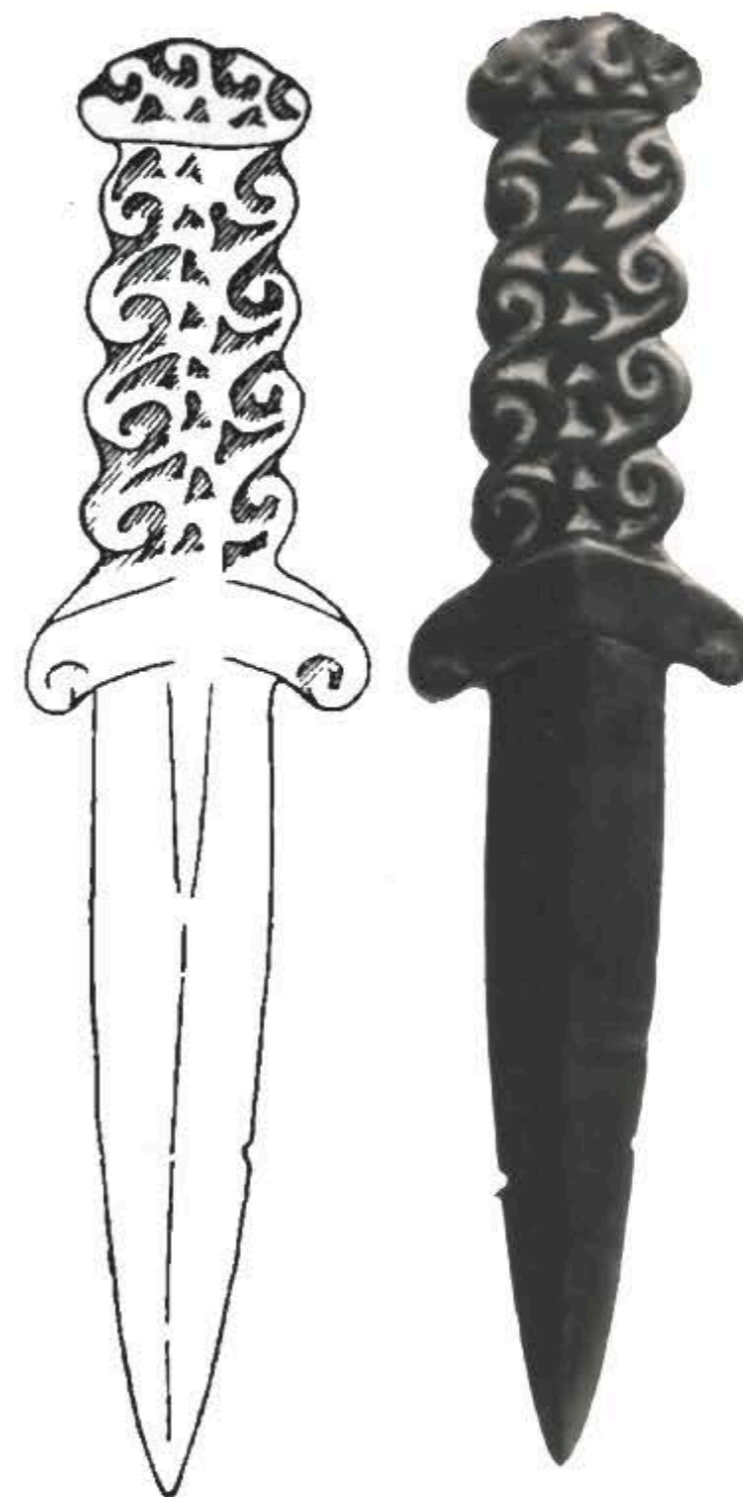
Жартас суреттері мен бұғыгастарда садақтардың кескіндері жиі кездеседі (Адрианов, 1916, 72–79-б.; Арсланова, 1984, 449-б.; Кубарев, 1979а, 69-б.).

Петроглифтерде қарапайым және «М» тәрізді садақ түрлері анық тіркелген. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, мұнда скиф заманының күрделі садақтары кескінделген (Черненко, 1979, 70–71-б.; 1981, 7–21-б.; Хазанов, 1971, 28–35-б.; Литвинский, 1972, 83–89-б. және т.б.).

Шығыс Қазақстандағы петроглифтерде садақ кескінделген бірнеше көріністер тіркелді. Олардың арасынан Сағыр 2 шатқалындағы жартаста бейнеленген көрініс өте қызықты (Самашев, 1992, 29-б., 26-сурет). Мұнда қолдарында шақан ұстаған екі жауынгер бейнеленіп, олардың белдіктерінің сол жақтарына садақ салынған қорамсақ ілінген. Қорамсақтан иығына қарай майысқан садақтың жоғарғы бөлігі шығып тұр. Садақтың мөлшері адамның орта беліне дейін жетеді. Жартас

39. Сабының басы зооморфты және көбелек тәріздіс балдақты темір ақиғақ. Тасастау-1. Устырт. Батыс Қазақстан. З. Самашевтың қазбасы
Железный акинак с зооморфным навершием и бабочковидным перекрестьем. Тасастау-1. Устырт. Западный Казахстан. Раскопки З. Самашева
Iron acenaces with zoomorphic pommel and a butterfly shaped crosshairs. Тасастау-1. Ustyurt. Western Kazakhstan. Z.S. Samashev's excavation

40. Сабы топ қындалған қанжар. Павлодар қаласының маңындағы көздейсоқ олжа. Солтүстік Қазақстан. М.П. Грязнов бойынша
Своеобразный кинжал с массивной волнистой рукоятью. Случайная находка в близе г. Павлодар. Северный Казахстан. По М.П. Грязнову
Peculiar dagger with a massive wavy handle. Casual finding near to the city of Pavlodar. Northern Kazakhstan. According to M.P. Gryaznov

68

вниз. Рисунок М-образного лука найден в некрополе Благословенск, он является деталью кожаного колчана (Мошкова, 1962, с. 31). Аналогичная фигура имеется и среди материалов ананьинской культуры (Вишневская, 1973, с. 22, табл. 12). На одном из наконечников также имеется рисунок М-образного лука (Мошкова, 1962, с. 23, рис. 21).

Рисунки луков часто встречаются на наскальных изображениях и на оленных камнях (Адрианов, 1916, с. 72–79; Арсланова, 1984, с. 449; Кубарев, 1979а, с. 69).

На петроглифах фиксируются простые и М-образные луки. По мнению некоторых исследователей, здесь изображены сложные луки скифского времени (Черненко, 1979, с. 70–71; 1981, с. 7–21; Хазанов, 1971, с. 28–35; Литвинский, 1972, с. 83–89 и др.).

На петроглифах Восточного Казахстана фиксируются несколько изображений лука, среди них интересен сюжет рисунков из урочища Сағыр 2 (Самашев, 1992, с. 29, рис. 26). Здесь изображены два воина с чеканами в руках, с левой стороны к поясу подвешен горит с вложенным луком. Из горита торчит верхняя часть лука, изогнутая в плечах. В масштабе лук приходится на половину роста человека. Извест-

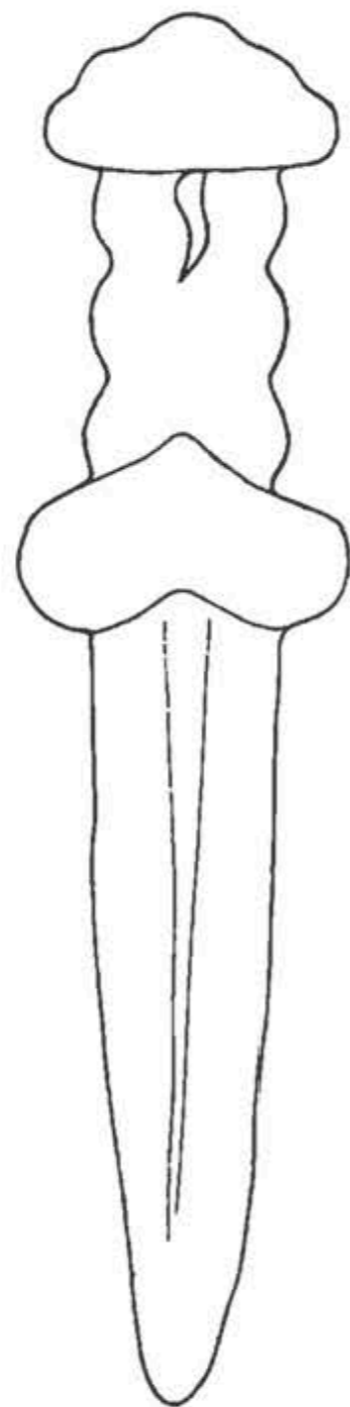
69

суреттерінен көптеген аңшылық көріністері белгілі, бірақ онда негізінен қарапайым садақ түрлері кескінделген. Аталған уақытта садақтың екі түрі, яғни, қарапайым және «М» тәрізді садақтар қолданылуы мүмкін. Қарапайым садақтар аңшылық мақсатта қолданумен шектелді, дегенмен оларды тайпалар арасындағы қақтығыстарда да қолдану мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. «М» тәрізді садақтарды жасаудың қиындығы мен қымбатшылығы қарулануға өз әсерін тигізді деп тұжырым жасауға болады. Күрделі садақтармен әскердің айрықша топтары, ал қарапайым түрлерімен тиісінше қатардағы жауынгерлер қаруланды.

Жебелер. Зерттеушілер оңтайлы зерттеу жұмыстарын жүргізу мен барынша толық ақпараттар алу үшін түрлі әдіс-тәсілдерді енгізіп, жіктеу және сыныптау кестесін құрастырды және олардың өзін дайындау материалына қарай түрлерге, қондырмасының пішініне қарай топтарға, қиылымы бойынша топшаларға бөлді.

Қазақстан территориясында ағаштан, сүйек немесе мүйізден, қола мен темірден жасалған жебелер белгілі. Қондырмасы бойынша екі топ бар: ұңғылы және шегелі. Ашапы қондырмасы бар жебелер сирек кездеседі. Жебелер қимасының пішіні бойын-

41. Сабы салмақты қола қанжар. Маринское ауылының маңында табылған. Солтүстік Қазақстан. М.П. Грязнов бойынша

Бронзовый кинжал с волнистой рукоятью. Найден вблизи села Маринское. Северный Казахстан. По М.П. Грязнову

Bronze dagger with a wavy handle. It is found near Marinskoye's village. Northern Kazakhstan. According to M.P. Gрязnov

42. Өрнектелген сапты қола қанжар. Тасмола мәдениеті. Орталық Қазақстан. М.К. Қадырбаевтың қазбасы

Бронзовый кинжал с орнаментированной рукоятю. Тасмолинская культура. Центральный Казахстан. Раскопки М.К. Қадырбаева

Bronze dagger with the ornamented handle. Tasmolinsk culture. Central Kazakhstan. M. K. Kadyrbayev's excavation

ша екі қанатты, үш қанатты, екі қырлы, үшқырлы, төртқырлы, оқ тәріздес және қауырсынына сәйкес жіктерге бөлінеді.

Ерте сақ кезеңінің қорамсақтары Қазақстанға тән қоладан жасалған ұңғылы және шегелі жебелерден тұрады. Бұл уақытқа тән жебелердің пішіндері мен түрлерінің алуан түрлілігі, әскери істің жоғары деңгейінен хабар береді. Жетілдірілген екі қанатты жебелердің ұштары салмақтанып, ұңғысында бүршіктер пайда болады. Төртқырлы жебелер тәжірибе ретінде қолданылған болуы керек. Олай дейтініміз, статистикалық мәліметтер көшпелілік дәуірдің алғашқы уақытындағы қорамсақтарда ондай жебелердің төменгі үлесін көрсетеді.

Барлық ескерткіштерде қорамсақ адам қаңқасының сол жағына, сан жілігінің тұсына қойылған. Қорамсақтар барлық жерлеулерден кездеспейді және бүтін күйінде тіркелмейді. Жебелер ұштарымен төмен қарата салынады. Өйткені, жебелердің қорамсақта оңтайлы орналасуы садақшы-жауынгерге жылдам ату мүмкіндік береді, ал жылдамдық пен ептілік ұрыстың нәтижесін анықтайды.

Юпитер (62-сурет) мен Славянка (63-сурет) қорымдарынан табылған жебелер неғұрлым ерте

ны многочисленные охотничьи сюжеты, но здесь в основном изображались простые луки. Вероятно, в данное время бытовали два вида луков – простые и М-образные. Сфера предназначения простых луков ограничивалась охотой, но не исключено использование их и в межплеменных стычках. Также можно предположить, что дороговизна и сложность изготовления М-образных луков коснулись и вооружения. Сложными луками вооружались особые части армии, простыми пользовались остальные члены войска.

Стрелы – оружие поражающая противника на определенной дистанции. Используется лучниками повсеместно с луком.

Оружиеведы разработали различные методы для оптимизированного изучения и получения максимальной информации, создали классификационные и типологические таблицы, группируя их по материалу изготовления на классы, по форме насада на группы, по форме сечения на подгруппы.

На территории Казахстана известны наконечники стрел, изготовленные из дерева, кости или рога, бронзы и железа. По форме насада имеются две группы – втульчатые и черешковые, редко встречаются вильчатые насады. По форме сечения делятся

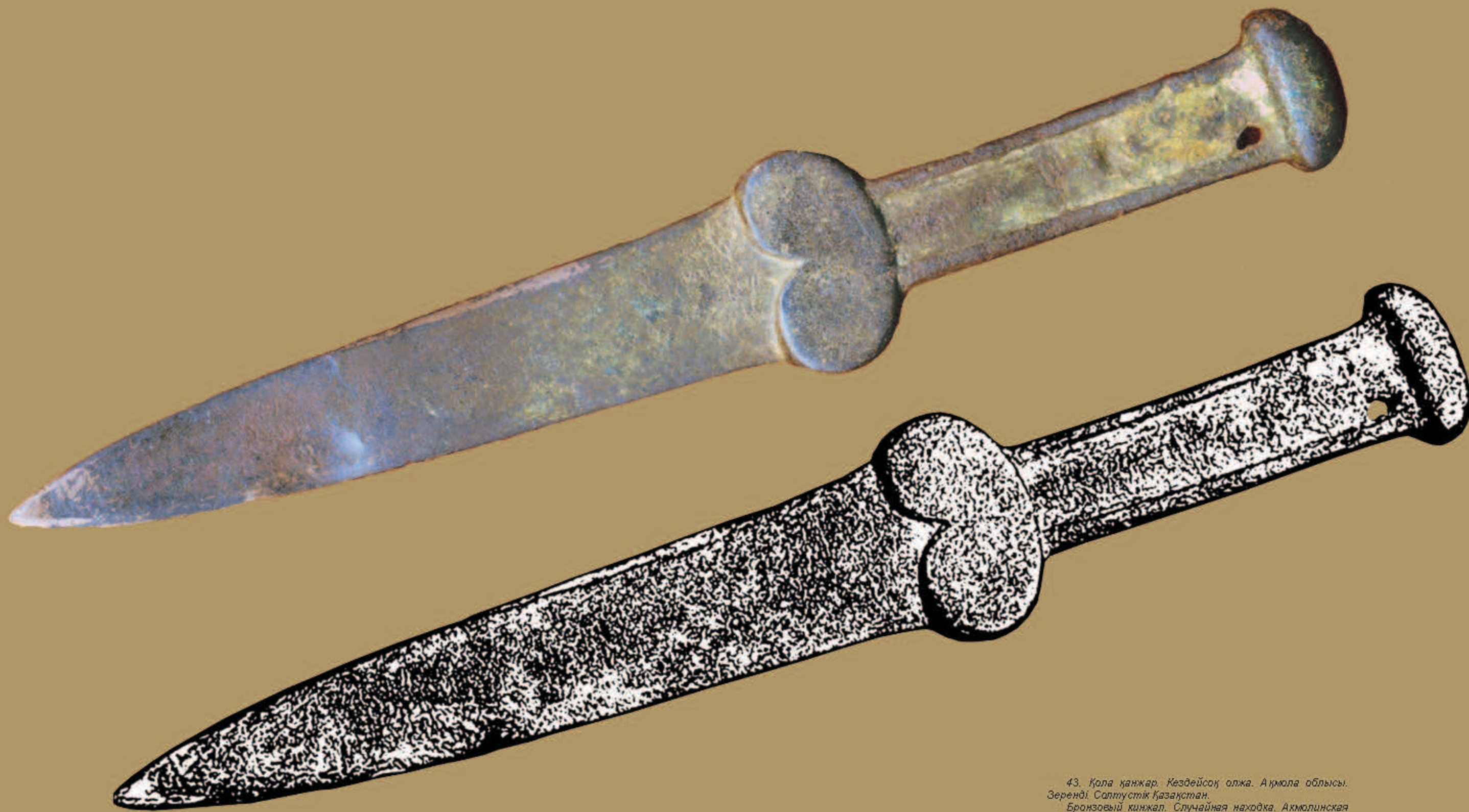

на двухлопастные, трехлопастные, трехгранные, четырехгранные, пулевидные, а внутри по виду оперения делятся на типы.

Колчаны воинов раннесакской эпохи представлены традиционным для Казахстана набором бронзовых втульчатых и черешковых наконечников стрел. Многообразие форм и типов, характерных для этого времени, свидетельствует о высоком уровне военного дела. У модифицированных втульчатых двухлопастных наконечников утяжеляются головки, появляются шипы на втулке. Возможно, четырехгранные стрелы являются экспериментальными, так как статистические данные показывают небольшую долю таковых в колчанах раннего периода эпохи нумадизма.

Во всех памятниках колчаны располагались слева от погребенного, вдоль берцовой кости. Колчаны встречаются не во всех погребениях, а также фиксируются фрагментарно. Наконечники, как правило, лежали остриями вниз. Удобное расположение наконечников в колчане помогает воину-всаднику мобильно произвести выстрел, так как быстрота и ловкость определяют исход боя.

Наиболее ранними являются наконечники, найденные в могильниках Юпитер (рис. 62) и Славянка

43. Қола қанжар. Кездейсоқ олжа. Ақмола облысы.
Зеренді. Солтүстік Қазақстан.
Бронзовый кинжал. Случайная находка. Акмолинская
область. Зеренда. Северный Казахстан
Bronze dagger. Casual finding. Akmolinsk area. Zerenda.
Northern Kazakhstan

44. Жауынгер бейнесі. Зевакино. Шығыс Қазақстан. З. Самашев бойынша
 Изображение воина. Зевакино. Восточный Казахстан. По З. Самашеву
 Image of the soklier. Zevakino. East Kazakhstan. According to Z. Samashev.

45. Қала шақан. Алыпқаш, 1-оба. Солтүстік Қазақстан. Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № SKOM оқ 4258/11
 Бронзовый чекан. Алыпқаш, курган 1. Северный Казахстан. Хранится в Североказахстанском областном историко-краеведческом музее. Инв. № SKOM оқ 4258/11
 Bronze horseman-hammer. Alypkash, barrow 1. Northern Kazakhstan. Is stored in the North Kazakhstan regional local history museum Inv. No. SKOM оқ 4258/11

уақытқа жатады (Черников, 1955, 11-б., 32-сурет; 22-б., 68-сурет). Юпитер ауылы маңындағы қорымнан табылған жебелер екі қанатты, ашық ұңғылы және кірме ұшы ромб пішінді. Олардың арасында сүйектен жасалған шегелі жебе бар.

Шілікті қорымындағы № 5 обадан тері қорамсаққа салынған ұштары ромб тәрізді, ұңғылы 13 дана жебе табылды (64, 65-сурет) (Черников, 1960, 5-б.). Үйлесімсіз ромб тәрізді және ромб тәрізді ұңғылы жебелер (6 дана) және сүйектен жасалған үш қырлы шегелі жебе, сонымен бірге қорамсақтың екі сүйек жапсырмасы Майемер II қорымынан табылды (66-сурет) (Самашев және т.б., 1998, 155–159-б.).

Ұшының пішіні мен қондырма тәсіліне қарай шығыс қазақстандық жебелер Алтай мен Моңғолиядан табылған б.з.д. VIII-VII ғғ. үлгілерге жақын.

Қола жебелермен бір кешенде сүйектен жасалған шегелі жебенің кездесуі қызығушылық туғызады. Сүйектен жасалған жебелер сақ археологиялық мәдениетін қалыптастырған тайпалар мекендеген барлық аумақта кездеседі және бұл жебелердің қолданылуына қатысты түрлі пікірлер бар.

Уақыт ағымына сай жебелердің түрлі пішіндері қалыптасады, бұл өз кезегінде Қазақстанның басқа да аймақтарына тән сипат. Б.з.д. VII-VI ғғ. шегінде

мұнда ұңғылы жебелерден – екі қанатты, ромб тәрізді және қимасы ромб түріндегі үлгілер, ал шегелі жебелерден – үш қанаттылар тарады. Сонымен қатар, тұйық ұңғылы жебелер де кездеседі. Кейбір жебелердің ұңғыларында ілгек түріндегі бүршіктер бар, бұл соңғы қола кезеңіне тән. Ерте сақ кезеңіндегі жебелерде бүршіктер жоғалып, орнына бізгекпен бітетін қанат пішінін келтіру пайда болады.

Бүгінде біздің тарапымыздан Қазақстанның жерлеу және қоныстық ескерткіштерінен шыққан 1500 дана жебе өңделіп, олар хронологиялық қағида бойынша – соңғы қола және ерте темір дәуірі деп бөлінді. Сонымен бірге, әлі күнге дейін өңделмегендері де бар.

Қарастырылып отырған қару түрі бойынша жасалған статистикалық талдау, Қазақстан территориясының біркелкі зерттелмеуіне байланысты күтілгендей нәтиже бермеді. Әйтсе де, бұл әдіс жебелердің жекелеген аймақтар бойынша таралуының сандық арақатынасын көрсетіп берді. Нәтижесінде аталған қарудың 70% негізінен Қазақстанның батыс аймағына шоғырланған савромат ескерткіштеріне тиесілілігі, ал қалған 30% өзге өңірлер арасында бөлінгендігі анықталды.

В последующие времена появляются разнообразные формы наконечников стрел, что характерно и для остальных регионов Казахстана. На рубеже VII–VI вв. до н.э. здесь были распространены среди втульчатых – двухлопастные и ромбовидные, ромбического сечения наконечники, а среди черешковых – трехлопастные. Также фиксируются наконечники со скрытой втулкой. На втулках некоторых наконечников имеются шипы, что характерно для наконечников поздней бронзы. На раннесакских наконечниках шипы исчезают, но появляются имитаторы в виде лопастей, заканчивающихся жальцами.

На сегодняшний день нами обработаны 1500 экземпляров наконечников стрел, происходящих из погребальных поселенческих памятников Казахстана, которые разделены по хронологическому принципу – финальная бронза и ранний железный век. Также имеются не стратифицированные наконечники.

Статистический анализ, сделанный по данному виду оружия, не дал ожидаемых результатов, так как территория Казахстана исследована неравномерно. Хотя данный метод показал соотношение количества наконечников стрел отдельных регионов, в результате 70% данного вида вооружения приходит-

46. Ұрыс көрінісі. Сағыр-2 шатқалы, Шығыс Қазақстан. 3. Самашев бойынша
Батальная сцена. Урочище Сағыр-2, Восточный Казахстан. По 3. Самашеву
Battle scene. The hole Sagyr-2, East Kazakhstan. According to Z. Samashev

(рис. 63) (Черников, 1955, с. 11, рис. 32; с. 22, рис. 68). Наконечники из могильника у поселка Юпитер двухлопастные со в скрытой втулкой, головка ромбовидной формы, среди них есть черешковый наконечник, сделанный из кости.

Из кургана № 5 Чиликтинского могильника происходят тринадцать экземпляров втульчатых наконечников стрел с ромбовидной формой головки, лежащих в кожаном колчане (рис. 64, 65) (Черников, 1960, с. 5). Асимметрично ромбовидные и ромбовидные втульчатые наконечники (6 экз.) и один костяной трехгранный черешковый наконечник, а также две костяные накладки от колчана были найдены в некрополе Майемер II (рис. 66) (Самашев и др., 1998, с. 155–159).

По форме головки и способу насада восточноказахстанские наконечники близки к наконечникам из Алтая и Монголии VIII–VII вв. до н.э.

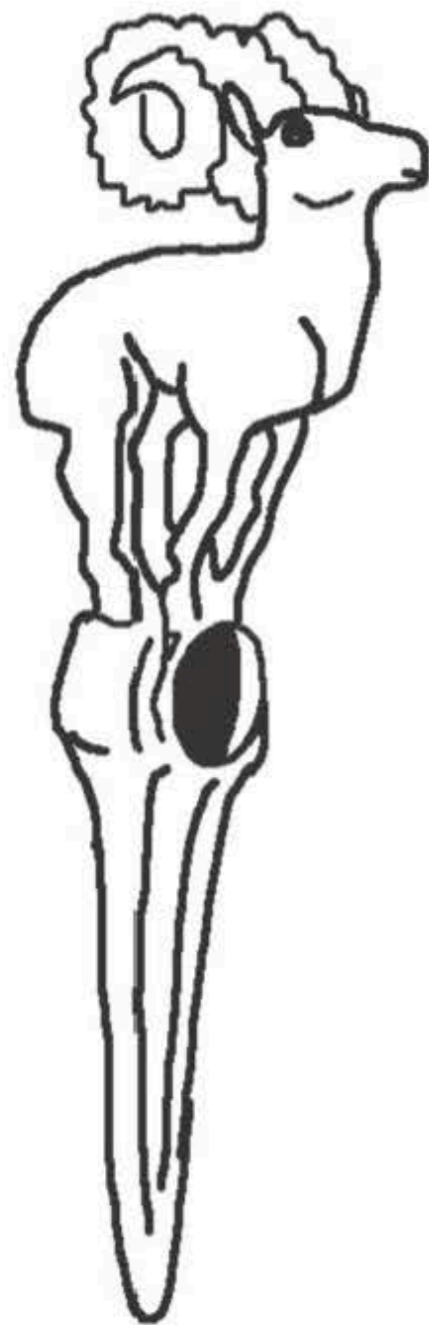
Интересным представляется нахождение в комплексе с бронзовыми наконечниками костяного черешкового наконечника. Костяные наконечники встречаются на всей территории, где обитали племена, создавшие сакскую археологическую культуру. Относительно предназначения данных наконечников существуют разные мнения.

47. Жауынгерлер белісі, Кұлжабасы. З. Самашев бойынша
Изображение воинов, Кулжабасы. По З. Самашеву
Image of soldiers, Kulzhabasa. According to Z. Samashev

47а. Жартас суреттерінің графикалық суреттемесі, Кұлжабасы. З. Самашев бойынша
Графическая зарисовка наскального рисунка, Кулжабасы. По З. Самашеву
Graphic sketch of a rock painting, Kulzhabasa. According to Z. Samashev

48. Шаған. Бурабай келінің маңы. Кездейсоқ алжа. М.Қ. Қадырбаев бойынша
Чекан. Окрестности оз. Борового. Случайная находка. По М.К. Кадырбаеву
Horsman-hammer. Lake vicinities Borovoe. Casual finding. According to M.K. Kadyrbayev

Осы себептен бұл жерде жіктеу мен сыныптау, сонымен бірге сәйкестендіру әдістерін қолдану тиімді болмақ. Одан бөлек, аталмыш қаруларды жаратылыстану ғылымдарының әдістерін қолдану арқылы зерттесе, олар сөзсіз, шикізат пен өндіріс орны жайлы қосымша мәліметтер берер еді.

Бүгінгі күні спектрлік талдау тек Солтүстік Қазақстаннан табылған жібелерге жасалып (Хабдулина, 1994), нәтижесі жергілікті шикізат пайдаланылғандығын көрсетті. Қару-жарақтардың нақты пайда болған жері мен өндіріс орындарын (қару-жарақ шеберханалары мен ұстаханалар) анықтау үшін және шикізатты орынында салыстыру үшін жаратылыстану ғылымдарының бірқатар талдауларын жасау керек. Зерттеу әдістерін қоса жүргізу қажет.

Лавр жалырағы тәрізді жібелер (б.з.д. XIV–IX ғғ.). Екі қанатты, лавр жалырағы тәрізді, ұңғылы және шегелі жібелер негізінен соңғы қолада кең қолданыста болған. Оларды қарастыра отырып, белгілі бір дәрежеде ерте көшпелілердегі жібелердің пайда болу бастауларын анықтауға болады. Ерте темір дәуірінің алғашқы кезеңінде сипаты жағынан соңғы қола заманына тән жібелер басым

ся на савроматские памятники, сосредоточенные в основном в западных регионах Казахстана, остальные 30% разделены между остальными регионами. По этой причине здесь эффективнее использовать методы классификации и типологии, а также синхронизации. Необходимо провести изучение предметов данного вида с применением естественнонаучных методов, которые, безусловно, дадут дополнительную информацию о расположении мест производства, приуроченных к горнорудным очагам.

Для полноценного определения происхождения, а также установления мест изготовления (оружейные мастерские, кузницы) предметов вооружения необходимо провести ряд естественнонаучных анализов для сопоставления с данными о сырьевых ресурсах на местах.

Лавролистные широкие наконечники стрел (XIV–IX вв. до н.э.). Двухлопастные, лавролистные, втульчатые и черешковые наконечники стрел бытовали в основном в период финальной бронзы; рассматривая их, можно в некоторой степени определить истоки появления наконечников стрел у ранних кочевников. На раннем этапе раннего железного века все еще преобладали наконечники стрел, характерные для поздней бронзы. По известным

49. Қола шаған. Кездейсоқ алжа. Тарғын ауылы. Шығыс Қазақстан. З. Самашев бойынша
Бронзовый чекан. Случайная находка. Село Таргын. Восточный Казахстан. По З. Самашеву
Bronze horsman-hammer. Casual finding. Village Targyn. East Kazakhstan. According to Z. Samashev

болды. Белгілі мәліметтерге көз салсақ, неғұрлым ерте мыс жебелер б.з.д. XIV- XI ғғ. мерзімделеді (Акишев, Кушаев, 1963, 115-б.), бірақ бұл уақыттың көнелендірілуі жоққа шығарылмайды.

К.А. Ақышевтің жіктемесі бойынша, ерте темір дәуірінің алғашқы кезеңінде көлемді әрі салмақты, екі қанатты, ұңғылы және шегелі жебелер қолданыста болған. А.А. Иессеннің ойынша, жебелердің пішіні осы кезеңнің найза ұштарына өте ұқсас (Иессен, 1954, 120-б.).

Ерте темір дәуіріндегі жебелердің жіктелуін энеолиттен бастауға болатын секілді, өйткені осы уақытта қарастырылып отырған қару түрі танымал бола бастайды.

Қола дәуіріндегі алғашқы метал жебелердің пішіні қарадүрсін және көлемінің үлкендігіне қарамастан, оларды соғыстағы қасиетін жетілдіру жолындағы бастапқы тәжірибелік нұсқалар деп санауға болады. Әсіресе бұл қаруды қорғаныс киіміне құрсанған жауынгерге қарсы қолданудағы тиімділігін ескерер болсақ. Аталған қаруға қатысты материалдар алуан түрлі және негізінен қоныстық сипаттағы ескерткіштерден алынады.

Орталық Қазақстандағы Атасу қонысынан б.з.д. XIII-X ғғ. мерзімделетін жебелердің бес түрі белгілі:

1) екі қанатты, лавр жапырағы тәрізді және ұңғысы ұшына дейін жетеді;

2) шегелі, екі қанатты және қанаттарың кесіндісі тік бұрышты;

3) қанаттары жалпақ, екі қанатты және қысқа ұңғылы;

4) ұшының қимасы ромб тәріздес, шегелі;

5) екі қанатты, қанаттары тар және ұңғысы (Варфоломеев, 2003, 101-б., 3, 8-14-суреттер).

Бұл үлгілерге ұқсас жебе түрлері б.з.д. XI-VIII ғғ. мерзімделетін Мало-Красноярка және Қанай қоныстарынан табылған (Черников, 1956, 54-б., 21, 2-сурет).

Дәл осындай үлгідегі жебе түрлері Беғазы, Дәндібай, Алепауыл, Теректі Әулие қоныстарынан да табылған еді (67, 68-суреттер) (Самашев және т.б., 2013, 22-23-б.).

Қазақстандағы жебелердің сыныпталуы мен типологиясын алғашқы болып жасаған ғалымдардың бірі К.А. Ақышев. Ол лавр жапырағы тәрізді жебелерді ұңғысының ұзындығына қарай үш түрге бөлді. Сонымен бірге зерттеуші шегелі жебелерді де үшке жіктеді, бірақ мұнда қанаттарының пішіні мен көлемін есепке алды (Акишев, Кушаев, 1963, 116-117-б.).

На поселении Атасу в Центральном Казахстане известны пять типов наконечников, датированных XIII-X вв. до н.э.:

1) двухлопастные лавролистной формы и втулкой вдоль всей головки;

2) черешковые двухлопастные с прямоугольным вырезом лопастей;

3) двухлопастные с широкими лопастями и короткой втулкой;

4) черешковые с ромбовидной формой головки;

5) двухлопастные с узкими лопастями и со скрытой втулкой (Варфоломеев, 2003, с. 101, рис. 3, 8-14).

Аналогии к вышеперечисленным типам происходят из поселений Мало-Красноярка и Канай, датированные уже XI-VIII вв. до н.э. (Черников, 1956, с. 54, рис. 21, 2).

Такие же наконечники стрел найдены на памятниках Бегазы, Дандыбай, Алепауыл, Теректі Аулие (рис. 67, 68) (Самашев и др., 2013, с. 22-23).

Одним из первых ученых, создавших классификационную и типологическую сетку наконечников стрел Казахстана, является К.А. Акишев, который разделил лавролистные наконечники по длине вту-

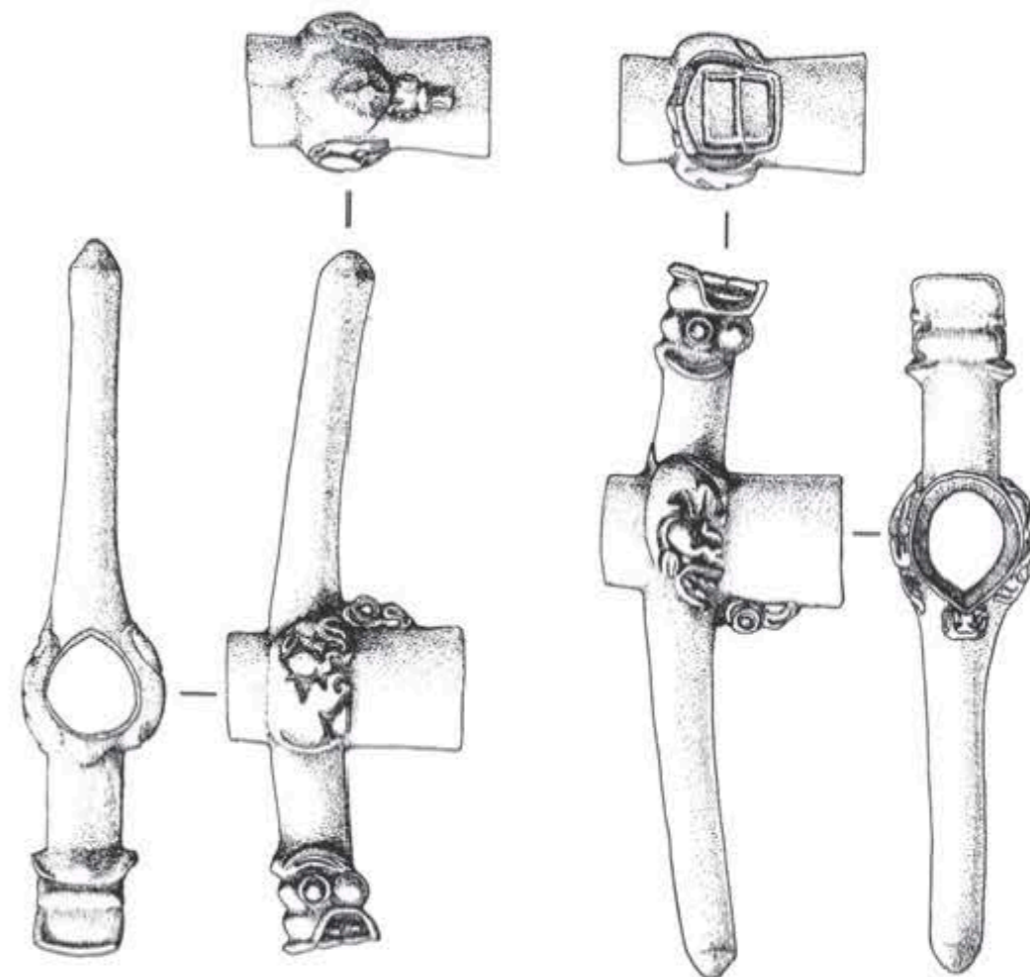
лок на три типа. Он также разделил на три типа наконечники с черешковым насадом, но с учетом форм и размеров лопастей (Акишев, Кушаев, 1963, с. 116-117).

Согласно типологической таблице К.А. Акишева, уже в IX-VIII вв. до н.э. формы стрел, популярные в

жебелердің қатар кездесуі. Мұндай көрініс қолда бар мәліметтерге қарағанда б.з.д. VI ғ. дейін сақталады.

Төменде б.з.д. VIII-V ғғ. Қазақстан территориясында қолданыста болған, нақтырақ айтқанда түрлі типтерді құрайтын жарқын жебе үлгілеріне тоқталамыз.

Қауырсын қондырмасы ұңғылы үйлесімсіз ромб түріндегі жебелер. (б.з.д. VIII-VII ғғ.). Аталған үлгідегі

49а. Қола шақан. Графикасы. Кездейсоқ олжа. Тарғын ауылы. Шығыс Қазақстан. 3. Самашев бойынша. Бронзовый чекан. Графика. Случайная находка. Село Таргын. Восточный Казахстан. По З. Самашеву. Bronze horsman-hammer. Graphics. Casual finding. Village Targyn. East Kazakhstan. According to Z. Samashev.

эпоху поздней бронзы, перестают существовать. По мнению исследователя, двухлопастные наконечники с длинными черешками являются ранними формами, существовавшими в эпоху ранних кочевников (Акишев, 1963, с. 116).

Согласно типологической таблице К.А. Акишева, уже в IX-VIII вв. до н.э. формы стрел, популярные в

эпоху поздней бронзы, перестают существовать. По мнению исследователя, двухлопастные наконечники с длинными черешками являются ранними формами, существовавшими в эпоху ранних кочевников (Акишев, 1963, с. 116).

материалам наиболее ранние медные наконечники стрел датируются XIV-XI вв. до н.э. (Акишев, Кушаев, 1963, с. 115), хотя вероятность удреждения этой даты не исключается.

По типологическому ряду К.А. Акишева на начальном этапе раннего железного века бытовали крупные и тяжелые, двухлопастные, черешковые и втульчатые наконечники стрел. По мнению А.А. Иессена, форма наконечников стрел схожа с формами наконечников копий этого же времени (Иессен, 1954, с. 120).

Типологический ряд наконечников стрел раннего железного века, пожалуй, можно начать с эпохи энеолита – времени, когда оружие рассматриваемого вида становится популярным.

В эпоху бронзы ранние металлические наконечники стрел хотя и имели грубые формы и крупные габариты, их можно считать первыми экспериментальными образцами на пути усовершенствования боевых свойств, особенно для эффективного использования этого оружия против облаченного в защитную одежду воина. Материалы по данному виду оружия разнообразны и получены в основном из памятников поселенческого характера.

жебелер Еуразияның барлық далалық белдеуіндегі ескерткіштерде белгілі. Бұл заттардың типологиясын және хронологиялық шеңберін анықтау үшін жергілікті-территориялық белгілері бойынша зерттеу жүргізу қажет. Аталған мақсатқа жету үшін біз жебе үлгілерін Қазақстанның жекелеген аймақтарына қатысты бөліп қарастырамыз.

Қарастырылып отырған түрге жататын жебелер Батыс Қазақстан территориясындағы ерте темір кезеңнің бірінші жартысымен мерзімделетін көптеген ескерткіштерінен белгілі, бірақ олар кездейсоқ жағдайда табылған олжалар қатарына жатады. Кездейсоқ олжаларды ұқсас түрлерін салыстыра отырып мерзімдеуге болады. Олардың

арасынан келесілерді атап өтуге болады. Батыс Қазақстанның Қара-Өзек өңірінен табылған ұңғысы шығыңқы екі қанатты жебе (Есепке қосымша иллюстрациялар, 1967, 30-б., ХХІХ, 7 табл.). Осыған ұқсас жебе Рубежка ауылының әкімшілік территориясынан табылды (Железчиков, Кригер, 1976, 10-б.). Тағы екі жебе Батыс Қазақстан облысының Шыңғырлау ауданындағы Отрадное ауылының аумағынан тіркелді (Железчиков, Кригер, 1977, 12-б.). Кірме ұшы ұңғылы жебе Қарашай ауылы маңынан табылған еді (Железчиков, Кригер, 1977, 7-б.).

Пішіндері бойынша аталған үлгіге ұқсас жебелер осы өңірде зерттелген жабық кешенді ескерткіштерден де табылды. Лебедевқа 5 қорымындағы № 9 обадан

84. Найза ұшы. Орталық Қазақстан. И.А. Кукушкиннің қазбасы. Қарағанды облыстың тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы.
Наконечник копья. Центральный Казахстан. Раскопки И.А. Кукушкина. Хранится в Карагандинском областном краеведческом музее.
Spear tip. Central Kazakhstan. Excavation by I.A. Kukulshkina. Is stored in the Karaganda regional museum of local lore.

Одной из особенностей раннего периода эпохи кочевников является ношение в одном колчане как втульчатых, так и черешковых наконечников стрел. Такая ситуация, судя по имеющимся материалам, сохраняется до VI в. до н.э.

Ниже остановимся на наконечниках стрел, бытовавших в VIII–V вв. до н.э. на территории Казахстана, а конкретно – на ярких образцах, образующих различные типы.

С целью выяснения типологической кривой, а также хронологических рамок, необходимо изучение этих предметов по локально-территориальным признакам. Для достижения данной цели мы рас-

смотрим наконечники стрел по отдельным регионам Казахстана.

Имеются наконечники стрел рассматриваемого типа из многих памятников, датированных первой половиной раннего железного века Западного Казахстана, но они относятся преимущественно к категории случайно найденных. Случайные находки можно датировать по аналогиям. Среди них следует отметить следующие: двухлопастной наконечник с выступающей втулкой найден в местности Кара-Узек в Западном Казахстане (Альбом иллюстраций к отчету, 1967, с. 30, табл. ХХІХ, 7). Похожий наконечник зафиксирован на административной территории поселка Рубежка (Железчиков, Кригер, 1976, с. 10).

85. Найза ұштары. Солтүстік Қазақстан. ҚосМҮ археологиялық зертханасында сақтаулы. Инв. № Хп 3, 2009-151; № Хп 3, 2009-150.
Наконечники копья. Северный Казахстан. Хранится в Археологической лаборатории КосГУ. Инв. № Хп 3, 2009-151, № Хп 3, 2009-150.
Copy spear of tips. Northern Kazakhstan. Is stored in Archaeological laboratory of Bravids of GU. Inv. No. of HI 3, 2009-151, No. of HI 3, 2009-150.

екі қанатты жебе тіркелді. Ол басқа типті 115 дана жебемен бірге бір қорамсақтан орын алған (Железчиков, Кригер, 1977, 69-б.). Мұндай көрініс Қарашай обасындағы екінші жерлеуінен шыққан бірнеше жебеде қайталанатын. Қарастырылып отырған үлгі үш қанатты жебелермен бір қорамсақтағы жиынтықтан алынды. Алебастрово 2 қорымындағы № 12 обадан табылған 12 жебенің арасында қарастырылып отырған үлгідегі бір жебе кездесті (Железчиков, Кригер, 1976, 9-б.). Шалқар 3 (69-сурет) пен Солянка 2 қорымдарының № 4 және № 1 обаларындағы қорамсақтардан төрт-төрттен осындай үлгі тіркелді (Кушаев, 1972, 87-б., 7-сурет). Екі данасы Қызылжар қорымындағы № 2 обадан табылған 13 жебенің қатарында кездесті (Гуцалов, Родионов, 1985, 53-б., 8а, м, а-суреттер). Кездейсоқ табылған олжалар қатарын Батыс Қазақстан облысындағы Жаңаталап ауылынан табылған жебелер толықтыра түседі (Мошкова және т.б., 1978, 101-б.).

Айта кететін тағы бір жайт, мұндай үлгідегі жебелер Шығыс Қазақстанның ерте көшпелілер заманының бастапқы кезеңіне тән жерлеу және қоныстық кешендерінде кеңінен кездеседі.

Аталған аймақта ерте темір дәуірінің бастапқы кезеңінде түрлі типтегі жебелер қолданыста бол-

52. Найза ұшы. Ақмола облысы Зеренді ауданы, Елікті тауы. Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейі. Инв. № ГИК 3693

Наконечник колю. Горы Еликти, Зерендинский район Ақмолинской области. Ақмолинский областной историко-краеведческий музей. Инв. № ГИК 3693

Spear tip. Elikti's mountains, Zerendinsk region of Akmolinsk area. Akmolinsk regional local history museum. Inv. No. 3693

ды ромб тәрізді екі қанатты, ұзынша-конус тәрізді ұңғылы, кейбір нұсқасының ұңғыларында ілгек бар. Аталған кезеңге тән неғұрлым жарқын жебелер Юпитер, Славянка, Майемер, Шілікті ескерткіштерінен шыққан (Черников, 1955, 5-6-б.; Самашев және т.б., 1998, 155-160-б.). Бұл кезеңге тән жебелердің арасынан алтауы басқаларынан пішіндері бойынша ерекшеленеді. Олардың бесеуі ұңғылы, екі қанатты. Біреуінің ұңғысы кірме ұшының орта тұсына дейін келеді, ұңғысы шығыңқы және ұшының кескіні жалпақ. Үш жебе үйлесімсіз ромб тәрізді, біреуінің ұңғысында

ілгек бар, екіншісінің қимасы ромб тәрізді және ұңғысы кірме ұшына жетпейді. Үшінші жебенің ұшы доғалданған, ұңғысы кірме ұшына дейін. Бесіншісі – жапырақ тәрізді пішінде, ұшы доғалданған. Алтыншы жебе шегелі, бір қанаты кертіліп ілгекке айналды, екінші қанаты шегеге жалғасып кетеді. Аталған жебелердің бірінші және бесінші нұсқасы б.з.д. VIII-VII ғғ. жатады, қалған үлгілері б.з.д. VII-VI ғғ. тән. Самар ауданының Чистый Яр аумағындағы жерлеу орындарынан табылған жебелер пішіні бойынша әрқелкі болып келеді. Мұнда екі қанатты, ұңғылы

53. Найза ұшы. Кездейсоқ олжа. Солтүстік Қазақстан Нақонечник колю. Случайная находка. Северный Казахстан

Spear tip. Casual finding. Northern Kazakhstan

случайных находок дополняет наконечник стрелы из села Жанаталап Западно-Казахстанской области (Мошкова и др., 1978, с. 101).

Отметим, что такие формы стрел повсеместно встречаются как в погребальных, так и в поселенческих комплексах раннего периода эпохи ранних кочевников Восточного Казахстана.

На рассматриваемой территории в начальный период раннего железного века бытовали разные типы наконечников стрел: двухлопастные ромбовидные, с удлинено-конической втулкой, на втулках некоторых из них имеются крючки. Наиболее яркие наконечники стрел данного периода происходят из

памятников Юпитер, Славянка, Майемер, Шиликти (Черников, 1955, с. 5-6; Самашев и др., 1998, с. 155-160). Среди наконечников этого периода имеются шесть экземпляров, которые отличаются от остальных формами. Пять из них втульчатые, с двумя широкими лопастями. Один наконечник стрелы – с втулкой, достигающей до середины головки и чуть выступающей за ней. Сечение боевой части плоское. Три наконечника асимметрично ромбические, на втулке одного имеется крючок, втулка второго не выступает за боевую часть, сечение ромбовидное. Боевая часть третьего наконечника сводчатая, втулка проходит по всей головке. Пятый – листовидной

Еще два экземпляра происходят с территории села Отрадное Шыңғырлауского района Западно-Казахстанской области (Железчиков, Кригер, 1977, с. 12). Наконечник стрелы с внутренней втулкой найден возле поселка Карашай (Железчиков, Кригер, 1977, с. 7).

Аналогичные по форме наконечники стрел происходят и из закрытых комплексов, исследованных в данном регионе. Наконечник стрелы с двумя лопастями был обнаружен в кургане 9 некрополя Лебедевка 5. Он находился в одном колчане с 115 стрелами других типов (Железчиков, Кригер, 1977, с. 69). Такой же контекст имеется и у нескольких наконечников стрел из второго погребения кургана Карашай. Рассматриваемый тип находился в одном колчанном наборе с трехлопастными наконечниками стрел. Среди двенадцати наконечников кургана 12 некрополя Алебастрово 2 имеется один экземпляр рассматриваемого типа (Железчиков, Кригер, 1976, с. 9). По четыре экземпляра встречаются в колчанах из курганов №4 и 1 некрополей Шалқар 3 (рис. 69) и Солянка 2 (Кушаев, 1972, с. 87, рис. 7). Два экземпляра обнаружены среди тринадцати наконечников, найденных в кургане 2 некрополя Кызылжар (Гуцалов, Родионов, 1985, с. 53, рис. 8а, м, а). Категорию

54. Шығыс Қазақстаннан табылған найзалардың жиынтығы. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № ВКОМ Кпо 8 п 3011, ВКОМ Кпо 8 п 3012
Коллекция копий из Восточного Казахстана. Хранится в Восточно-Казахстанском областном историко-краеведческом музее. Инв. № ВКОМ Кпо 8 п 3011, ВКОМ Кпо 8 п 3012
Copies collection from East Kazakhstan. Is stored in the East Kazakhstan regional local history museum. Inv. No. East Kazakhstan Regional Museum 8 p 3011, East Kazakhstan Regional Museum Kpo. 8p 3012

төрт қола және сүйектен жасалған шегелі бір жебе тіркелді. Қола жебелер үйлесімсіз ромб тәрізді. Екі жебе ұңғысы ішке кіріп тұрады, ал қалған жебелердің ұңғысы сыртқа шығыңқы.

Пішіні жағын жақын үлгідегі жебелер Шығыс Қазақстандағы Майемер мен Шілікті және Сарыарқаның орталық бөлігіндегі бірқатар ескерткіштерден табылды.

К.Ф. Смирновтың пікірінше, аталған үлгідегі жебелер б.з.д. VIII-VII ғғ. қолданылған (Смирнов, 1989, 42-б.). Ромб тәрізді, сопақтау белгілері бар жебелердің

ұңғылары шығыңқы болды, бірақ басқалармен бір уақытта пайдаланылған (Смирнов, 1989, 42-б.).

Қолда бар мәліметтерге қарағанда мұндай жебелер ұзақ уақыт қолданыста болмаған, тек қола дәуірінің соңы мен темір дәуірінің бастапқы кезеңін қамтыған.

Ерте көшпелілер заманының алғашқы кезеңінде, әскери қоғамның қатаң талаптарына сай жебелердің жаңа үлгілері пайда болады. Аз ғана уақыт ішінде, екі қанатты үлкен қола жебелерді, арасында қондырмасы ұңғылы түрі басым болған үйлесімді үш қанатты жебелер алмастырады. Неғұрлым жетілдірілген мұндай жебелер айтарлықтай арақашықтықтан жеңіл қорғаныс сауыттарын оңай тесіп өтетін. Ондай жебелерді скифтік деп атау қабылданған. Қазақстан территориясында олар б.з.д. VI ғ пайда болады.

Осы кезеңмен мерзімделетін жерлеулерден шыққан қорамсақ жиынтықтары аталған хронологиялық байланыстарды нақтылай түседі. Қарастырылып отырған уақытқа сай келетін қорамсақ жиынтығының жарқын үлгісі Қарамұрын 1 қорымындағы № 5 обадан (70-сурет) шықты және ол тасмола археологиялық мәдениетінің алғашқы кезеңімен сипатталады. Қорамсақ адам қаңқасының

формы и со сводчатой головкой. Шестой наконечник черешковый, одна лопасть переходит в небольшой шип, другая сливается с черешком. Первый и пятый наконечники стрел среди вышперечисленных относятся к VIII-VII вв. до н.э., а остальные типичны для VII-VI вв. до н.э. Различны и по форме наконечники стрел, найденные в погребениях, расположенных возле селения Чистый Яр Самарского района; здесь зафиксированы четыре бронзовых двухлопастных втульчатых и один костяной черешковый наконечники стрел, бронзовые наконечники асимметрично ромбические. Втулки двух наконечников не выступают за головку, втулки остальных стрел выступающие.

Близкие по форме стрелы найдены в Майемере и Шиликти в Восточном Казахстане и на ряде памятников центральной части Сарыарки.

По мнению К.Ф. Смирнова, наконечники стрел данного типа бытовали в VIII-VII вв. до н.э. (Смирнов, 1989, с. 42). Ромбовидные наконечники с овальной чертой имели выступающую втулку, но использовались в одно время с остальными (Смирнов, 1989, с. 42).

Типологически наконечники лавропестной формы эпохи бронзы постепенно видоизменяются, обретая резкие очертания с выраженными углами, и

55. Өзіндік үлгідегі найза ұшы. Шығыс Қазақстан, Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № ВКОМ Кпо 8 п 3013
Своеобразный наконечник копья. Восточный Казахстан. Областной историко-краеведческий музей. Инв. № ВКОМ Кпо 8 п 3013
Peculiar tip of a spear. East Kazakhstan. Regional local history museum. Inv. No. East Kazakhstan Regional Museum of Kpo 8p 3013

56. *Қола дәуірі найзасының ұшы. Көздебейсоқ ояжа, Шығыс Қазақстан. Наконечник копья эпохи бронзы. Случайная находка, восточный Казахстан. Spearhead bronze. Casual finding, East Kazakhstan.*

практически превращаются в ромбовидные. По имеющимся данным, такие наконечники стрел бытуют недолго, схватывая лишь конец эпохи бронзы и начало раннего железного века.

В начальный период эпохи ранних кочевников появляются новые формы наконечников стрел, соответствующие требованиям военных канонов того времени. Крупные двухлопастные бронзовые наконечники стрел за короткий хронологический отрезок сменяются наконечниками с тремя симметричными лопастями, среди которых преобладает ступенчатый вид насада. Стрелы с такими унифицированными наконечниками позволяют пробивать легкие оборонительные доспехи, причем на значительном расстоянии. Такие наконечники стрел принято называть *скифскими*. Они на территории Казахстана появляются с VI в. до н.э.

Колчанные наборы, происходящие из погребений, датированных этим временем, подтверждают данную хронологическую привязку. Наиболее яркий колчаный набор рассматриваемого времени, найденный в кургане 5 некрополя Карамурун 1 (рис. 70), относится к начальному периоду тасмолинской археологической культуры. Колчан находился с левой стороны погребенного, точнее, его нижняя широкая

часть. Наконечники лежали остриями вниз, что типично для того времени. Сохранившиеся древки изготовлены из березы (Кадырбаев, 1966, с. 340, рис. 33).

57. *Сеймин-турбин мәнерінде жасалған жылқылардың мусиналарымен сәнделген найза, Көздебейсоқ ояжа, Жетіқара, Солтүстік Қазақстан. Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейі. Ине, № ККМ 40 507 А89. Копье в украшенном скифскими лошадей в сеймино-турбинском стиле. Случайная находка, Жетіқара, Северный Казахстан. Костанайский областной историко-краеведческий музей. Ине, № ККМ 40 507 А89. Spear in decorated with figures of horses in seymino-turbinok style. Casual finding, Zhetikara, Northern Kazakhstan. Kostanayak regional local history museum. Inv. No. KKM 40 507 A89.*

Наконечники стрел уложены в три ряда, всего их сорок шесть экземпляров. В данный колчаный набор включены как ранние формы, типичные для конца эпохи бронзы и начала раннего железного века,

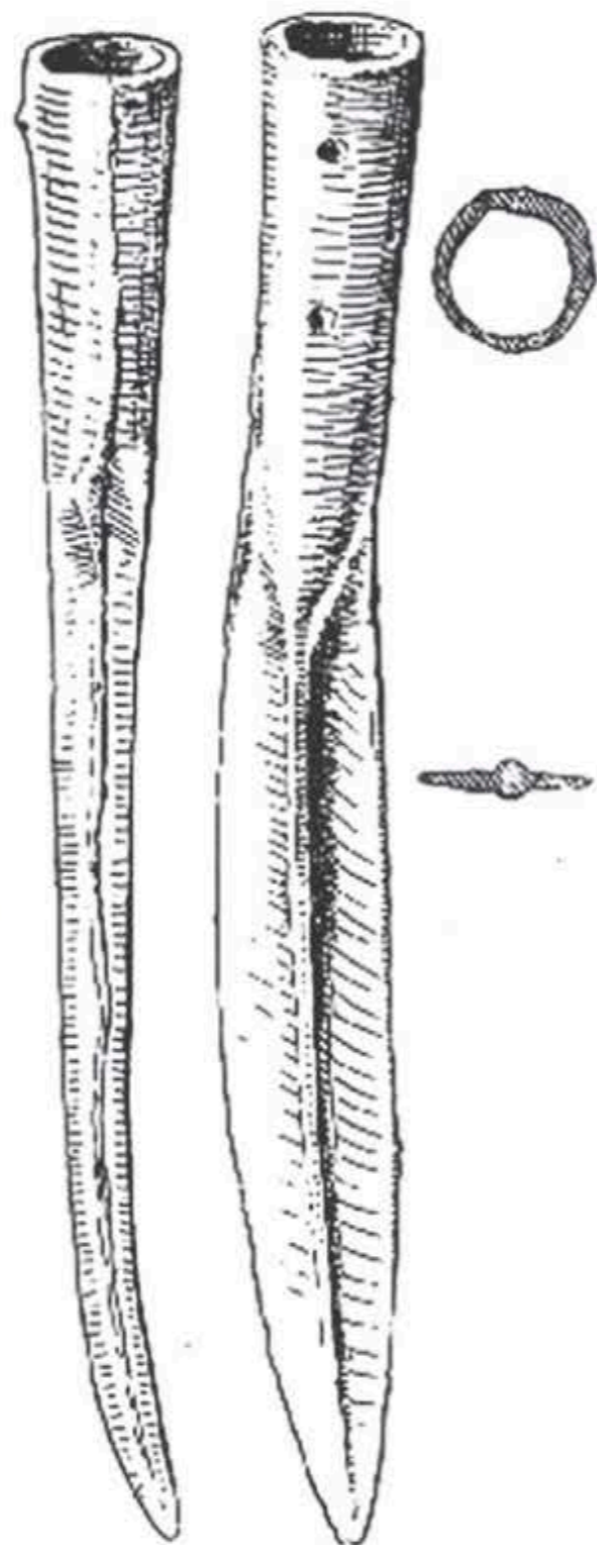
сол жағында орналасты, нақтырақ айтқанда оның төменгі жаппақ тұсы. Қорамсақтағы жебелер сол уақытқа сай өткір ұшымен төмен қарата салынған. Саптары қайыңнан жасалған (Кадырбаев, 1966, 340-б., 33-сурет).

Барлық жебе саны 46 дана, үш қатар етіп сапынған. Қорамсақ жиынтығында қола дәуірінің соңы мен ерте темір дәуірінің алғашқы кезеңіне тән жебелермен бірге ерте көшпелілер заманында қолданылған үлгілер кездеседі. Жиынтық құрамында сүйектен және ағаштан жасалған жебелер де бар.

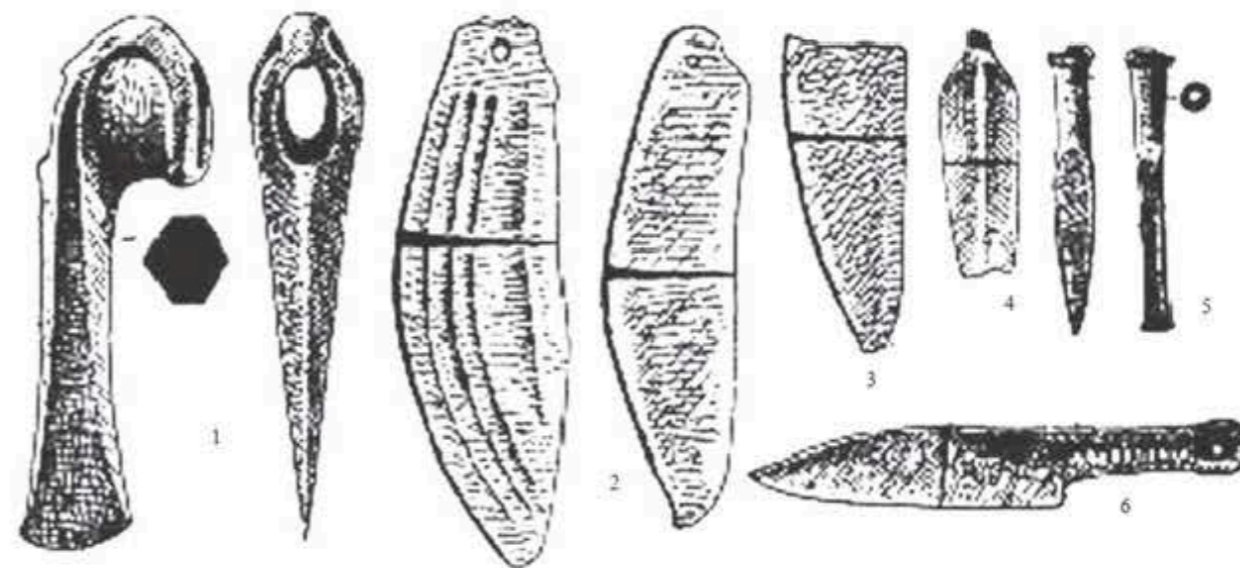
Металдан жасалған жебелер қондырылу тәсіліне қарай – ұңғылы және шегелі болып екі түрге бөлінеді (Кадырбаев, 1966, 376-б., 58, 59-суреттер).

Ұңғылы жебелер екі қанатты, бірнешеуінің ұңғысында ілгек бар (71-сурет).

Шегелері ұшымен тұтас құйылған үш қанатты жебелер. Шегелі жебелердің арасында өте қызықты екі қанатты жебе кездеседі (72-сурет). Мұндай жебе скифтік үлгіге тән емес, дұрысы жергілікті үлгі болуы керек. Қазба авторының пікірінше бұған ұқсас жебелер қола дәуірінің Беғазы-Дәндібай уақытында қолданыста болған, бірақ олардың шегелері ұзынша келген (Кадырбаев, 1966, 376-б.). М.Қ. Кадырбаев бұл жебені б.з.д. VII ғ. мерзімдеп, жоғарғы шегін б.з.д.

58. Есік көмбесіндегі найза ұшы. Кездейсоқ олжа. Есік, Жетісу. К.А. Ақышев бойынша
Наконечник колю из Есікского клад. Случайная находка. Есік, Жетісу. По К.А. Ақышеву
Spearhead from the Esiksk treasure. Casual finding. Esik, Zhetysu. According to Akishev

59. Түрксиб көмбесіндегі найза ұшының бөлшегі. Алматы, Жетісу. К.А. Ақышев бойынша
Фрагмент наконечника колю из Түрксибского клада. Алматы, Жетісу. По К.А. Ақышеву
Spearhead of fragment from the Turksibsk treasure. Almaty, Zhetysu. According to Akishev

так и формы, бытовавшие в эпоху ранних кочевников. В комплект входили также костяные и деревянные наконечники стрел.

Металлические наконечники по способу насада подразделяются на два вида – втульчатые и черешковые (Кадырбаев, 1966, с. 376, рис. 58, 59).

Втульчатые наконечники стрел двухлопастные, на нескольких имеют шипы на втулках (рис. 71).

Черешковые трехлопастные наконечники стрел с цельнопитыми черешками. Среди черешковых имеется один интересный экземпляр с двумя лопастями (рис. 72). Такой наконечник стрелы не характерен для скифских, скорее является местным видом. По мнению автора раскопок, наконечники сходной формы бытовали в бегазы-дандыбаевское время эпохи бронзы, но с длинными черешками (Кадырбаев, 1966, с. 376). М.К. Кадырбаев датировал этот наконечник началом VII в. до н.э., а верхнюю дату определял концом VI в. до н.э. Хронологически данный наконечник стрелы, как нам кажется, бытовал с начала VIII в. до н.э. и в конце VII в. до н.э. исчезает, так как уже в начале VI в. до н.э. появляются «скифские» и быстро вытесняют старые формы наконечников.

Таким образом, в VII–VI вв. до н.э. на территории Центрального Казахстана сохраняются два типа архаичных наконечников стрел, но с некоторым изменением формы.

В изучаемое время резко возрастает количество предметов вооружения в погребениях. Интересным является наличие в колчане костяного и деревянного наконечников стрел, точнее, их функциональность.

Среди ученых имеются разные точки зрения относительно данного вопроса, но преобладает мнение об использовании таких стрел для охоты. Наконечники, изготовленные из кости или рога, имеют достаточно прочную боевую головку, поэтому они в сочетании со сложным луком вполне могут поразить легковооруженного противника с близкого расстояния. Использовать их против облаченных железными пластинами катафрактариев, конечно, неоправданно.

Трехлопастные и трехгранные наконечники стрел приходят на смену архаичным уже во второй половине VI в. до н.э. Наконечники получают унифицированную форму, исчезает ромбовидность

боевой части. Лопасты, внизу срезанные под углом, образуют жальца, на втулках некоторых наконечников имеются небольшие шипы. Такие наконечники встречаются на многих памятниках, среди которых можно отметить оружие из кургана 5ж некрополя Карамурын в Центральном Казахстане, из некрополей Уйгарак и Тагискен в Приаралье. Близкие по форме наконечники встречаются в погребениях ананьинской культуры (Кузьминых, 1983, с. 105).

На данном отрезке времени вся территория Евразии в отношении вооружения и военного дела становится одной целостной провинцией, унифицированные предметы вооружения быстро проникают в военные сферы кочевых обществ, и в результате на обширной территории распространяются близкие по форме предметы вооружения.

Тем не менее при рассмотрении хронологических рамок вышеуказанных наконечников необходимо уточнение локальных особенностей.

Трехгранные наконечники стрел на территории Казахстана становятся известными, по нынешним представлениям, только во второй половине VI в. до н.э.

VI ғ. соңына әкелді. Біздің ойымызша, хронологиялық жағынан алып қарайтын болсақ бұл жебе б.з.д. VIII ғ. бастып қолданыста болып, б.з.д. VII ғ. соңына қарай айналымнан жоғалады, өйткені б.з.д. VI ғ. басында «скифтік» жебелер пайда болады да, ескі үлгілердің барлығынығыстырады.

Осылайша, б.з.д. VII-VI ғғ. Орталық Қазақстан территориясында пішіндеріне бірқатар өзгерістер енгізілген көне жебелердің екі түрі сақталған.

Зерттелініп отырған кезеңдегі жерлеулерде қару-жарақ заттарының саны күрт өседі.

Қорамсақтарда сүйек пен ағаштан жасалған жебелердің кездесуі, әсіресе олардың қандай мақсатта қолданылғаны қызығушылық тудырады.

Зерттеушілер арасында аталған мәселеге қатысты түрлі көзқарастар бар, дегенмен мұндай жебелердің аңшылық үшін қолданылғаны жайлы пікір басым. Сүйектен немесе мүйізден жасалған жебелер өте берік болатындықтан, күрделі құрамды садақпен қоса қолдану барысында жақын қашықтықтағы жеңіл жарақтанған қарсыласын күйрете алатыны анық. Оларды темір катафактрий киінген жауынгерлерге қарсы қолдану қисынсыз.

Б.з.д. VI ғ. екінші жартысында көне жебелердің орнын үш қанатты және үш қырлы жебе үлгілері алмастырады. Жебелердің ромб тәрізді ұштары жоғалып, жетілген жаңа пішінге ие болады. Қанаттарының төменгі жағы бұрыштала қиылып бізге тәрізді болады, ал кейбірінің ұңғыларында кішірек ілгектер орын алған. Мұндай жебелер көптеген ескерткіштерде кезігеді, олардың арасынан Орталық Қазақстандағы Қарамұрын қорымындағы № 5 обадан және Арал маңындағы Түгіскен мен Ұйғарақ қорымдарынан табылғандарды атап өтуге болады. Пішіні жағынан ұқсас жебелер Ананьин мәдениеті жерлеулерінен кездеседі (Кузьминых, 1983, 105-б.).

Аталған уақыт шеңберінде Еуразияның барлық аумағы қарулану мен әскери іс бойынша ортақ құрылымға айналады. Негұрлым жетілдірілген қару-жарақ заттары көшпелі қоғамдардың әскери саласына тез еніп, нәтижесінде кең-байтақ кеңістікте пішіндері жағынан жақын қару-жарақтар таралды.

Дегенменде жоғарыда аталған жебелердің хронологиялық шеңберін қарастыру барысында жергілікті ерекшеліктерді де ескеру қажет. Қазіргі түсініктер бойынша, үш қырлы жебелер Қазақстан территория-

61. Салт атты бейнеленген жапсырма, Теңлік, Жетісу
Пластина с изображением всадника, Теңлік, Жетісу
Plate with the image of the rider, Tenlik, Zhetysu

94

60. Салт атты-сабақшылар мүсімі. Кездейсоқ табыла. Алматы, Ғылым Ордасы, инв. № 2157
Фигурки всадников-стрелков. Случайная находка. Алматы, Ғылым Ордасы, инв. № 2157.
Figures of riders shooters. Casual finding. Almaty, Gylm Ordasy, inv. No. 2157.

сында б.з.д. VI ғ. екінші жартысында белгілі болады.

Бұл жібелердің ұңғылары шығыңқы, ұшының қимасы ромб тәрізді келген. Олардың арасында ұңғылары мен қырлары ұзындары да кезігеді. Олардың қырлары бізгек тәріздес болып бітеді. Тасмола III қорымының № 2 обасынан (73-сурет) табылған үш қола жібелің қанаттары кішірек ілгекті құрайтын қиғаш бұрыш жасап қиылған. Бұл жібелердің бір ғана қанаттары қиылған. Оларды К.Ф. Смирнов б.з.д. VIII ғ. мерзімдейді. Оның сыныптау кестесі бойынша жібелі 1-топқа, 2-бөлімге, 9-түрге жатады (Смирнов, 1961, 101-б., III табл.). Қарастырылып отырған жібелер б.з.д. VII ғ. дейін Орал бойында таралды.

М.Қ. Қадырбаевтың пікірінше мерзімдеудің төменгі шегін б.з.д. VI ғ. апарған дұрыс (Қадырбаев, 1966, 352-б.). Аталған жібелі түрлері кең ауқымда қолданылғанымен, жергілікті ерешеліктерін де ескеру қажет, өйткені бұл олардың хронологиялық шеңберіне тікелей әсер етеді. Мәселен, Қазақстан территориясында скифтік үлгідегі жібелер б.з.д. VI ғ. белгілі болғанымен, бірақ олар белгілі бір уақыт қолданыстағы жібелермен қатар жүреді.

Мұндай үдерістің сақ-скиф этно-мәдени қауымы таралған бүкіл аумақта жүргендігін б.з.д. VII-VI ғғ.

мерзімделетін жерлеу ескерткіштерінен алынған материалдар дәлелдей түседі. Олардың арасында, Ананьин мәдениетінің Николаевка II қорымын, Еділдің арғы бетіндегі Путиловская заимка қорымын атап кетуге болады (Таиров, 1986, 29-35-б.).

Қарастырылып отырған кезеңде қондырмасы ұңғылы, төрт қырлы жібелер қолданылды. Мұндай жібелер Еуразияның барлық кеңістігінде кездескенімен, пайыздық көрсеткіші бойынша ең көбі Арал маңындағы жерлеу орындарынан анықталды. Төрт қырлы жібелердің бір аумақта кеңінен таралуын аймақта әскери өндірістің дамуымен түсіндіреміз.

Осындай үлгідегі жібелер Орталық Қазақстандағы Талды 2 қорымынан табылды (Бейсенов, 2011, 21-б.). Талды 2 қорымынан (74-сурет) табылған жібелер пішіні жағынан Тывадағы Аржан II обасынан шыққан үлгілерге жақын келеді (Бейсенов, 2011, 21-б.).

Сақ кезеңінің ерте уақытына тән ескерткіштерден кездесетін сүйек жібелер аз болғанымен, пішіндері бойынша әртүрлі болды.

Ұңғылы жібелер үш қанатты, үш және төрт қырлы болып келеді.

Қазақстан территориясында басқа аймақтар үшін сирек кездесетін екі қанатты шегелі жібелер

62. Жібелердің ерте үлгілері. Юпитер. Шығыс Қазақстан. С.С. Черниковтың қазбалары
Ранние формы наконечников стрел. Юпитер. Восточный Казахстан. Раскопки С.С. Черникова
Early forms of arrowheads. Jupiter. East Kazakhstan. S.S. Chernikov's excavation

Втулки у этих наконечников выступающие, боковая часть в сечении имеет ромбовидную форму. Среди них имеются наконечники с длинными втулками и гранями, перетекающими в некрупные жалыца.

Три бронзовых наконечника, найденных в кургане 2 некрополя Тасмола III (рис. 73), имеют лопасти, подрезанные под косым углом, которые образуют небольшие жалыца. У данных наконечников подрезана только одна лопасть, остальные две короткие. Такие наконечники стрел К.Ф. Смирнов датирует VIII в. до н.э. По его классификационной таблице этот наконечник относится к 1 группе, 2 отделу, 9 типу (Смирнов, 1961, с. 101, табл. III). Рассматриваемые типы наконечников до VII в. до н.э. использовали в степях Приуралья.

По мнению М.К. Кадырбаева, нижнюю дату нужно отнести к VI в. до н.э. (Кадырбаев, 1966, с. 352). Наконечники данного типа бытовали на обширной территории, но нужно учесть и местные различия, которые напрямую влияют на их хронологические рамки. Так, скифского типа стрелы на территории Казахстана становятся известными уже с VI в. до н.э., однако они какое-то время сосуществуют с прежними формами наконечников.

Такой процесс можно наблюдать на всем ареале скифо-сакской этнокультурной общности, на что указывают материалы, полученные из погребальных памятников, датированных VII-VI вв. до н.э. Среди последних нужно отметить некрополь Николаевка II ананьинской культуры, Путиловская заимка в Заволжье (Таиров, 1986, с. 29-35), Уйгарак и Тагискен в Приаралье (Вишневская, 1973, с. 14).

В рассматриваемый период бытовали четырехгранные наконечники стрел с втульчатой насадом. Такие стрелы встречаются на всем пространстве Евразии, но в процентном соотношении максимальное количество выявлено в погребениях Приаралья. Массовое распространение четырехгранных наконечников в одном регионе можно объяснить налаживанием на этой территории военного производства.

Такой тип наконечников стрел обнаружен в некрополе Талды 2 Центрального Казахстана (Бейсенов, 2011, с. 21). Наконечники из Талды 2 (рис. 74) по форме близки к образцам из кургана Аржан II в Тыве (Бейсенов, 2011, с. 21).

Костяные наконечники стрел, которые также встречаются среди ранних памятников сакской эпохи, малочисленны, но по форме разнообразны.

белгілі (Маргулан и др., 1966, 403-б., 66, 3-сурет). Зерттеушілердің пікірінше, аталған жебе түрлері негізінен өтпелі кезеңге тән тәжірибелердің нәтижесі болса керек.

Тасмолалық жебеге ұқсас үлгілер Кавказдағы Бешташ қорымынан табылды. Зерттеушілер бұл жебелерді соңғы қола және ерте темір дәуірінің бастапқы кезеңімен мерзімдейді (Куфтин, 1942, 34-б.). А.А. Иессеннің ойынша Некрасов, Чернышев обаларынан табылған жебелер де осы кезеңмен мерзімделеді (Иессен, 1954, 120 б-б.). А.А. Спицынның қысқа хабарламаларына сүйенсек осы үлгідегі жебелер Солтүстік Қара теңіз жағалауы мен Еділ бойында кезігеді (ОАК, 1896, 140-169-б.). Осындай мерзімделуді өз кезегінде М.И. Мелюкова, К.Ф. Смирнов, Б.Б. Пиотровский, Е.И. Крупнов, П.Д. Либеров, И.В. Сеницын, В.П. Шилов және тағы басқалар да ұсынды (Мелюкова, 1964, 17-б.; Смирнов, 1961, 54-б.; Пиотровский, 1959, 240-б., 80, 81-суреттер; 246-б., 84-сурет; Крупнов, 1960, 229-б., 33-сурет; 285-б., 48-сурет; Либеров, 1954, 160-б.; Сеницын, 1959, 87–139-б.; Сеницын, Шилов, 1959, 23-б.).

Соңғы жылдары Қазақстанда қоладан жасалған шегелі жебелер бойынша біршама көп мөлшерде жаңа материал жинақталды. Олардың басым бөлігі тасмола мәдениетіне тән ескерткіштерден шыққан. Мұндай жебелер мысалы, Тегісжол қорымындағы № 27 обаның 1-жәрлеуінен кездесті (75-сурет) (Варфоломеев, 2011, 315–324-б.; 320-б., 3, 17–21-суреттер).

Үш қанатты жебелер Қазақстанның барлық аумағында таралған және негізінен б.з.д. VI ғ. мерзімделетін жәрлеулерден шыққан. Мұндай жебелердің арасында қондырмасы қыстырмалы болып келетін жебелер қызығушылық танытады. Бір ерекшелігі екі жаққа ашылмалы қондырмасының орнына мұнда үш тілімше бар. Мұндай жебелер бізге Ф.Х. Арсланованың материалдары бойынша белгілі, зерттеуші оларды «үштабанды» қондырмасы бар жебелер деп сипаттады (76-сурет) (Арсланова, 1979, 97-б.). Қондырмасының осындай пішіні бар жебенің бір ғана данасы белгілі, сондықтан қандай да бір ерекшеліктер туралы айту ертерек. Дегенмен, аталған жебелер өтпелі кезеңдегі қарулардың бірі болды деп топшалауға болады.

Черешковые наконечники стрел трехлопастные, трех- и четырехгранные.

На территории Казахстана известны редкие для других регионов черешковые двухлопастные наконечники стрел (Маргулан и др., 1966, с. 403, рис. 66, 3). По мнению исследователей, данные стрелы являются результатом экспериментов, которые характерны в основном для переходного периода.

Аналогии к тасмолинскому наконечнику найдены в некрополе Бешташ, расположенном на территории Кавказа. Исследователи датируют эти наконечники финальной бронзой и началом раннего железного века (Куфтин, 1942, с. 34). По мнению А.А. Иессена, этим же временем датируются наконечники стрел, найденные в курганах Некрасов, Чернышев (Иессен, 1954, с. 120). Судя по кратким сообщениям А.А. Спицына, такие наконечники стрел встречаются в Северном Причерноморье и на Волге (ОАК, 1896, с. 140–169). Такую же датировку предлагали М.И. Мелюкова, К.Ф. Смирнов, Б.Б. Пиотровский, Е.И. Крупнов, П.Д. Либеров, И.В. Сеницын, В.П. Шилов и другие (Мелюкова, 1964, с. 17; Смирнов, 1961, с. 54; Пиотровский, 1959, с. 240, рис. 80, 81; с. 246, рис. 84; Крупнов, 1960, с. 229, рис. 33; с. 285, рис. 48; Либе-

ров, 1954, с. 160; Сеницын, 1959, с. 87–139; Сеницын, Шилов, 1959, с. 23).

В последние годы в Казахстане стало известно большое количество нового материала по бронзовым черешковым наконечникам, которые происходят преимущественно из тасмолинского круга памятников. Такие наконечники зафиксированы, например, в погребении 1 кургана 27 некрополя Тегісжол (рис. 75) (Варфоломеев, 2011, с. 315–324; с. 320, рис. 3, 17–21).

Трехлопастные наконечники стрел встречаются на всей территории Казахстана, они в основном происходят из погребений, датированных VI в. до н.э. Среди таких наконечников интерес представляют стрелы с зажимным насадом, но в отличие от двухстворчатого здесь имеются три пластины; такие наконечники известны нам по материалам Ф.Х. Арслановой, которая охарактеризовала их как наконечники с «трехлапчатый» насадом (рис. 76) (Арсланова, 1979, с. 97). Наконечник с такой формой насада пока в единственном экземпляре, и говорить о каких-либо особенностях еще рано, хотя можно предположить, что такие стрелы являлись одним из видов оружия, бытовавших в переходное время.

*М*АУЫНГЕРЛІК ЖАРАҚТАР

*В*ОИНСКОЕ СНАРЯЖЕНИЕ

Дулыға. Ерте темір дәуірінің алғашқы кезеңінде жауынгердің жарақ құрамы ыңғайлы, әрі қажетті заттар – дулыға және қару, қорамсақ, қанжар және т.б. әскери керек-жарақтарды тағынып жүруге арналған былғары баулары бар қорғаныс сауытынан тұрды.

Сауыттар негізінен былғарыдан дайындалған болуы керек, себебі осы күнге дейін қарастырылып отырған уақытта Қара теңіз жағалауларында кең қолданыста болған металл сауыттардың тек бірнешеуі ғана белгілі. Ауыр қорғаныс сауытпен құрсаңған жауынгер бейнесі кескінделген жалғыз қола жапсырманы атап кетуге болады (77-сурет) (Бейсенов, 2011, 32-б.). Жартысы ерте замандарда сындырылған жапсырмада – бірнеше кейіпкерлерден құралған желілік көрініс берілген. Мұнда атты және жаяу әскерлердің бейнесі кескінделген. Қару-жарақтары әртүрлі. Жапсырманың бүтін бетінде үш сұлба сомдалған: бірінші кейіпкер аттың үстінде, екіншісі атты адамның алдында, сол аяғына бүгіліп отырған күйде, ал үшінші бейне салт аттының артында, қолына ерте көшпелілер заманында бетпәбет ұрыстың жетекші қару үлгісі саналған шақанға ұқсас қару ұстаған. Шақан рәсімдік жоралғыларды атқару кезінде де қолданылды (Кочеев, 1999, 74–82-б.).

Бейнеленген барлық кейіпкерлердің басында жайпақ дулығаларға ұқсас баскиімдері анық сызылған. Тараз қаласындағы облыстық мұражайда сақтаулы жауынгердің мүсіншесінде төбесінде айдары бар дулығаның кескінін көруге болады (78-сурет).

Бізге ерте темір дәуірінің бірінші жартысымен мерзімделетін бірнеше дулығалар белгілі. Б.З. Рабинович Кубань, Еділ бойы және Батыс Сібірден жиналған дулыға түрлерін екі топқа бөлді: гректік және солтүстік кавказдық түр (Рабинович, 1947, 100–171-б.). А. Владзимирскийдің ойынша қола дулығалар б.з.д. VI-V ғғ. қолданыста болып, ал б.з.д. II ғғ. бастап темірден жасалғандары пайда бола бастайды және оларды кубандық, аттикалық, халкидтік, коринфтік, фракийлік, қабыршықты және былғары деп түрлерге бөледі (Владзимирский, 2008, 44-б.).

М.П. Грязнов та өз кезегінде Алтайдан табылған дулыға жөнінде жариялады (Грязнов, 1947, 12-б., 5, 11-сурет). Қазақстан территориясынан бүгінгі күні екі дулыға белгілі, оның біреуі Жетісудан Қысымшы қалашығындағы қазба барысында табылды (79-сурет) (Копылов, 1957, 297-б., 8 табл.).

Е.Е. Кузьминаның еңбегінде Самарқаннан табылған дулыға жайлы айтылады (Кузьмина, 1958, 120–126-б., 1-сурет).

102

Шлем. В начальный период раннего железного века комплект снаряжения воина состоял из необходимых и удобных предметов – шлема, защитного доспеха с различными портупейными ремнями для подвешивания оружия, колчана, ножен и других воинских приспособлений.

Доспехи, вероятно, были изготовлены в основном из кожи, так как до сегодняшнего дня известны лишь несколько находок металлических панцирей, широко бытовавших в это время в Причерноморье. Можно отметить лишь одну бронзовую пластину с изображениями воинов, облаченных в тяжелую защитную одежду (рис. 77) (Бейсенов, 2011, с. 32). На этой пластине – сюжетная композиция, состоящая из нескольких персонажей. Половина пластины сломана еще в древности. Здесь изображены всадник и пешие воины. Вооружение у них разнообразное. На целой стороне изображены три силуэта: первый персонаж сидит на лошади, другой находится перед всадником в сидячей позе, причем он сидит на подогнутой левой ноге. Третий расположен позади всадника, у него в руке оружие, напоминающее чекан, считающийся одним из ведущих форм оружия ближнего боя в эпоху ранних кочевников. Чекан приме-

нялся и при совершении культовых обрядов (Кочеев, 1999, с. 74–82). У всех персонажей на голове четко прорисованы головные уборы, похожие на плоские шлемы. Шлем с гребнем можно увидеть на миниатюрной статуетке находящейся в Таразском музее (рис. 78). Статуетка воина относится к ряду вещей обнаруженных без культурного слоя.

Нам известны несколько шлемов, датируемых первой половиной раннего железного века. Б.З. Рабинович собрал шлемы из Кубани, Поволжья и Западной Сибири и разделил их на две группы: греческого типа и северокавказские (Рабинович, 1947, с. 100–171). По мнению А. Владзимирского, бронзовые шлемы бытовали в VI–V вв. до н.э., а со II в. до н.э. появляются железные, а также разделяет их на кубанские, аттические, халкидские, коринфские, фракийские, чешуйчатые и кожаные (Владзимирский, 2008, с. 44).

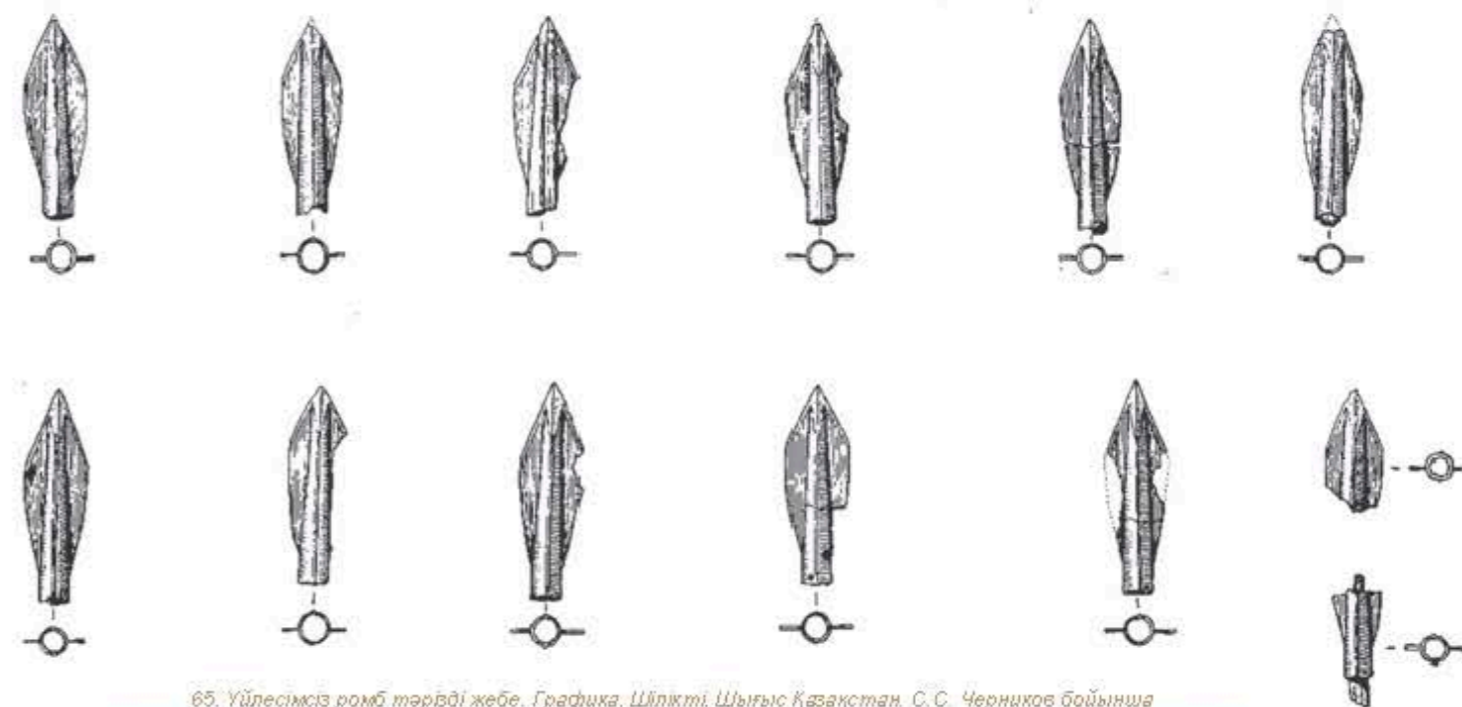
Грязнов М.П. в свое время опубликовал данные о шлеме, найденном на Алтае (Грязнов, 1947, с. 12, рис. 5, 11). На территории Казахстана на сегодняшний день известны два шлема, один обнаружен на территории Жетысу при раскопках городища Кысымчи (рис. 79) (Копылов, 1957, с. 297, табл. 8).

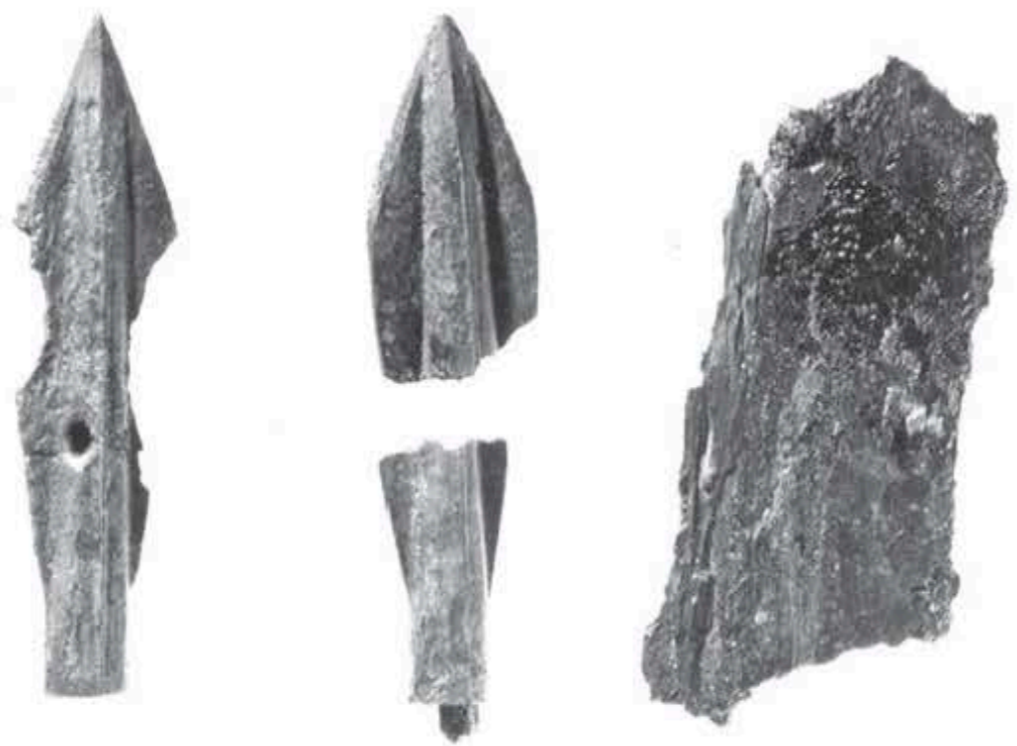
63. Жібелер мен қола пышақ. Славянка, Шығыс Қазақстан. С.С. Черниковтың қазбалары. Наконечники стрел и бронзовый нож. Славянка, Восточный Казахстан. Раскопки С.С. Черникова. Arrowheads and a bronze knife. Slav. East Kazakhstan. S.S. Chernikov's excavation.

103

65. Үйлесімсіз ромб тәрізді жебе. Графика. Шілікті. Шығыс Қазақстан. С.С. Черников бойынша
 Asymmetrically diamond-shaped arrowheads. Graphics. Shilikti. East Kazakhstan. According to S.S. Chernikov

64. Жебелер. Шілікті. Шығыс Қазақстан. С.С. Черниковтың қазбалары
 Наконечники стрел. Шілікті. Восточный Казахстан. Раскопки С.С. Черникова
 Arrowheads. Shilikti. East Kazakhstan. S.S. Chernikov's excavation

В работе Е.Е. Кузьминой указан шлем из Самарканды (Кузьмина, 1958, с. 120–126, рис. 1).

В 2013 г. случайно найден и был предоставлен А. Кушкумбаевым еще один шлем (рис. 80, 81). Шлем шаровидный, с вырезами в районе глаз и затылка. По бокам в нижней кайме фиксируются по два небольших сквозных отверстия, предположительно для крепления приспособления из кожи или металла, предназначенного для защиты шеи. Точный аналог ему известен из с. Старый Печур (Смирнов, 1961, с. 144, рис. 42, 4).

Боевые пояса. Одним из ярких предметов воинской экипировки являются наборные пояса. Три экземпляра наборных поясов были найдены и рассмотрены М.К. Кадырбаевым (Кадырбаев, 1966, с. 346, рис. 39). Еще один, четвертый, экземпляр найден А.З. Бейсеновым в воинском захоронении в кургане 12 могильника Майкубень-III (Бейсенев, 1989, с. 216). Пояс из кургана 3 могильника Нурманбет-IV (рис. 82) состоит из десяти прямоугольных обойм длиной 33 см, шириной 13 см. Обоймы украшены тремя поперечными углубленными полосами с крупными выступами, по три на каждой полосе. Второй пояс найден в кургане 1 могильника Нурманбет-IV (рис. 83). На тазовых костях скелета находились так-

же десять прямоугольных обойм. На лицевой стороне пяти из них имеются петли, на одном сохранился кусок кожи. Обоймы располагались поочередно: одна с петелькой, за ней следовала обойма без петли. Длина обойм 3,5–4 см, ширина 1,5–2 см. Одна обойма имеет более крупные размеры. Остальной инвентарь представлен бронзовым кинжалом с массивной фигурной рукоятью и бронзовым ножом с кольцевым навершием (Кадырбаев, 1966, с. 344, рис. 38-1, 5).

Третий пояс – из кургана 1 могильника Тасмола-II. Форма обоймы в виде римской цифры X (рис. 84). На середине имеется отверстие, длинные радиальные концы обоймы соединены поперечной планкой. В центральной части пояса находился круглый в сечении бронзовый стержень. Слева от пояса найдены остатки берестяного колчана с пятью стрелами и бронзовым ножом с кольцевым навершием (Кадырбаев, 1966, с. 350, рис. 48-2, 3, 5, 6, 8, 12). Первые два экземпляра М.К. Кадырбаев относил к первому этапу (VII–VI вв. до н.э.), последний – ко второму этапу (V–III вв. до н.э., по М.К. Кадырбаеву) тасмолинской культуры. Из некрополи Тасмола-VI происходит еще одна обойма с петлей. По мнению автора эта петля предназначена для подвешивания колчана

66. Жебелердің ерте үлгілері. Майемер. Шығыс Қазақстан. Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институтының музейі, инв. № 2497/1-6. З.С. Самашевтың қазбалары
Ранние формы наконечников стрел. Майемер. Восточный Казахстан. Музей Института археологии им. А.Х. Марғұлана, инв. № 2497/1-6. Раскопки З. Самашева
Early forms of arrowheads. Mayemer. East Kazakhstan. Museum of the Institute of archaeology. A.h. Margulan, inv. No. 2497/1-6. Z. Samashev's excavation

Кездейсоқ түрде 2013 жылы табылған дулыға А. Кушкумбаев тарапынан ұсынылды (80, 81-сурет) Дулыға шар тәрізді, көз бен желке тұсынан қиықты кесілген. Қапталдары мен жиектеріңде екі тесіктен бар, сірә металл немесе былғарыдан жасалған мойынды қорғау қосымшасын бекітуге арналған болса керек.

Әскери белдіктер. Әскери жарақтардың жарқын бір үлгісі – белдік жиынтықтары. М.Қ. Қадырбаев тарапынан белдік жиынтығының үш данасы табылып, тапданған болатын (Қадырбаев, 1966, 346-б., 39-сурет). Төртінші нұсқасын А.З. Бейсенов Майкөбен III қорымының № 12 обасындағы жауынгер жерлеуінен тапты (Бейсенов, 1989, 216-б.). Нұрманбет IV қорымындағы № 3 обадан табылған белдік – ұзындығы 33 см, ені 13 см және тікбұрышты 10 дана белдік құрсауларынан тұрады (82-сурет). Құрсаулар көлденеңінен бастырылып салынған жолақтар арқылы сәнделген, әрбір жолақта үш ірі дөңес бар. Екінші белдік Нұрманбет IV қорымындағы № 1 обадан табылды (83-сурет). Адамның жамбас сүйегінің үстінде 10 дана тікбұрышты белдік құрсаулары анықталды. Бес данасының беткі жағында ілмектері бар, біреуінде былғары қалдығы сақталған. Белдік құрсаулары ретімен, яғни, ілмекті және ілмексіз

құрсау болып кезектесе орналастырылған. Құрсаулардың ұзындығы 3,5-4 см, ені 1,5-2 см. Бір құрсаудың көлемі үлкен. Басқа жарақтардан сабы үлкен қопа қанжар мен басы сақина тәрізді қопа пышақ кездесті (Қадырбаев, 1966, 344-б., 38-1, 5-суреттер).

Үшінші белдік – Тасмола II қорымындағы № 1 обадан табылды (84-сурет). Құрсауының пішіні римдік X саны тәрізді болып келеді. Ортасында саңылау ойығы бар құрсаудың ұзынша келген

ұштары көлденең тіліктермен бір-біріне жапғасқан. Белдіктің орта тұсында қимасы дөңгелек қола өзекше бар. Белдіктің сол жағында бес жөбесі сақталған қайыңтоздан жасалған қорамсақ қалдығы мен сабының басы сақина тәрізді қопа пышақ табылды. (Қадырбаев, 1966, 350-б., 48-2, 3, 5, 6, 8, 12-суреттер). М.Қ. Қадырбаев белдіктің алғашқы екі нұсқасын тасмола мәдениетінің бірінші кезеңіне (б.з.д VII-VI ғғ.), соңғысын екінші кезеңге (М.Қ. Қадырбаев бойынша, б.з.д V-III ғғ.) жатқызады. Тасмола VI қорымынан

енді бір белдік табылған (85-сурет). Майкөбендік белдік б.з.д VI ғ. соңымен – V ғ. бастапқы кезеңімен мерзімделеді (86-сурет). Тегісжол қорымындағы № 27 обаның 1-жерлеуінен табылған белдік жиынтығы да осы мерзіммен сипатталады (87-сурет) (Варфоломеев, 2011, 315–324-б.; 321-б., 4, 1-сурет).

Нұрманбет IV қорымының № 1 обасынан шыққан белдік жапсырмасының пішінін қайталайтын үлгі Ақсуат 4 қорымындағы № 4 обадан табылды (88-сурет) (Оралбай, 2013, 139-б., 12-сурет).

108

(рис. 85). Майкубенский пояс датируется концом VI – началом V в. до н.э. (рис. 86) Этим временем датируется и поясной набор из погребения 1 кургана 27 некрополя Тегисжол (рис. 87) (Варфоломеев, 2011, с. 315–324; с. 321, рис. 4, 1).

Поясной набор, по форме повторяющий обойму из кургана 1 некрополя Нурманбет IV, найден в кургане 4 некрополя Ақсуат 4 (рис. 88) (Оралбай, 2013, с. 139, рис. 12). В предварительном порядке этот курган продатирован II–I вв. до н.э. (Оралбай, 2013, с. 136). Однако есть основание удревить дату этого поясного набора до V в. до н.э.

Типологический ряд данных поясных наборов можно продолжить по находкам последних лет, среди которых особый интерес вызывают поясные накладки, найденные недавно в погребении 2 кургана 4а некрополя Ақсуат I, датированного авторами V–III вв. до н.э. (рис. 89) (Кариев, Оралбай, 2013, с. 51, рис. 1).

Ближайшие аналогии к центральноказахстанским поясам имеются в Северном Казахстане. Это наборный пояс из могильника Алыпкаш (рис. 90, 90а) (Хабдулина, 1994, с. 106, рис. 20-9). Аналогичен ему и пояс из Вавилонки в Восточном Казахста-

87 Қола дәуірінің жөбелері. Кездейсоқ алға Теректі Әулие. Орталық Қазақстан. З. Самашев бойынша. Наконечник стрелы эпохи бронзы. Случайная находка. Теректи Әулие. Центральний Қазақстан. П. З. Самашеву. Arrowheads of bronze age. Casual finding. Terекti Auliye. Central Kazakhstan. According to Z. Samashev

88 Қола дәуірінің жерлеу орнынан шыққан жөбелер. Теректі Әулие. Орталық Қазақстан. З. Самашев бойынша. Наконечники стрел из погребения эпохи бронзы. Теректи Әулие. Центральний Қазақстан. По З. Самашеву. Arrowheads from burial of bronze age. Terекti Auliye. Central Kazakhstan. According to Z. Samashev

109

не (Киселев, 1951, с. 299, табл. XXIX, 7). На обоймах последнего отсутствует центральное отверстие.

Пояс из кургана 4 могильника Бобровка в Южном Зауралье характеризуется прямоугольными обоймами с петельками на лицевой стороне. К категории

случайных находок относятся три обоймы из района г. Троицка (Богалов, Таиров, 1996, с. 133, рис. 10-11–16, 18–20).

Обоймы, найденные в кургане 1 могильника Николаевка, близки к экземпляру из кургана 1 могиль-

Алдын-ала болжам бойынша, бұл оба б.з.д. III-II ғғ. мерзімделді (Оралбай, 2013, 136-б.). Дегенмен белдік жиынтығының бұл түрін б.з.д. V ғ. дейін көнелеңдіруге болады.

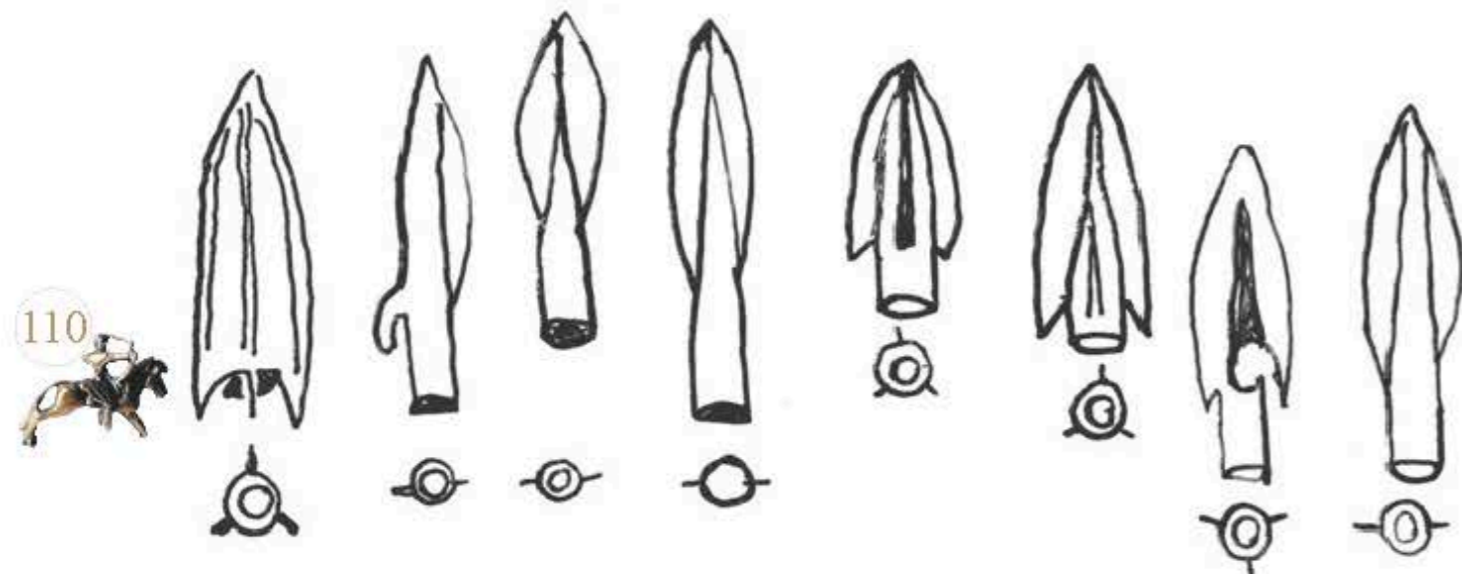
Аталған белдік жиынтықтарының типологиялық қатарын соңғы жылдардағы олжалар арқылы жалғастыруға болады. Солардың ішінде авторлар тарапынан б.з.д. V-III ғғ. мерзімделген Ақсуат I қорымының № 4а обасындағы 2-жерлеуден табылған белдік қапсырмасы ерекше қызығушылық тудырады (89-сурет) (Кариев, Оралбай, 2013, 51-б., 1-сурет).

Орталық Қазақстандық белдіктерге ұқсас үлгілер Солтүстік Қазақстаннан да анықталды. Бұл Алыпқаш қорымынан табылған белдік жиынтығы (90, 90а-суреттер) (Хабдулина, 1994, 106-б., 20-9-сурет).

Бұл үлгіге ұқсас белдік Шығыс Қазақстандағы Вавилонқадан табылды (Киселев, 1951, 299-б., XXIX, 7 табл.). Оның құрсауының ортасында саңылау-тесіктері жоқ.

Оңтүстік Оралдағы Бобровка қорымының № 4 обасынан табылған белдік тік бұрышты және беткі жағындағы іпмектері бар құрсаулармен сипатталады. Троицк қаласының маңынан табылған белдіктің үш құрсауы кездейсоқ олжалар қатарына жатады (Боталов, Таиров, 1996, 133-б., 10-11-16, 18-20-суреттер).

Николаевка қорымындағы № 1 обадан табылған белдік құрсауларының іпмектері жоқ болғаны болмаса, олар Нұрманбет IV қорымындағы № 1 обадан шыққан үлгілерге ұқсас (Таиров, 1986, 28-б., 2-сурет).

69. Жебелер. Шалқар-3 қорымы, № 4 оба. Батыс Қазақстан. Г.А. Кушаевтың қазбалары
Нахонечники стрел. Некрополь Шалқар-3, курган 4. Западный Казахстан. Раскопки Г.А. Кушаева
Arrowheads. Necropolis of Shalkar-3, barrow 4. Western Kazakhstan. G.A. Kushayev's excavation

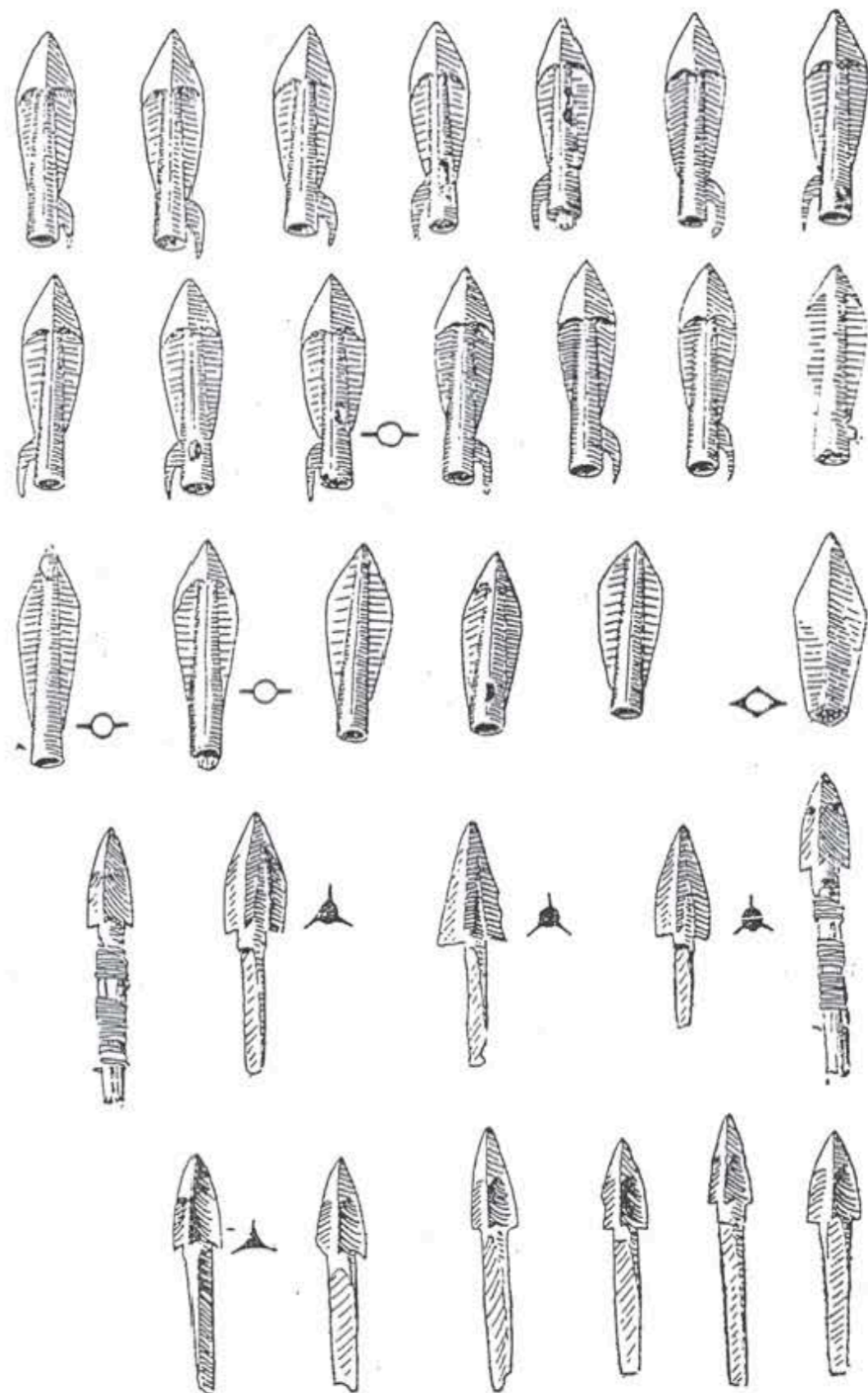
ника Нұрманбет-IV, с той лишь разницей, что на первых отсутствуют петли (Таиров, 1986, с. 28, рис. 2).

В Горном Алтае наборный пояс найден в могильнике Кызык-Телань (Суразаков, 1983, рис. 5-2).

В сакских памятниках Памира наборные пояса отмечены в нескольких пунктах, в том числе в могильниках Можуташ-II (курган 4), Тегермансу-I (курганы 7 и 9а), Истык (курган 2). Обоймы из Тегермансу-I, курган 7 (Литвинский, 1972, с. 61, табл. 21-7, 8, 10, 11), имеют черты, присущие изделиям из Центрального Казахстана. Для памирских памятников характерны и некоторые предметы конского снаряжения, особо близкие к центральноказахстанским материалам. Иногда они сочетаются с наборными поясами.

Указанные воинские наборные пояса из Северного и Восточного Казахстана, а также из Южного Зауралья, Горного Алтая и Памира имеют очевидную схожесть с центральноказахстанскими. Это сходство объясняется этнокультурной близостью сакских племен указанных регионов. Эти племена имели много общего в плане ведения хозяйства, социального устройства, образа жизни. Вместе с тем ведущей чертой, обуславливающей близость в материальной культуре, погребальном обряде, являлась общность происхождения.

Североказахстанские памятники в настоящее время охарактеризованы некоторыми исследователями в рамках улубаевско-тасмолинской культуры,

70. Ерте темір дәуіріне тән қорамсақ жиынтығы. Қарамұрын-1, 5 оба. Орталық Қазақстан. М.К. Қадырбаевтың қазбалары
Набор колчана раннего железного века. Карамурун-1, курган 5. Центральный Казахстан. Раскопки М.К. Кадырбаева
Set of a quiver of the early Iron Age. Karamurun-1, barrow 5. Central Kazakhstan. M. K. Kadyrbayev's excavation

Таулы Алтайда белдік жиынтығы Кызык-Тепань қорымынан табылды (Суразаков, 1983, 5-2-сурет).

Памирдегі сақ ескерткіштерінде белдік жиынтығы бірнеше жерден табылды: Можуташ II қорымы (№ 4 оба), Тегермансу I (№ 7 және № 9А обаларында), Истык (№ 2 оба). Тегермансу I қорымындағы № 7 обадан (Литвинский, 1972, 61-б., 21-7, 8, 10, 11 табл.) табылған белдік құрсауларында Орталық Қазақстандық үлгілерге тән белгілер бар. Памирлік ескерткіштерге орталыққазақстандық үлгілерге жақын ат әбзелдері тән. Кейде бұл ұқсастықтар белдік үлгілері бойынша да үйлесіп жатады.

Солтүстік және Шығыс Қазақстан, сонымен қатар, Оңтүстік Орал, Таулы Алтай мен Памирден табылған аталмыш жауынгерлік белдік жиынтықтары орталық қазақстандық үлгілерге нақты ұқсастығы байқалады. Бұл ұқсастық көрсетілген аймақтардағы сақ тайпаларының этномәдени байланыстарымен түсіндіріледі. Бұл тайпалар шаруашылық жүргізуде, әлеуметтік құрылымы мен өмір салты бойынша көптеген ортақ белгілерімен сипатталады. Сонымен қатар, материалдық мәдениетіндегі, жерлеу ғұрпындағы жақындықты шығу тектерінің ортақтығы нақтылап бекітеді.

112

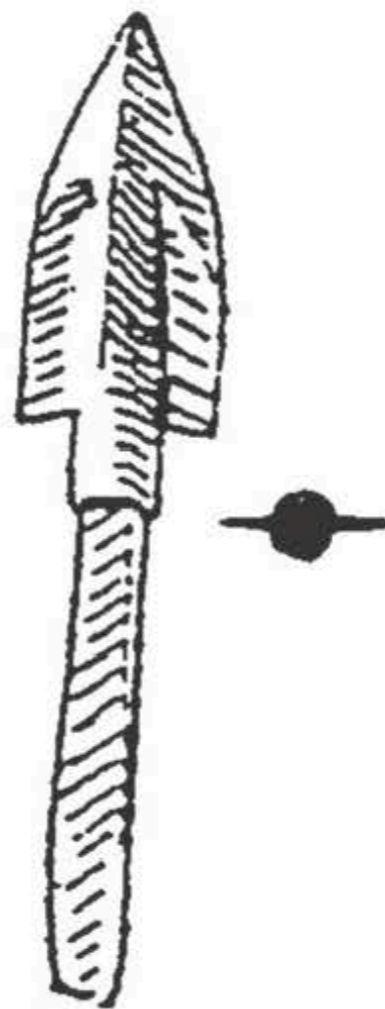
являющейся северным локальным вариантом Тасмола (Хабдулина, 1994, с. 79). Южнозауральские комплексы А.Д. Таириным объединены в особый бобровский этап раннесакского времени (Таиринов, 1990). По мнению ученого, памятники этого периода, включая и погребальный инвентарь, находят аналогии из комплексов VIII–VI вв. до н.э. восточных районов Евразии, но особенно из Северного и Центрального Казахстана.

Ранние кочевники Южного Зауралья в это время являлись, по мнению ученых, составной частью тасмолинской «историко-этнографической общности», кроме того, получали от центральноказахстанских металлургов сырье и готовую продукцию (Таиринов, 1992, с. 96).

Горноалтайскую находку, вероятно, следует объяснять этнокультурными контактами казахско-алтайского населения, возможными передвижениями сакских групп на территорию Алтая. Что касается памирских обоев, однозначно трактовать их сложно, вероятным кажется предположение о тасмолинско-среднеазиатских связях, имевших характер культурно-экономических обменов, вплоть до фильтрации небольших групп казахского происхождения в районы Средней Азии.

71. Бізгек тәрізді ілгектері бар жебелер. Қарамұрын-1, 5-оба. Орталық Қазақстан. М.Қ. Қадырбаевтың қазбалары. Наконечник стрелы со щипом. Карамурун-1, курган 5. Центральный Казахстан. Раскопки М.К. Кадырбаева. Arrowhead with a spike. Karamurun-1, barrow 5. Central Kazakhstan. M.K. Kadyrbayev's excavation.

72. Екі қанатты шегелі жебе. Қарамұрын-1, 5-оба. Орталық Қазақстан. М.Қ. Қадырбаевтың қазбалары. Двухлопастной черешковый наконечник стрелы. Карамурун-1, курган 5. Центральный Казахстан. Раскопки М.К. Кадырбаева. Two-blade socket arrowhead. Karamurun-1, barrow 5. Central Kazakhstan. M.K. Kadyrbayev's excavation.

В свое время Б.Д. Литвинский для памирских памятников особо отмечал в области оружия и украшений «удивительную близость с Центральным Казахстаном» (Литвинский, 1972, с. 177). И по отношению к наборным поясам этот исследователь подчеркивает «явную и едва ли случайную схожесть» их с центральноказахстанскими (Литвинский, 1972, с. 129).

Интересным представляется наличие наборных поясов в комплексах ананьинской культуры раннескифского периода. В частности, три экземпляра найдены в погребении 704 (2 пояса) и в квадрате Ш/7 Старшего Ахмыловского могильника (Патру-

Қазіргі уақытта бірқатар зерттеушілер солтүстік қазақстандық ескерткіштерді Тасмола мәдениетінің солтүстік жергілікті үлгісі ретіндегі ұлыбай-тасмола мәдениеті шеңберінде қарастырады (Хабдулина, 1994, 79-б.). Оңтүстік Оралдық кешендерді А.Д. Таиринов өз тарапынан ерте сақ заманына тән бобровтық кезеңге біріктіреді (Таиринов, 1990). Зерттеушінің пікірінше, бұл кезеңнің ескерткіштері, жерлеу мүлкін қоса алғанда Еуразияның шығыс аудандарындағы, әсіресе Солтүстік және Орталық Қазақстаннан, б.з.д. VII-VI ғғ. тән кешендерден ұқсастық табады.

Оңтүстік Орал маңының ерте көшпелілері зерттеушілердің пікірінше, бұл уақыттарда тасмола «тарихи-этнографиялық қауымының» құрамдас бөлігі болып табылған, сонымен бірге олар орталық қазақстандық кен өндірушілерден шикізат пен дайын өнімдерді алып отырған (Таиринов, 1992, 96-б.).

Таулы Алтайлық олжаларды сақ тайпаларының көшіп-қону үдерісімен және қазақстан-алтай тұрғындарының этномәдени байланыстарымен түсіндіруге болады. Памирлік үлгідегі белдік құрсауларын нақты түсіндіріп дәлелдеу қиындау, дегенмен тасмолалық

шев, Халиков, 1982, с. 242, табл. 105: 1d, 1p; с. 196, табл. 59). По мнению исследователей, такие детали погребального инвентаря, как наборные пояса, для ананьинской культуры являются результатом внешнего культурного воздействия (Иванов, 2000, с. 96). С.Н. Коренюк отмечает «сложившиеся тесные связи носителей ананьинской культуры с племенами Казахстана и Южной Сибири» (Коренюк, 1999, с. 122).

В древности и средневековье разнообразно украшенные воинские наборные пояса бытовали на очень широкой территории степей Евразии. Их описанию и анализу посвящена солидная литература.

В отношении поясов, их оформления, а также ношения в древних обществах существовал широкий набор понятий и традиций. Особое место принадлежит военной функции. В.Н. Добжанский, подчеркивая именно военную функцию поясов, считает, что «наметившийся в эпоху бронзы приоритет военной функции над магической приобретает полную силу в обществах ранних кочевников от Центральной Азии до Северного Причерноморья» (Добжанский, 1990, с. 67).

У древних кочевников Казахстана наборные воинские пояса, подобные найденным в могильниках Тасмола-II, Нурманбет-IV, Майкубень-III, Тегисжол,

113

ортаазиялық мәдени-экономикалық байланыстар жайлы, тіпті сол байланыстардың нәтижесі Орта Азияның аудандарында кішігірім қазақстандық топтардың түзілуіне жағдай жасағандығын болжап айтуға болады.

Кезінде Б.Д. Литвинский памирлікескерткіштердегі қарулар мен әшекейлердің Орталық Қазақстанмен таңқаларлықтай жақын екендігін атап өткен болатын (Литвинский, 1972, 177-б.). Белдік жиынтықтарына келгенде де аталған зерттеуші «анық және кездейсоқ емес ұқсастыққа» көңіл аударады (Литвинский, 1972, 129-б.).

Ерtesкифтік ананын мәдениеті кешендерінде белдік жиынтықтарының ұшырасуы ерекше қызығушылық тудырады. Олар Старший Ахмылов қорымындағы 704 жерлеу орнынан (2 белдік) және Ш/7 шаршыдан табылған үш белдік (Патрушев, Халиков, 1982, 242-б., 105 табл.: 1d, 1p; 196-б., 59 табл.). Зерттеушілердің пікірінше, жерлеу мүлкінде белдік жиынтығы тәрізді заттың кездесуі ананын мәдениеті үшін сыртқы мәдени ықпал болып табылады (Иванов, 2000, 96-б.). ішкі мәдени әсерлердің нәтижесі болып табылады (Иванов, 2000, 96-б.). С.Н. Коренюк ананын мәдениеті өкілдерінің Қазақстан

мен Оңтүстік Сібір тайпаларымен тығыз байланысы болғандығын атап өтеді (Коренюк, 1999, 122-б.).

Ежелгі замандар мен ортағасырларда түрліше әсемделген белдік жиынтықтары Еуразияның кең байтақ далаларында кеңінен таралды. Олардың сипаттамасы мен талдауына айтарлықтай зерттеу еңбектері арналған.

Ежелгі қоғамда белдіктердің әшекейленуіне, тағынып жүруге қатысты кең ұғымдар мен дәстүрлер жүйесі қалыптасты. Ерекше орын олардың жауынгерлік қызметіне берілді. В.Н. Добжанский белдіктің нақты әскери қызметін бөліп көрсете отырып, әскери қызметтің қола дәуірінен бастап наным-сенімге қарағанда басымдыққа ие болуы, Орталық Азиядан Солтүстік Қаратеңізге созылған ерте көшпелілер қоғамында толық күшіне жетті деп тұжырымдайды (Добжанский, 1990, 67-б.).

Тасмола II, Нұрманбет IV, Майкөбен III, Тегісжол қорымдарынан шыққан қанжар, қорамсақ және басқа да әскери жарақтармен қатар кездесетін белдік жиынтықтары тәрізді үлгілер Қазақстанның ежелгі салт атты жауынгерлерінің дәстүрлі және қастер тұтатын жарақтарының бірі болды. Ерте

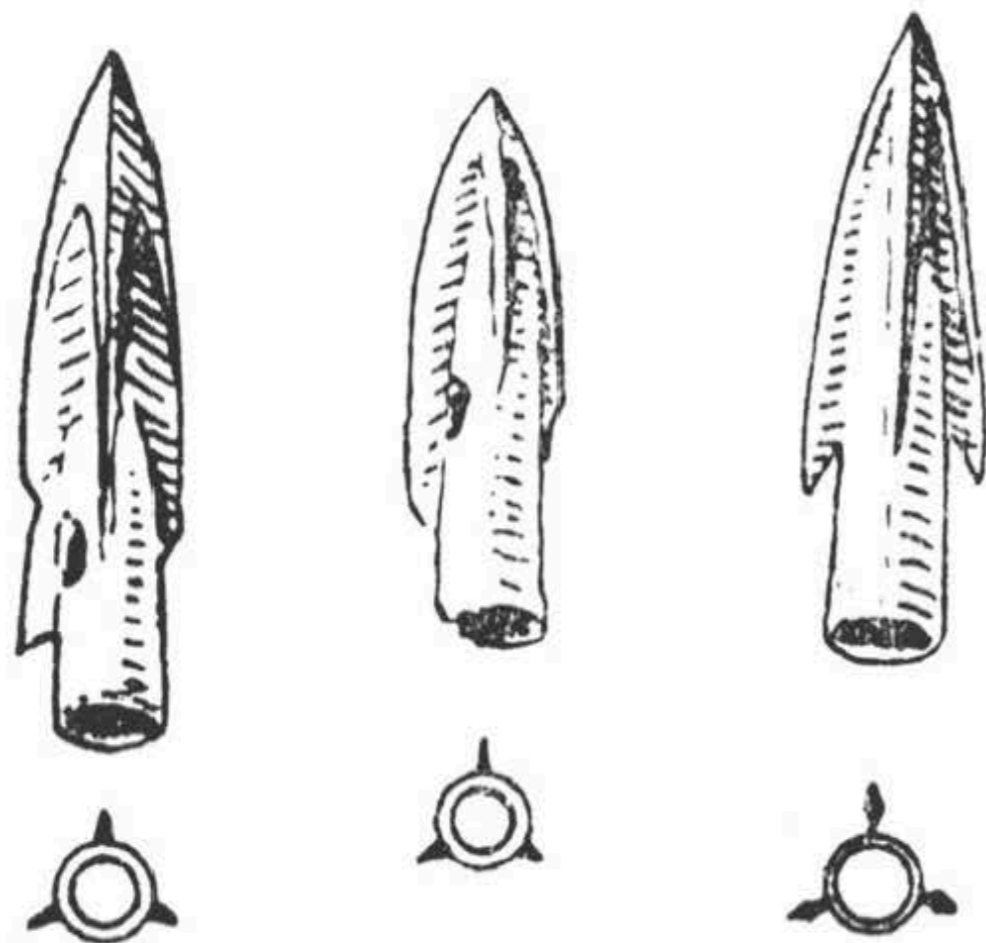
темір дәуірінің белдік жиынтықтары бүкіл даланың бақташылық келбетімен қиылысады.

Қысқа түрде қарастырылған сақ тайпалары мекендеген аймақтардан табылған белдік жиынтықтарының ортақтастықтары көп. Бұл тек мәдени байланыстармен, айырбаспен ғана шектелмейді, көшпеліліктің бастапқы кезеңіндегі тұрғындардың түрлі қозғалыстарымен де байланысты болса керек.

Қорамсақ. Археологиялық және иконографиялық материалдар бойынша садақ пен жебені асынып жүруге арналған екі жабдық белгілі – қорамсақ пен көн садақ.

Қорамсақ жебе салуға арналып, ағаштан, қайыңтоздан және былғарыдан жасалды. Археологиялық материалдарға сүйенсек жебе салынған қорамсақты белдіктің сол жағына ілгенін бағамдауға болады. Мұндай жәдігерлер Шілікті, Қарамұрын I қорымдарынан белгілі (Черников, 1955; Марғұлан және т.б., 1966).

Жақсы сақталған қорамсақ түрлері Таулы Алтай, Моңғолия, Тывадағы жерлеу орындарынан табылған (Кубарев, 1981, 65–74-б.; Грач, 1980, 34-б.).

73. Жәбелер. Тасмола-3, 2 оба. Орталық Қазақстан. М.К. Қадырбаевтың қазбалары. Наконечники стрел. Тасмола-3, курган 2. Центральный Казахстан. Раскопки М.К. Кадырбаева. Arrowheads. Tasmola-3, barrow 2. Central Kazakhstan. M.K. Kadyrbayev's excavation.

сопровождавшие кинжалом, колчаном и другими предметами экипировки, являлись одним из традиционных и любимых снаряжений всадника-воина. Наборные воинские пояса раннего железного века согласуются со всем степным скотоводческим обликом.

Рассмотренный вкратце пока неполный перечень наборных поясов сакских регионов имеет много общего, обусловленного не только культурными контактами, обменом, но, вероятно, и различными передвижениями населения на раннем этапе эпохи нomaдизма.

Колчан. По археологическим и иконографическим материалам известны сведения о двух приспособлениях для ношения стрел и лука – это колчаны и горит.

Колчан предназначен для ношения стрел, изготавливался из дерева, бересты, кожи. Согласно археологическим материалам, можно предположить, что колчан со стрелами носили подвешенными к поясу с левой стороны. Такие находки нам известны из памятников некрополя Шиликти, Карамурын I (Черников, 1955; Марғұлан и др., 1966).

Колчаны хорошей сохранности происходят из погребений Горного Алтая, Монголии и Тувы (Кубарев, 1981, с. 65–74; Грач, 1980, с. 34).

Горит предназначен для ношения стрел в месте с луком. Иконографические материалы дают множество изображений рассматриваемых предметов. На петроглифах в силу нечеткости рисунков говорить о конкретных формах колчанов затруднительно, но миниатюрные фигуры и изображения их на каменных стелах, сосудах и украшениях делает возможным в какой-то мере представить картину, хоть и неполную, о колчанах и горитах. По мнению В.Д. Кубарева, в рассматриваемую эпоху в колчанах носили стрелы вместе с луком (Кубарев, 1981, с. 72).

На изображении воинов Сагыра, как мы уже отмечали, имеются колчаны, куда вложены лук, но стрел здесь не видно. Наверное, данное изображение не дает нам целостной информации о колчанах. Можно предположить, что воины носили отдельные колчаны со стрелами, но нельзя игнорировать тот факт, что гориты имели дополнительные кармашки, отделяющие стрелы от лука. Такого мнения придерживается и автор исследований

116

117

74. Жебелер. Талды-2. Орталық Қазақстан. А.З. Бейсеновтың қазбалары
Наконечники стрел. Талды-2. Центральный Казахстан. Раскопки А.З. Бейсенова
Arrowheads. Taldy-2. Central Kazakhstan. A.Z. Beysenov's excavation

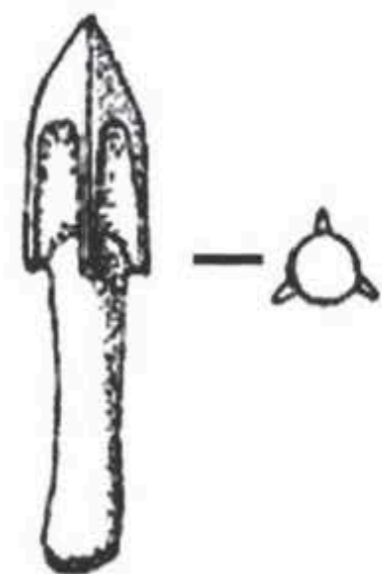
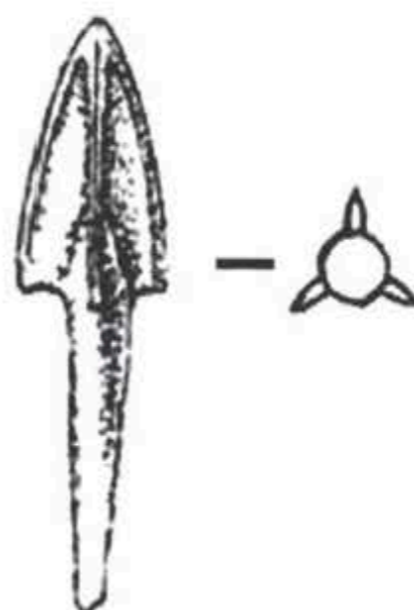
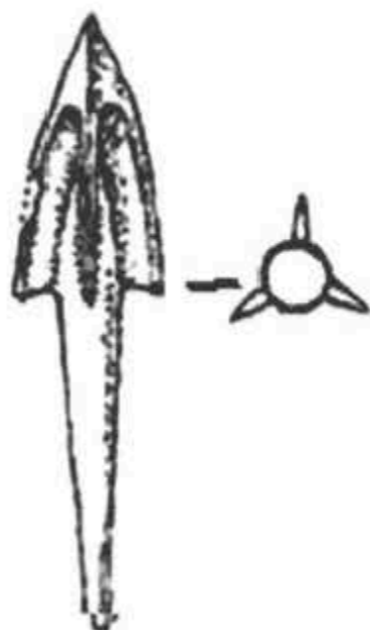
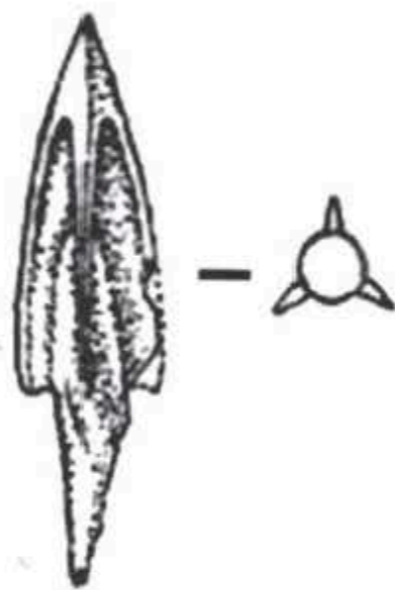
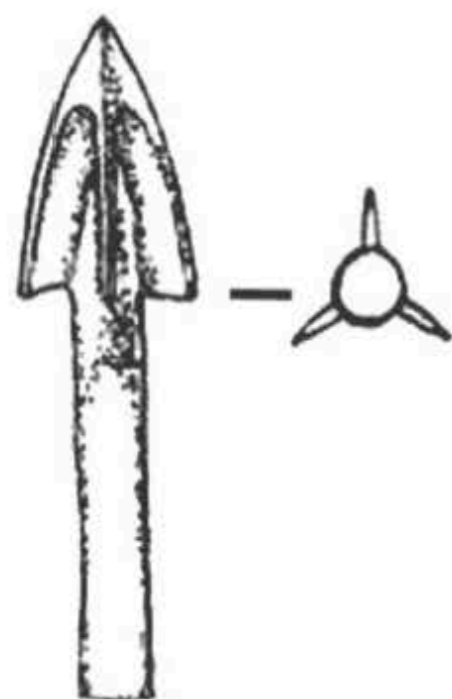
Көн садақ - садақты жібелерімен қоса асынып жүруге арналған. Иконографиялық материалдар қарастырылып отырған заттардың көптеген кескіндерін береді. Петроглифтердегі суреттердің анық болмауна қарай қорамсақтардың нақты бір пішіндері жайлы сөз қозғау қиын, бірақ шағын фигуралар мен олардың сынтастардағы, ыдыстардағы және әшекейлердегі кескіндері толық болмаса да біршама бейнесін анықтауға септігін тигізеді. В.Д. Кубаревтың пікірінше қарастырылып отырған дәуірде жібелерді садақпен бірге қорамсақта алып жүрген (Кубарев, 1981, 72-б.).

Біз жоғарыда атап өткеніміздей Сағыр петроглифтеріндегі жауынгерлердің қорамсағында садақ бар, ал жібелер байқалмайды. Мүмкін, бұл көріністен қорамсақ жайлы толық ақпарат ала алмаймыз. Жауынгерлер жібелер салынған қорамсақты жеке асынып жүруі мүмкін деп топшалауға болады, дегенмен көн садақтардың садақ пен жібені бөліп тұратын қосымша қалталары болғандығын да елемеге болмайды. Сағыр петроглифтерін зерттеуші З.С. Самашев осы пікірді ұстанады (Самашев, 1992, 168-б.). Бұл мәселеде зерттеушілердің пікірлері әртүрлі. В.Д. Кубаревтың ойынша, садақ пен жібелер жеке

қорамсақтарға салынса (Кубарев, 1981, 72-б.), Е.В. Черненко садақ пен жібені қатар салуға арналған екі қалташалы көн садақтардың болғандығын айтады (Черненко, 1981, 51-б.). Жартастан табылған тас мүсіндегі садақ салынған қылшанның бейнесі садақ пен жібелерді салып жүретін бірнеше құрылғының болғандығын меңзейді (91-сурет) (Самашев, 2013, 44-б., 52 сурет). Қылшанды белдікке тағудың құрылғылары да кездеседі, олар имектелген іпмек тәрізді. Бұл заттардың аз табылуы, оларды жіктеп

қарағанға кедергі болып тұр. Қазіргі кезде бізге қылшан іпмектерінің бірнеше үлгісі ғана белгілі.

Қылшандар жерлеу ескерткіштерінде толық сақталмаған, бірақ олардың бөлшектерін негізге ала отырып, жасалған шикізатын, әрлеу үлгісін тануға болады. Бізге қылшанның бөлшектері сақталған екі ескерткіш белгілі: біріншісі Шығыс Қазақстандағы Шілікті қорымында (92-сурет), екіншісі Орталық Қазақстандағы Қарамұрын-1 қорымында (93-сурет) (Марғұлан және т.б., 1966, 341-б.).

Черешковые наконечники стрел. Тегискол. Центральный Казахстан. Раскопки В.В. Варфоломеева
Socket arrowheads. Tegiszhol. Central Kazakhstan. V.V. Varfolomeyev's excavation

петроглифов данного урочища (Самашев, 1992, с. 168). Мнения исследователей по этому вопросу разные. В.Д. Кубарев считает, что луки и стрелы носили в разных колчанах (Кубарев, 1981, с. 72), а Е.В. Черненко приходит к мнению о существовании горита, на котором имелись два кармана, предназначенных для стрел и лука (Черненко, 1981, с. 51). Изображение горита с вложенным луком на оленем камне из Жартаста говорит в пользу существо-

вания нескольких приспособлений для ношения лука и стрел. Здесь кроме лука и самого горита ничего не фиксируется (рис. 91) (Самашев, 2013, с. 44, рис. 52). Колчаны подвешивались на ремень с помощью крюков, такие приспособления известны среди археологических материалов рассматриваемого периода. По форме они разнообразны, но ввиду их небольшого количества говорить о конкретных вариантах затруднительно. В нетронутых погребе-

ниях как правило колчаные крюки находятся около тазо-бедренной кости левой стороны погребенного. На сегодняшний день нам известны несколько колчаных крюков найденных в погребальных памятниках.

Колчаны в погребальных памятниках не сохранились, но известны несколько находок фрагментов от них. По остаткам колчанов можно судить о материале из которого они изготовлены, также не-

которую картину об их декоре. Среди них пожалуй самым ярким является фрагментарно сохранившийся и богато декорированный колчан из могильника Шиликти (рис. 92). Другое напоминание колчана, вернее его фрагмент найден из могильника Карамурын-1 в Центральном Казахстане (рис. 93) (Марғұлан и др., 1966, с. 341).

*Ә*СКЕРИ ІСТІҢ ДАМУЫНЫҢ
БІРҚАТАР МӘСЕЛЕЛЕРІ
*А*ЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ
РАЗВИТИЯ ВОЕННОГО ДЕЛА

Еуразия кеңістігіндегі б.з.д. I мыңжылдықтың басы шаруашылық жүргізудің жаңа түрлеріне көшумен белгіленеді және беймәлім болған өмір салтына бейімделу қарқынды жүргендігін білеміз. Өзгеру үдерісі ежелгі қоғам өмір салтының барлық саласын қамтыды.

Әскери іс алдыңғылардың бірі болып өзгеріске ұшырады. Соның нәтижесінде соғыс жүргізу тактикасы, әскер құрамы мен қару-жарақтың техникалық сипаты жаңа талаптарға сай келетін өзіндік деңгейге көтерілді.

«Бұл кезеңде көптеген аймақтар мен қоғамдар қатарында кәсіби армия қалыптасты» деп тұжырым жасауға болады.

Ірі соғыстар мен өзара талас-тартыстарға толы дәуір қоғамдық қарым-қатынастарға айтарлықтай өзгеріс енгізіп, қоғамның әрбір мүшесі – қорғаушыға, ал соғыс – билік құралына айналды.

Әскери істің дамуына әсер еткен факторлардың бірі – мал шаруашылығының дамуы болды, нақтырақ айтқанда ежелгі тайпалардың алдына жайылымдық жерлерді кеңейту мәселесін қойды. Соғыстың көмегі арқылы шешілетін бұл мәселе, әскери күшті тұрақты кәсіп пен байлық көзінің құралына айналдырды.

Осылайша, көшпелі өмір салты соғыс жүргізу өнеріне қарсылық танытпады, керісінше олар бірі-бірін өзара толықтыра келе, қару-жарақ арсеналын жаңалауды және қолданыстағыны жетілдіруді қажет еткен әскери ұйымға қосымшалар мен түзетулер енгізіп отырды.

Әскери құрам – садақтармен, қанжарлармен, арақидік шақан және найзалармен қаруланған жауынгерлерден құралды (94-сурет). Қарастырылып отырған кезеңге тән қылыштар көп емес, бізге бірнеше данасы ғана белгілі. Олар негізінен савромат тарихи-мәдени қауымдастығы мекендеген территориядан кездесті.

Қашықтан ұрыс жүргізу үшін садақ пен қондырмалары ұңғылы, шегелі және айырлы жөбелер қолданылды. Садақ үлгілері жерлеу кешендерінен табылмағанымен, сынтастар мен салт аттылардың шағын мүсіншелеріндегі кескіндерде олардың бейнелері бар. Барлық кескіндерде садақ садаққапқа салынып, белдіктің сол жағына ілінген.

Сақталған жөбе үлгілеріне қарай отырып, б.з.д. VIII-VII ғғ. садақшы-жауынгерлер қарапайым садақты қолданған деп тұжырымдауға болады.

Аачало I тыс. до н.э. на евразийском пространстве, как нам известно, ознаменовано переходом на новый вид хозяйствования, адаптация к ранее неизвестному образу жизни проходила скоротечно. Процесс трансформации охватил все стороны жизнедеятельности древнего общества. Военное дело одним из первых подверглось изменениям, как следствие, тактика ведения войны, состав армии, технические характеристики оружия вышли на другой уровень, отвечающий новым требованиям. Эти процессы основаны на исторических реалиях, происходивших в эпоху поздней бронзы.

В целом можно предположить, что в это время в ряде регионов и обществ появилась профессиональная армия.

Эпоха, насыщенная крупными войнами, междоусобицами, внесла значительные коррективы в общественные отношения, где каждый член общества становится защитником, а война – инструментом власти.

Скотоводческое хозяйство стало одним из факторов, повлиявших на развитие военного дела, в частности, выдвинуло перед древними племенами

проблему расширения пастбищных земель. Эта проблема, решавшаяся главным образом с помощью войны, превратила военную машину в инструмент постоянного промысла и источник обогащения.

Таким образом, кочевой образ жизни не препятствовал развитию искусства ведения войны, напротив, они взаимно дополняли друг друга, внося коррективы в военную организацию, которая постоянно испытывала потребность в обновлении арсенала оружия и усовершенствования уже имеющихся видов.

Воинский контингент состоял из воинов, вооруженных луками, кинжалами, и редко – чеканами и копьями (рис. 94). Мечи, использовавшиеся в рассматриваемый хронологический отрезок, обнаружены, но крайне мало, нам известно лишь несколько экземпляров. В основном они происходят с территории обитания савроматской культурно-исторической общности.

Для дистанционного боя использовались лук и наконечники стрел с втульчатым, черешковым и вильчатым насадом. Сам лук в погребальных комплексах не фиксируется, но на каменных стелах и миниатюрных фигурках всадников имеются их изо-

76. Үш табанды бекітпелі жөбелер. Кездейсоқ олжа. Ф.Х. Арсланова бойынша
Наконечник стрелы с трехлапчатым насадом. Случайная находка. По Ф.Х. Арслановой
Arrowhead with three-web-footed the headings. Casual finding. According to F.H. Arslanova

77. Жауынгерлер бейнеленген қола жапсырма. Нұркен-2. Қарқаралы ауданы, Орталық Қазақстан. А.З. Бейсеновтың қазбалары
Бронзовая накладка с изображениями воинов. Нуркен-2, Каркаралинский район, Центральный Казахстан. Раскопки А.З. Бейсенова
Bronze slip with images of soldiers. Nurken-2, Karkaralinsky area, Central Kazakhstan. A.Z. Beysenov's excavation

-

-

78. Шағын мүсінше. Кездейсоқ олма. Тараз. Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейі, инв. №ЖОМ КТ
 Миниатюрная статуетка. Случайная находка. Тараз. Жамбылский областной историко-краеведческий музей, инв. №ЖОМ КТ
 Tiny figurine. Casual finding. Taraz. Regional museum of local lore, inv. No.

Ерте сақ кезеңіндегі жауынгерлердің қорамсақтары Қазақстанға тән дәстүрлі үлгідегі ұңғылы және шегелі қола жебелер жиынтығымен сипатталады. Бұл кезеңге тән жебе түрлері мен пішіндерінің алуан түрлілігі әскери істің жоғары деңгейінен хабар береді. Жетілдірілген екі қанатты ұңғылы жебелердің бастары салмақтанып, ұңғысында ілгектер пайда болады. Ал, төрт қанатты жебелердің жасалуын тәжірибелік нәтиже деп есептеу мүмкіндігін жоққа шығармаймыз. Барлық жерлеу ескерткіштерінде қорамсақтар адам қаңқасының сол жағында, сан жілігінің тұсына қойылған. Қорамсақтар барлық жерлеу орындарында кездеспейді және жөкелеген бөлшектер түрінде тіркелген.

Жебелер қорамсаққа ұштары төмен қаратыла салынады. Жебелердің қорамсақта қолайлы орналасуы садақшы-жауынгердің жылдам қимылдауына көмектеседі, ал шапшаңдық пен ептілік ұрыстың тағдырын шешуге ықпал ететіндігі белгілі.

Б.з.д. VIII-VII ғғ. жауынгерлер қола қанжарлардың екі түрімен қаруланды: балдағы «бұршікті» және «шатыр» тәрізді.

бражения. На всех изображениях лук находится в налучье и подвешен к поясу с левой стороны.

По сохранившимся стрелам от наконечников можно предположить, что в VIII-VII вв. до н.э. воины-лучники пользовались простым луком.

Колчаны воинов раннесакской эпохи представлены традиционным для Казахстана набором бронзовых втульчатых и черешковых наконечников стрел. Многообразие форм и типов, характерных для этого времени, свидетельствует о высоком уровне военного дела. У модифицированных втульчатых двухлопастных наконечников утяжеляются головки, появляются шипы на втулке. Возможно, результатом экспериментальных поисков следует считать опыт изготовления четырехлопастных стрел. Во всех погребениях колчаны лежат слева от погребенного, вдоль берцовой кости. Колчаны встречаются не во всех погребениях, а также фиксируются фрагментарно.

Стрелы, как правило, расположены в колчане наконечниками вниз. Удобное расположение стрел в колчане помогает воину-всаднику мобильно произвести выстрел, так как быстрота и ловкость нередко определяют исход боя.

79 Металдан жасалган бұлыға. Қысымшы қалашығы, Жетісу, Тараз, Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейі, инв. № ЖОМ КТ 22870 қфн. Кездейсоқ олма
 Металлический шлем Городище Кысымчи, Тараз, Областной краеведческий музей,
 инв. № ЖОМ КТ 22870 қфн. Случайная находка
 Metal helmet, Ancient settlement Kysymchi, Tareaz, Regional museum of local lore, inv. No.
 22870 қфн. Casual finding

Б.з.д. VII ғ. бастап бүйрек тәрізді балдақты қанжарлар пайда болады.

Салт атты жауынгерлердің қару-жарақ жиынтығында шақандар, арақідік найзалар болды. Жерлеулердегі қару-жарақ заттарының қойылуына қарап, жебе салынған қорамсақтар мен қанжарлар белдікке ілініп жүргендігін байқауға болады.

Белдіктер – әскери жарақтардың құрамдас бөлігі ретінде кешендерде қару-жарақтармен қатар кездеседі. Қазақстанда мұндай кешендер бірнешеуі белгілі.

Сақ тайпалары қоныстанған аумақтарда бадана сауыттар аз кездеседі және олардың мерзімделуі б.з.д. VI ғ. ерте емес. Мұндай сауыттардың болмауы садақ пен жебелердің қарапайымдылығымен түсіндіріледі. Мүмкін бұл уақытта жауынгерлер қорғаныс мақсатында былғарыдан және басқа да органикалық материалдан жасалған қалқандар мен сауыттарды пайдаланса керек.

Жоғарда аталған қару-жарақ түрлеріне сүйеніп отырып, ерте сақ кезеңіндегі жауынгерлер негізінен садақ пен жебені кеңінен қолданған деп тұжырымдауға болады. Соғыс жүргізу тактикасына

келер болсақ, мәліметтерге қарағанда ұрыс белгілі бір арақашықтықтан садақпен атудан басталып қарсыластарының қатары сиреген тұста ғана қоян-қолтық ұрыспен жалғасқан.

Осылайша, сақ дәуірінде қашықтан ұрыс салуды көбірек пайдаланған, ал бетпе-бет шайқасқа қажет болған кезде ғана шыққан. Мұндай болжамды Геродот хабарламалары дәлелдейді: көшпелілер Кирмен шайқасы барысында «алғаш екі жақтың әскерлері бірі-бірімен садақпен атысып, жебелері таусылған соң қоян-қолтық ұрысқа көшті» (Геродот, 1947, 255-б.). Сонымен қатар Геродоттың жазбасында олардың «найза және қылыштармен шайқасқаны» жайлы сөз болады. Б.з.д. VIII-VII ғғ. мерзімделетін найзалар мен қылыштардың аталған аумақта аз кездесуіне қарай соңғы мәлімет әзірге толық дәлелденген жоқ. Археологиялық мағлұматтарға негіз артсақ жауынгерлер қанжарлар мен шақандарды қолдануы мүмкін. Шақандар Оңтүстік Сібір мен Моңғолияның ерте көшпелілері заманында жақыннан ұрыс салудың жетекші қаруы болған.

Біз қарастырып отырған уақыт өлшемі Қазақстан мен Еуразия далаларындағы ежелгі тұрғындардың

На вооружении воинов VIII–VII вв. до н.э. были бронзовые кинжалы двух типов: с шипастым и крышевидным перекрестьем.

В VII в. до н.э. появляются кинжалы с почковидным перекрестьем.

В ассортименте вооружения воина-всадника также имелись чеканы, редко копья. По расположению предметов вооружения в погребениях можно предположить, что колчаны со стрелами и кинжалы носили прикрепленными к поясу.

Пояса как один из видов воинской экипировки встречаются в комплексах вместе с предметами вооружения. На территории Казахстана известны несколько таких комплексов.

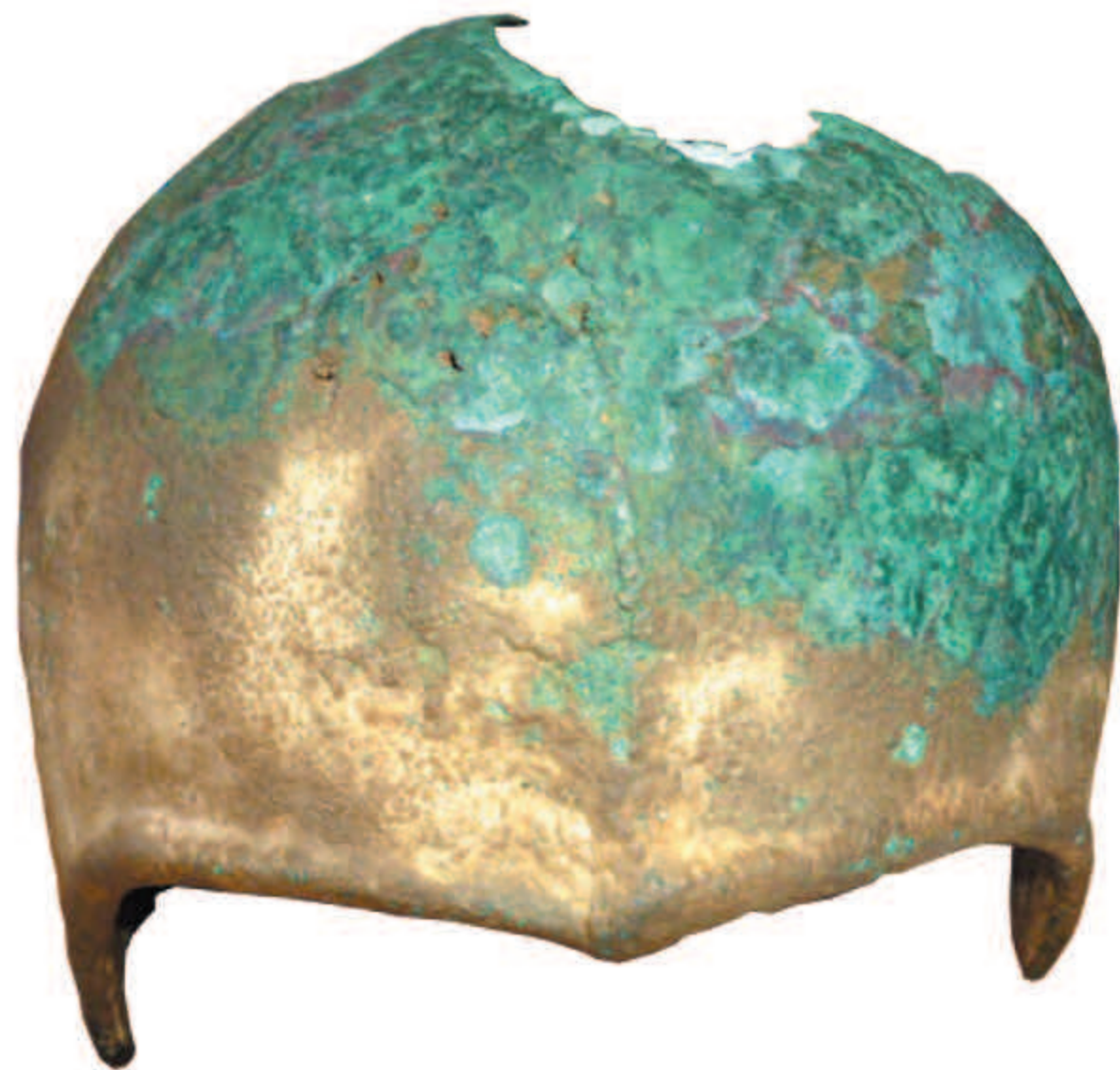
На территории расселения сакских племен панцирные доспехи встречаются редко, и датируются они временем не ранее, чем IV в. до н.э. Отсутствие панцирей объясняется простотой луков и стрел. Возможно, в это время воины для защиты использовали щиты и панцири из кожи и других твердых органических материалов.

Опираясь на вышеуказанный видовой состав предметов вооружения, можно предположить, что воины раннесакского периода в основном исполь-

зовали лук и стрелы. Что касается тактики ведения боя, то есть сведения о том, что битва начиналась обстреливанием из луков с определенной дистанции, в рукопашную воины вступали только тогда, когда численность войска противника уменьшалась.

Таким образом, в сакскую эпоху предпочитали дистанционные бои, в ближний бой вступали в крайнем случае. Такое предположение подтверждает сообщение Геродота о том, что во время битвы с Киром (старший) «вначале оба войска обстреливали друг друга из луков на значительном расстоянии, потом, когда стрелы были истощены, перешли в рукопашную» (Геродот, 1947, с. 255). В сообщении Геродота также указано, что они «бились копьями и мечами». Этот отрезок рассказа пока не подтверждается археологическими данными, так как копья и мечи VIII–VII вв. до н.э. на данной территории обнаружены в малом количестве. Согласно археологическим данным, воины могли использовать кинжалы и чеканы. Чеканы считаются одной из ведущих форм оружия ближнего боя в эпоху ранних кочевников Южной Сибири, Монголии.

Для полноценной оценки военного дела древних общественный объединении необходимо рассматри-

80. Металдан жасалған дулыға. Кездейсоқ олма. А. Көшкімбаев ұсынған
 Metallic helmet. Casual finding. Granted by A. Koshkumbayev

өмірлік құндылықтары түбегейлі өзгеріске ұшыраған өтпелі кезеңмен сипатталады. Қоғамдағы жедел өзгерістер әскери істі де айналып өтпеді. Тіпті соғыс, әлеуметтік құбылыс ретінде көшпелілердің қоғамдық-экономикалық өміріне айтарлықтай әсерін тигізді.

Қару-жарақтарды пішіні мен зерленуіне қарай, элитарлы және қатардағы әлеуметтік топқа жатады деп бөлуге болады.

Элитарлылар қатарына беті мен біраз бөліктері зооморфты немесе өсімдік элементтерімен әшекейленіп, аң стилінде орындалған (95-98-суреттер) және қымбат тастармен зерленген саптанатты қару-жарақтарды (99, 100-суреттер) жатқызамыз.

Қарулар пішінінің өзгеруімен қатар, түрлі әшекейлермен және зермен байығыла түседі. Ертедегі қару-жарақ жасаушы шеберлер қарулардың пішіні ментехникалық сипатын зерлеумен ұштастыра білді. Сақтарға тән қаруларды әшекейлеуде жыртқыш аңдар мен полиморфты тіршілік иелерінің бейнелері (грифон) қолданылды.

Қаруларды сәндеуде негізінен жыртқыш аңдардың (қабан, қасқыр, барыс және т.б.), ал әскери қосымша жарақтарды әшекейлеуде шөпқоректілердің (бұғы, жылқы, тау ешкісі, арқарлардың және т.б.) бей-

нелері қолданылды. Әшекейлеуге таңдалатын жануарлардың табиғи ерекшеліктеріне аса көңіл бөлді. Бірте-бірте қару-жарақтарға қатысты нақты мағыналық және магиялық түсініктер пайда болады. Мәселен, заттар өзінде бейнеленген жануардың табиғи қасиеттерін иеленеді деген ұғымдар қалыптасады. Осылайша әскери жарақ түрлері оны қалыптастырған мәдениет аясындағы «кітапқа» айналады, ал ондай кітапты оқу үшін көшпелілер мәдениетіндегі әскери жарақ түрлерінің даму деңгейі мен ішкі сипаттарына сүйене отырып олардың атқаратын қызметінің ерекшеліктерін анықтау қажет.

Қазақстанның археология ғылымында жауынгерлердің әлеуметтік мәртебесі мен қару түрлеріне қатысты әлі де арнайы зерттеу жұмыстары жүргізілмеген.

Қару-жарақтар әлеуметтік тиістілігінің белгілеушісі болуымен қатар, түрлі рәсімдік салтарда қолданыла бастайды.

Жинақталған археологиялық материалдар әлеуметтік құрылымның бірқатар мәселелерін қарастыруға мүмкіндік береді.

Қарастырылып отырған заттарды жан-жақты талдау нәтижесінде төмендегідей қызметтерін

вать и второстепенные сферы использования оружия и экипировки, в частности их роль в идентификации социальных слоев общества, понимания их мировоззрения в целом. Древний воин, его оружие с экипировкой полна идиом, в которых скрыта масса информации. Изучаемый нами отрезок времени является переходным, где полностью меняются жизненные ценности древнего населения Казахстана и евразийских степей в целом. Протекавшие трансформации в обществе не обошли стороной и военное дело. Более того, война как социальное явление играла существенную роль в общественно-экономической жизни кочевнических обществ. Одновременно с развитием форм оружия обогащаются разными украшениями, декором. Древние оружейники с мастерством совместили форму оружия и технические характеристики с декором. Украшениями для сакского оружия стали образы зверей и полиморфных существ (грифоны).

По форме и декору предметы вооружения, так же как и погребальные памятники, можно разделить на элитарные и рядовые.

К элитарным относится парадное оружие, поверхность и некоторые детали которого украшались

зооморфными или растительными элементами, выполненными в зверином стиле (рис. 95, 96, 97, 98) и плакированные драгоценными металлами (рис. 99, 100) с инкрустированными благородными камнями.

В основном для украшения оружия использовались образы хищных зверей (кабан, волк, барс и т.д.), а для украшения воинской экипировки — образы травоядных (олень, лошадь, горные козлы, архары и т.д.). Для украшения выбирали животных по их природным качествам. Постепенно предметы вооружения наделяются конкретными смысловыми, магическими понятиями. Появляются такие понятия, как овладение природными качествами зверей посредством изображения их на данных предметах. Так предметы воинской экипировки превращаются в «книгу» существовавшей некогда культуры, выработанной их, а для прочтения так называемой книги следует определить функциональные особенности предметов воинской экипировки в культуре кочевников, основываясь на уровне их развития, а также на внешние характеристики.

Вопрос о социальном статусе воинов и видов оружия в казахстанской археологической науке еще не был объектом специальных исследований.

бөліп көрсетуге болады: әскери, киелілік, әлеуметтік белгіні анықтаушы.

Өзіндік әскери қызметі – әскери демократиялық қоғамда қару-жарақтар түрленіп, неғұрлым сапалы қарулар пайда болды. Шабуылдау қаруларының жаңа түрлерінің пайда болуымен бірге сапалы қорғаныс киімдері де қолданысқа енеді. Соғыс – түрлі халықтар арасындағы экономикалық және саяси-әлеуметтік және басқа да өзара қарым-қатынастардың құралына айналады. Аталған қызмет қару-жарақтардың пішінін, дайындалатын материалын және құрылымын анықтаушы болды.

Киелі қызметі – қарудың қызметі аң бейнесімен толықтырылды, сәйкесінше қару мен бейне бір тұтас ұғымды құрады. Киелі қызметті негізінен – қанжарлар, қылыштар мен шақандар атқарды. Қылыш немесе қанжар тірілер мен өлілер әлемін жалғастырушы киелі өзектің құрамды бөлігі болды. Киелі іс-әрекеттерді орындауға арналған қаруларда құдайларға теңестірілген аңдар, сонымен бірге мифтік тіршілік иелері – грифондар бейнеленді. Шақандарда (қарудың басқа түрлерінде де) арқарлар, грифондар және олардың бет-бейнелері кескінделді. Арқар биік тауда мекендейтіндіктен

ертедегі тайпалар оны күн құдайымен кейіптеді. Ежелгі тайпалардың дүниетанымы бойынша грифон қайтыс болған адамның жанын сақтаушы, о дүниеге жеткізуші дәнекер ретінде саналды. Жылқының бас сүйектеріндегі дөңгелек тесіктер көрсеткендей шақандар құрбандық малдарын өлтіру үшін қолданылды.

Әлеуметтік белгісіне қатысты қызметі – билік атрибуты қару-жарақтың толық жиынтығымен байланысты. Қару биліктің атрибутына айналуы үшін, бірінші кезекте аң стилінде орындалған қаруларды әшекейлеуге жұмсалатын қосымша еңбек күші мен материалдар қажет болды.

Есік «алтын адамының» жарақтары, ол тірі кезінде қоғамның белді мүшесі болғандығын толық айғақтайды. Ө.К. Ақышевтің ойынша мұнда күн құдайының көлеңкесі болып табылатын жауынгер жерленген (Ақишев, 1981, 59-б.). Сақ көсемдерінің күн бейнелемесіне бейілділігі олардың киімдеріндегі алтын жапсырмалардан, қару-жарақтары мен сауыттарындағы апталған алтыннан анық көрінеді. Аң стилінде әшекейленген киімдер, қанжар, қорамсақ және басқа да жарақтармен сипатталатын белдік жиынтығы айтулы жауынгерлердің дәстүрлі әрі ең

ұнамды жарақтарына айналды. Ежелгі қоғамда белдіктерді сәндеу мен тағынып жүруге қатысты түрлі түсініктер мен дәстүрлер қалыптасты. Белдіктің сәнделуі мен салтанаттылығы элиталық топтардың арасында анық байқалды. Белдік зерінің күрделілігі, оның салтанаты таңдаулы топтың артықшылығын көрсетті.

Қоғамның жоғарғы тобын қанағаттандырған – сақ өнері, ақсүйектер мен қарапайым халық арасындағы қоғамдық алшақтық туралы ғана емес, рухани саладағы аражігі жөнінде де айтуға мүмкіндік береді. Геродот, «фракийлықтар, скифтер, парсылар, мидиялықтар яғни, барлық варварлар қол еңбегімен айналыспай, тек әскери істі білетіндерді ғана бекзат деп санайды» - деп жазады (Геродот, т. 4, 167-б.).

Ежелгі қоғамда ақсүйек жауынгерге біртіндеп магиялық күшке ие деп сеніп, зұлым күштерден қорғаушы ретінде қабылдады. Жауынгер қорғаушыға айнала отырып, көсемге, құдайға теңестірілді. Осылайша ол абыздың қызметін атқарып, оның қару-жарағы қоғамдағы дәрежесін анықтайтын атрибутқа айналады. Осы жерде скифтердің аспаннан сый

ретінде қару түсетін генеологиялық аңызын еске түсіре кетуге болады.

Қару түрлері мен әсері жарақтардың ертеде пайда болған алуан түрлі қызметтері түркі кезеңінде түрлене түсіп, жаңа қырлары пайда болады. Қазақ халқының этнографиялық материалдарында қару заттары мен әсері жарақтардың атқаратын қызметтері туралы мәліметтер жетерлік. Қару-жарақтарда қазақ халқының мифологиялық түсініктері жинақталды.

Қалыптасқан дәстүрлерге сай, бірде-бір қазақ сарбазы жиындарға қару-жарақсыз келмеген, қарусыз келген жағдайда оған ешкім орын да бермеген және пікірін де елемейтін болған (Левшин, 1996, 177-б.).

Қазақ халқының дәстүрлері мен рәсімдік жоралғыларының барлығында қару-жарақ қолданылған. Мысалы, қалыңдықтың жасауында қару-жарақ заттарының болуына ерекше мән берген.

Бақсылар салттық жоралғыларды орындау барысында қару-жарақ, әсіресе, қанжар, қылыш және найзаны кеңінен қолданған.

Предметы вооружения становятся маркерами социальной принадлежности, кроме того, используются и в ритуальных действиях.

Собранные археологические материалы позволяют рассмотреть некоторые вопросы социального строя.

В результате многостороннего анализа рассматриваемых предметов можно утверждать о нижеперечисленных функциях: собственно военная, сакральная, социальная маркировка.

Собственно военная функция – в обществе военной демократии предметы вооружения модифицируются, появляются более качественные формы оружия. С появлением новых видов наступательного оружия изготавливается более качественная защитная одежда. Война становится средством экономических и социально-политических и иных форм взаимоотношений между различными народами. Данная функция диктовала форму, материал и структуру предметов вооружения.

Сакральная функция – функциональный смысл оружия дополнялся образом зверя, следовательно, оружие и образ сливались в одно целое. Сакральную функцию выполняли в основном кинжалы, мечи и чеканы. Меч или кинжал является составной ча-

стью сакральной оси, соединявшей мир живых и мир умерших. На оружиях, предназначенных для сакрального действия, изображались звери, с которыми отождествлялись боги, а также мифические существа – грифоны. На чеканах (равно как и на других видах оружия) изображались архары, грифоны и их протомы. Архар обитает на высокогорье, поэтому древние племена считали это животное воплощением бога солнца. Грифон, согласно мировоззрению древних, является медиатором, оберегом, сопровождающим умершего в мир мертвых. Чеканы использовались для умерщвления ритуальных животных, в частности лошадей, о чем свидетельствуют черепа лошадей с круглыми отверстиями.

Признаком, связанным с социальной маркировкой – атрибутами власти, является полный набор оружия. Чтобы оружие стало атрибутом власти, требовались дополнительные вложения труда и материалов, которые уходили на украшение оружия, в первую очередь в зверином стиле.

Экипировка иссыкского «золотого человека» позволяет утверждать, что он при жизни был знатным членом общества. По мнению А.К. Акишева, здесь захоронен воин, являющийся тенью бога солнца (Ақишев, 1981, с. 59). Приверженность сакских вож-

дей к солярной символике выражалась в золотых аппликациях на их одежде, позолоте на оружии и доспехах. Одежда с украшениями в зверином стиле, наборный пояс, сопровождавшийся кинжалом, колчаном и другими элементами экипировки, являлись одним из традиционных и любимых предметов снаряжения знатных воинов. Сложность украшения пояса, сама его парадность были привилегией элитных групп.

Сакское искусство, обслуживавшее высшие слои общества, позволяет говорить о значительном разрыве между аристократией и остальным населением не только в общественной, но и в духовной сфере. Геродот отмечает, что «фракийцы, скифы, персы, мидийцы, то есть почти все варвары, считают благородными тех, которым совершенно чужд ручной труд и которые ведают только военное дело» (Геродот, т. 4, с. 167).

В древнем обществе знатному воину постепенно приписывают магическую силу – защитника от потусторонних сил. Воин становился оберегом, отождествлялся с вождем, богом, таким образом, он выполнял жреческие функции, а его оружие и экипировка превращаются в атрибуты, маркирующие

статус, занимаемый им в обществе. Здесь уместно напомнить генеалогическую легенду скифов, связанную с небесным даром в виде оружия.

Разносторонние функции предметов вооружения и воинской экипировки, появившиеся в древности, преобразуются и получают новые черты в тюркское время. В этнографических материалах казахов достаточно сведений о разных функциях предметов вооружения и воинской экипировки. Предметы вооружения заключали в себе мифологические представления казахов. По сложившимся обычаям ни один казахский воин не приходил на собрания без своего набора оружия; если воин приходил безоружным, то ему не давали места, а также не прислушивались к его мнению (Левшин, 1996, с. 177).

Предметы вооружения использовались во всех ритуальных действиях и обрядах казахов. Например, в состав приданого невесты включали предметы вооружения, и они считались наиболее значимыми.

Шаманы при проведении ритуальных действий широко применяли предметы вооружения, в частности кинжалы, мечи и копыя.

| *К*ОРЫТЫНДЫ

Қорытынды

Өткен жүзжылдықта археологтар тарапынан Қазақстанның түрлі аймақтарындағы археологиялық ескерткіштерге жүйелі түрде қазба жұмыстары жүргізілді. Қару-жарақ кешендері мен әскери істің дамуымен қатар өркендеген түрлі мәдениеттер мен хронологиялық шеңберлер анықталды.

Зерттелініп отырған кезеңге тән жерлеу ескерткіштері мен арақідік ашық кешендерден де табылып жататын қару-жарақ заттары Қазақстанның ежелгі тұрғындары мәдениетінің маңызды элементтерінің бірі болып табылады.

Қазіргі уақытта қару-жарақ заттарының көп және алуан түрлі жинағы еліміздегі музей қорлары мен жекелеген адамдардың қолдарында топтасқан. Аталған заттар, әрине, ерте көшпелілер дәуіріндегі қоғамдардың ішкі дамуы тұрғысынан, сонымен бірге олардағы экономикалық, саяси-әлеуметтік құбылыстарды зерттеу мағынасынан келгенде толық сыныптауды, жіктеуді және ұғынуды қажет етеді.

Ерте темір дәуірі кезеңіндегі Еуразияның далалық белдеуіндегі көшпелі халықтардың қарулану мен әскери ісінің тарихнамасы – көлемді деректер базасы мен ғылыми жарияланымдардың көптегіне қарамастан, шешілмеген мәселелерге толып жатыр. Солардың бірі қару-жарақ пен қорғаныс сауып-сайманын дайындау технологиясы, көшпелілердің сол уақыттардағы тарихи-мәдени қауымының тарапу аумағындағы әскери жарақты өндіру шеберханаларын немесе өндіріс орталықтарын анықтау мәселесі болып табылады.

Әскердің құрамы мен жасақталуы және соғыс жүргізу тактикасын анықтау секілді мәселелер де жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Аталған мәселені шешу үшін, сақ-скиф мәдени қауымы таралған барлық аумақтағы материалдарды тарта отырып кешенді жұмыстар жүргізу қажет және оларды жазба деректермен салыстыра жән болар.

Ежелгі көшпелілердің қоғамында қару-жарақ жасаушы шеберлердің және әскери өнерге баулушы тәлімгерлердің арнайы топтары болды. Бұл топтардың көшпелілер қоғамының әлеуметтік

Историография в ооружения и в военного дела кочевых народов Великого пояса евразийских степей эпохи раннего железа, несмотря на солидную источниковую базу и огромное количество научных публикаций, еще полна нерешенных проблем. Одной из них на сегодняшний день является вопрос технологии изготовления оружия, защитной экипировки, определения мастерских или центров по производству военного снаряжения номадов, которые, несомненно, существовали в ареале функционирования их культурно-исторических общностей.

Вопрос об организации и составе армии, тактике ведения войн также не разработан в должной мере. Для решения данной проблемы необходимы комплексные работы с привлечением материалов со всего ареала скифо-сакских культурных общностей и сопоставление их с письменными источниками.

В обществе древних номадов имелись специальные группы мастеров-оружейников, наставников по военному искусству. Роль и деятельность этой группы в социальной структуре номадических обществ еще не рассматривали в науке.

құрылымындағы орны мен қызметі жайлы ғылымда әлі қарастырылмаған.

Б.з.д. I мыңжылдықта қазақ даласында өмір сүрген тайпалар Еуразияның далалық кеңістігінде өткен әскери-саяси оқиғалардың қайнаған ортасында жүрді. Сондықтан да, олар шабуылға және қорғанысқа арналған қару-жарақтардың дамуы мен

жетілуіне елеулі әсерін тигізді. Қазіргі таңда қолымызда жинақталған материал мәденигенез аясындағы әскери тарихқа қатысты көптеген маңызды мәселелерді қоюға және шешуге, сонымен қатар ертедегі сақтардың ежелгі замандағы қару-жарақ пен әскери істің дамуына қосқан үлесін анықтауға мүмкіндік береді.

81. Металдан жасалған бұтыға Кездейсоқ алпа. А. Көшімбаев ұсынған
Металлический шлем. Случайная находка. Предоставлен А. Күшкүмбаевым
Metal helmet. Casual finding. Granted by A. Kushkumbayev

Племена казахских степей в I тыс. до н.э. находились в эпицентре военно-политических событий, которые происходили в евразийском степном пространстве, поэтому они оказывали существенное влияние на развитие и совершенствование различных видов как наступательного, так и защитного во-

оружия. Накопленный сейчас у нас материал позволяет ставить и решать ряд актуальных вопросов военной истории в контексте культурогенеза, определить вклад древних саков в развитие вооружения и военного дела в древнем мире.

Заключение

В прошлом столетии археологами проводились систематические раскопки археологических памятников в разных районах Казахстана. Были выделены различные культуры и хронологические горизонты, развитие которых непосредственно связано с развитием оружейного комплекса и военного дела.

Одним из наиболее важных элементов культуры древнего населения Казахстана, бесспорно, являются предметы вооружения, которые происходят в основном из погребальных памятников, но и встречаются в открытых комплексах изучаемого времени.

Сейчас большая и разнообразная коллекция предметов вооружения сосредоточена в музеях страны и в частных руках. Эти предметы требуют, естественно, детальной классификации, типологии и осмысления с точки зрения внутренней эволюции и развития, а также в контексте изучения экономических, социально-политических явлений в кочевнических обществах эпохи ранних кочевников.

Introduction

The history of the nomads occupying the present territory of Kazakhstan is full of the military conflicts, which are connected with the invasion of new lands and domination over other tribes. War had a considerable impact on a political and economic situation which, in its turn, directly influenced social structure of ancient nomads, thereby defined an important role of the weapon and military equipage which initially were technologically progressing and quickly spreading among other popular subjects.

Climatic conditions created the short-term historical moments which were caused by sharp changes in the lifestyle. One of these changes took place in the era considered by us. Probably, it is possible to call such periods as "time of innovations". This time interval is marked by adaptation of things to cardinaly changed dogmas of the life. Many things were unified, absolutely new products appeared. This process especially concerned subjects of military equipage and weapon. The development of various forms of subjects of arms during a considered era indicates experiments of armorers on improvement and increase of weapon efficiency.

With the development of the remote weapon fight, in particular with the development of arrows and bows, the protective equipment has improved. Widely used protective components of equipment made of skin, were quickly replaced by armor made of metal plates. Progressive character of that time fully captured the weapon of near fight as well, they were modified, dagger blades were narrowed that promoted the increase of technical properties and efficiency of use.

Ancient nomads exchanged new types of arms and equipment; about what the archaeological materials gained in the territory of distributions of a Scythian-Sakas archaeological, cultural and historical community testify.

Thus, subjects of arms and military equipment are the indicators of political, economic and public relationship of ancient nomads and a chronometer of historical and cultural processes. Therefore a concrete picture of the early periods of development of human society including military science is entirely connected with interpretation of versatile archaeological materials, in particular subjects of arms and military equipment.

The historiography of weapon studies of early nomads of Eurasia begins with the XIX century, from the beginning of studying the Black Sea monuments. Today the materials devoted to subjects of arms of

early nomads and military art as a whole are numerous. They are of various characters, beginning from the simple description and finishing with the development of fundamental problems.

At this stage the historiography of weapon studies can be considered in a chronological framework and on the basis of territorial signs. Studying the history of weapon development in the local framework is divided into chronological periods what seems to be a right thing. As archaeological culture of Eurasia, despite identity of spiritual culture, have some distinctions in material culture and the studying of military science of these or those tribes of the early Iron Age is versatile and uneven. Not persistent studies of military science generated many problems among which the most actual is the question of the origin of concrete types of weapon. The solution of the matter will help to resolve many problems in historiography of weapon studies.

Detailed typological classification of weapon types (the only representative source) is necessary for reconstruction of military art subjects of the ancient nomads of Kazakhstan, it is important to establish their functional features, and also to define two main criteria: the first is the range of arms complex, the second – type of the military organization. Not systematic studies of Kazakh monuments of the VIII-VI centuries BC automatically excludes possibility of the quantitative analysis of these subjects.

So far armament supplies were considered as components of funeral stock. These subjects were classified more on the basis of general external signs. There are no archaeological materials on this category in Kazakhstan, but there are some are separate works.

Akischev K.A. on the basis of arrow tips typology of Kazakhstan defines their chronological sequence (Акишев, Кушаев, 1963, p. 115).

Some conclusions about armament supplies of east Kazakhstan were drawn in due time by S.S. Chernikov (Черников, 1965, p. 46–50).

The typology and chronological scale of armament supplies of the Central Kazakhstan are made in due time by M. K. Kadyrbayev (Kadyrbayev, 1968, p. 24–29). Analyzing the extensive material from all regions of Kazakhstan, M. K. Kadyrbayev carries out chronological sequence of the existing arrow tips and daggers. He also defines the territory of distribution of stem two-bladed arrow tips which are rare for Kazakhstan. According to this researcher, early forms of the Kazakhstani daggers are close to karasuk ones, but according to results of the spectral analysis they come from local workshops. Daggers from Kazakhstan are used in N.L. Chlenova's works (Членова, 1976). She expressed opinion on rather wide blades and the small "thorns" common for daggers of the Kazakhstan origin.

Habdulina M.K. considers armament supplies of Northern Kazakhstan as separate category of funeral

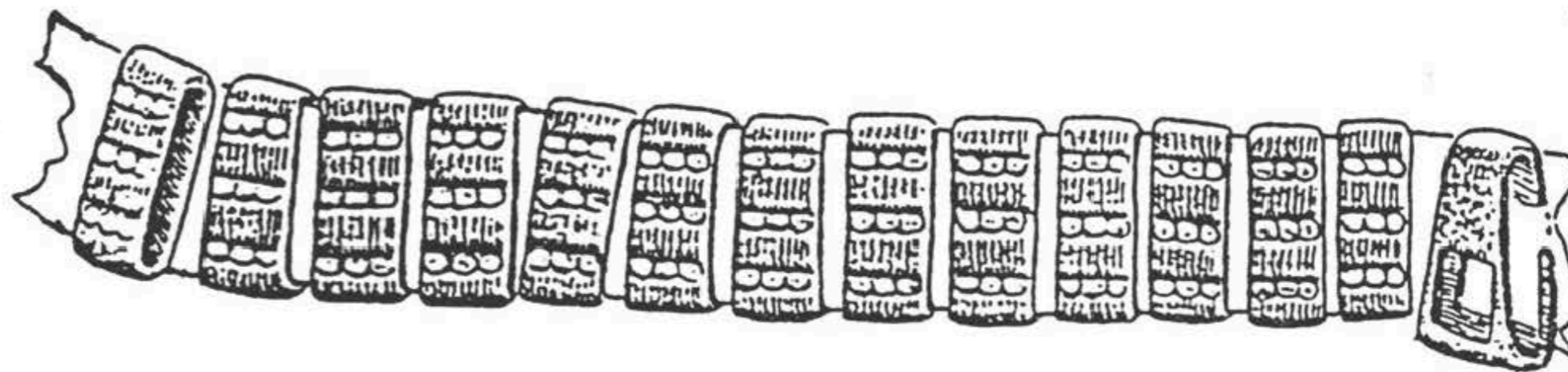
stock though chronological, typological aspects are worked out as well as their analogies (Хабдулина, 1994, p. 46–58). The results of the carried-out spectral analysis made by M. K. Habdulina shows that the comparative and typological method determines forms of the arrows existing in the VIII-VII centuries BC. In her opinion, socketed two-bladed, bronze spear of arrow tips are connected with Andronov tradition and were not produced from the end of the VII century BC.

Materials from the barrow Uygarak allowed O.A. Vishnevskaya to make a detailed typological deal of armament supplies of Aral area occurring in the VII-VI centuries BC (Вишневская, 1973, p. 87–99). On the form and type of heading these armament suppliers are similar to ones from the Western Kazakhstan.

Arrow tips of Kazakhstan were describes in the works of I.N. Medvedskaya where chronological sequence is tracked, the distribution map and the table of mutually occurrence of various types are made (Медведская, 1972, p. 76–88).

The works mentioned above defined a complex of arms, characteristic for Kazakhstan. The question which is not worked out is the one of military organization.

The aim of the present work is defining the complex of war equipage as a main source for further studies of ancient nomads of the Kazakh steppes.

82. Жауынгерлік белдік құрсаулары. Нурманбет-4, 3-оба. Орталық Қазақстан. М.Қ. Қадырбаев бойынша
Обоимы боевого пояса. Нурманбет-4, курган 3. Центральный Казахстан. По М.К. Кадырбаеву
Girdle of a fighting belt. Nurmanbet-4, barrow 3, Central Kazakhstan. According to M.K. Kadyrbayev

*A*RMAMENT AND EQUIPMENT OF THE
NOMADS IN VIII-VI CENTURIES BC

During the Eneolithic different types of the metal weapon appeared, which for a long time served as a defining factor of historical and cultural formations.

Historical processes formed canons on the basis of which the public relations of the population among which, perhaps, the military system took a special place were formed and directly influenced solutions of the main problems.

Prevalence of military system in society led to the emergence of standing army which, in return, became the guarantor of safety. The military organization consisting of trained soldiers, armed with different types of the weapon, formed a skeleton which at various moments increased due to population mobilization.

The military contingent grew together with the state formations which became really powerful. As a rule, this process is caused by the increase in a role of the militarized layer in society which created prerequisites for the intensive growth of quantity and quality of the weapon. Technical properties of the weapon were improved and adapted for cardinal new tactical methods of conducting military operations in certain situations. The complicacy of conducted combat operations opens big open spaces for innovations in the field of attack and defense tactics. Such reforms in military brought amendments into the army organization. As a part of army new the types of military forces appear, strengthened by transport. Chariots began to be used as means of transport, data about which is often met on rock paintings of that time (fig 1). On the majority of them easy two-wheeled hunting and fighting chariots are shown (Кадырбаев, Марьяшев, 2007, p. 50).

The constant attacks compelled to consider the defensive opportunities of settlements. In the XVII-XVI centuries BC in the steppe, forest-steppe zone from Ural to Irtysh there were settlements, rectangular and round in the plan, surrounded by defensive fortifications – walls with a wooden paling and ditches, towers and complex constructions. The strengthened settlements have the area from 6 to 30 thousand sq.

The settlement Toksanbay (Самашев и etc., 2006) on Ustyurt can be carried to a number of the centers which were built taking into account defensive character of a landscape. There are no defensive walls in this settlement, but thanks to its arrangement on outlier in walls there was no need of having them. The population

of this settlement was militarized, about what numerous findings of arrows tips as well as the bone shield cheek piece (fig. 2) used for management of draft horses of fighting chariots specify.

During the period of early metallurgy the economic inequality becomes evident between different territories which were the next reason of armament supplies further development.

From the very beginning of the Bronze Age at a boundary of the first or second quarter of II thousand BC the weapon becomes stronger and more effective in the Euroasian steppes, and the military science transfers to a new level. Stone arrow tips, spears and knives gradually give the way to products made of bronze, but there are forms which change over time. The bronze weapon was a well-trying remedy of attack and protection.

Armament supplies of the Bronze Age of Kazakhstan are presented generally by arrow tips, spears, axes and daggers (fig. 3). The basis of a collection of armament supplies of this era is made by arrow tips. Tips are mainly made of silicon, bone, bronze and wood. They

were massive two-bladed, laurel, with socketed rare with shaft of spear.

The earliest tips found in monuments of Kazakhstan, belonging to the XIV-XI centuries BC, are made of copper. The bulk of collections is found in the settlements located in the territory of East, Northern and Central Kazakhstan.

Asymmetrically diamond-shaped arrow tips are originated from laurel ones and are used in the end of the Bronze Age.

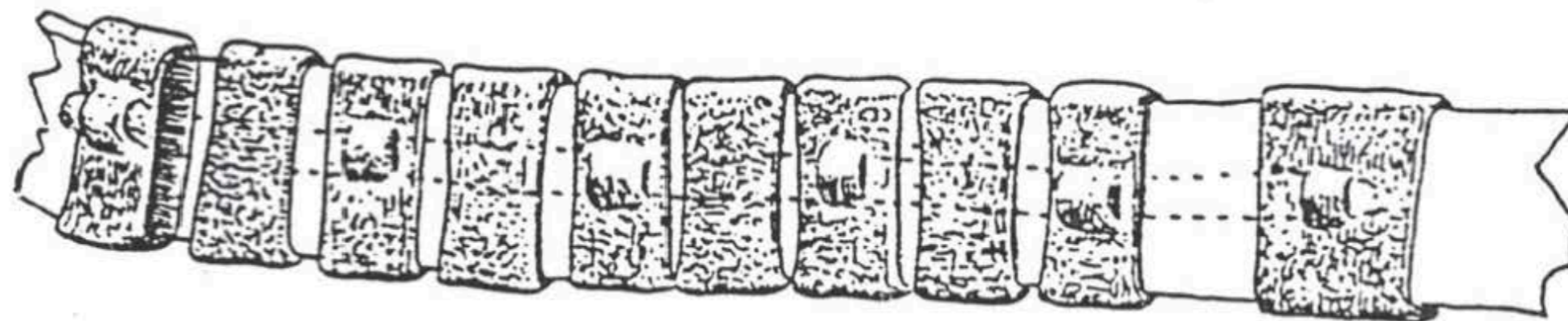
The whole contingent of the military community of the Bronze Age was armed with daggers as they were a main type of the weapon used for attack (after bows with arrows). On the form they can be simple, two-edged, massive and short. Generally they are without cross hairs and topping, but some copies have zoomorphic toppings. By the end of the Bronze Age there appeared some bronze daggers with karasuk features.

The petroglyphs of the Bronze Age show battle scenes where the soldiers equipped with boards are represented. For example, on one of battle scenes of the natural boundary Sagyr 2 (fig. 4), two soldiers fight

clubs, and on their backs the boards are accurately drawn (Самашев, 1992, p. 29, fig. 25).

The nomad society had many military conflicts which led to the invasion of new lands, creation of tribal confederations and proto-states. Ancient nomads adopted new types of war equipage from each other, about what the archaeological materials, the distributions of cultural and historical formations of the sakas world gained from the territory, specify. At that time new main forms and types of weapon with an enclosed potential for future unifications developed. Subjects of arms are presented by traditional types of remote and near fight. During the early sakas period there were socketed two-bladed and shaft of arrow tips.

Armament supplies of near fight are rarely met. Daggers are made of bronze, cross hairs are spiked and roof-shaped (fig. 5). In the considered region in the VIII-VII cc. BC there are bronze daggers with roof topping and rectangular cross hairs. One of types of weapon of near fight is cheek piece, but they, as well as a spear, were small for that time in the territory of Kazakhstan.

*C*LOSE COMBAT WEAPON

Daggers. Dagger is a type of weapon of stabbing and cutting character. Such weapons have been known since Neolithic times (fig. 6), among them bone weapon with flint inserts on double-edged swords that come from the settlement near the village of Ust-Narym in East Kazakhstan region (Черников, 1955, p. 5, fig. 37). Judging by the shape, this instrument can be described as Close Combat Weapon; this form is repeated on the daggers of the Bronze Age.

One of the earliest and informative daggers is represented by the sample found in the territory of East Kazakhstan (fig. 7). The dagger header is made in the form of a figure horse in Seimin-Turbinian style (fig. 7a, 7b) (Самашев etc., 2008, p. 55).

The dagger with the header in the form of a horse head is depicted on the cave paintings in the natural boundary Moinak, East Kazakhstan (fig. 8), which once was analyzed by Z.S. Samashev (Самашев, 1992, p. 50, fig. 56, 1).

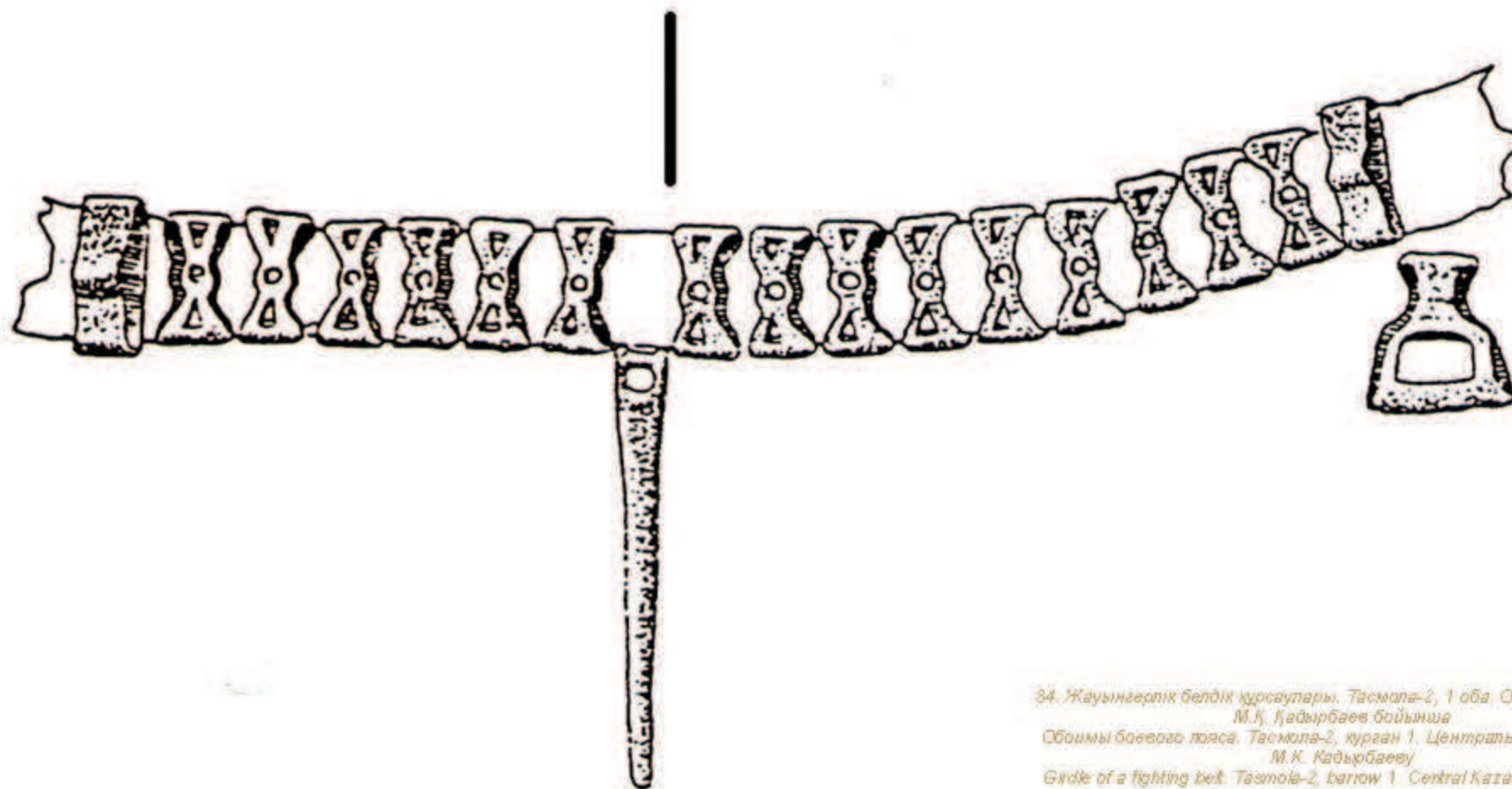
Another dagger header is made in the form of mountain sheep figures (fig. 9, 9a) (Самашев и etc., 2008, p. 57). The bladed weapon of dagger being stored in the museum of the city of Semey which is found incidentally, supplements a collection. The handle of a dagger is made in a peculiar style of execution (Fig. 10).

In the barrow 2 on the river Dzhenoma (near the lake Markakol) a bronze dagger was found in a complex with the bronze hilt. The dagger hilt from the village Bata has a gap with cross cut. The shape of the cross and toppings of East Kazakhstan daggers are similar to daggers from Karasuk.

There are two points of view on the genesis of daggers with spiked crosshair. N.L. Chlenova supports the view about Early Asiatic origins of this type of weapon (Членова, 1976, p. 71).

On the basis of armaments found in the monuments of Kazakhstan, F.H. Arslanova revealed a variety of shapes of Late Bronze Age weapons and outlined the history and evolution of the Andronov knives, daggers, the latest modification of which could form the basis for the development of daggers with spiked crosshair (Arslanova, 1980, p. 95).

The daggers, typical for VIII-VII centuries, are singular in Zhetysu. Far away from the river Bizhe, near the town Tekeli a bronze dagger was found accidentally. The mushroom-shaped toppings with the direct crosshairs separate the hilt from the blade. Close analogs to Tekeli samples come from Central Asia, the Caucasus, India and Tajikistan (Kuzmina, 1966, p. 59-60). M.N. Pogrebova considers these daggers to be Early Asiatic (Pogrebova, 1960, p. 60-67). Another dagger was found in the city Esik in Zhetysu.

148

149

34. Жауынгерлік белдік құрсулары. Тасмола-2, 1 оба. Орталық Қазақстан. М.К. Қадырбаев бойынша
 Обиы боевого пояса. Тасмола-2, курган 1, Центральный Казахстан. По М.К. Кадырбаеву
 Girdle of a fighting belt. Tasmola-2, barrow 1. Central Kazakhstan. According to M.K. Kadyrbayev

The earliest examples of daggers found on the territory of Kazakhstan refer to the Bronze Age. However, they still existed at the beginning of I millennium BC. Four types of daggers are known at this stage, three of them are in the collections of the Museum of Pavlodar, and the fourth - in Kostanay museum. Pavlodar daggers have no toppings and crosshairs, the hilt of one of them is made of two plates (Fig. 11). The narrow base of the blade extends in the middle and tapers closer to the tip. The second dagger is with stick with squares and leaf-shaped blade (Fig. 12). The length of the dagger is 23 cm, the blade is of rhombic section. The third dagger is with roof shaped finial and accurate divider (imitation of crosshairs), blade and handles (Fig. 13).

The similar dagger, but with a divider in the form of a square is stored in the East Kazakhstan regional local history museum (Fig. 14). The handle of a dagger is decorated with notches similar to a fir-tree ornament. The blade of a laurel-leaved form, on the middle lengthways is available a streak. The end of an edge was broken in the ancient time. The collections of bronze daggers of the Eastern Kazakhstan are supplemented by the weapon found out of an occupation layer. The handle of dagger is openwork, in the form of diamond-shaped cuts, pommel it is expanded and on the middle has a through opening. The blade in section has a diamond-shaped form, the point was broken (Fig. 15).

Kostanay's dagger made with a peculiar spiral grip and shown crosshairs in the form of the arch. The weapon is cast; the leaf-shaped blade has a flute. (Fig. 16).

Judging by daggers found and dated the early Iron Age in burials, the end of the VIII centuries BC. There are daggers with a crosshairs of Karasuk type. This situation is characteristic only for the eastern and northern parts of Kazakhstan. Kazakhstan daggers differ from Karasuk by small crosshairs that are visible as the imitation of the apparent direct crosshairs.

Crosshairs of early forms are small; carved cross-guard from the blade and pommel are roof-shaped. Blades are wide at the base and lenticular in cross-section. The cross-section of the blade is oval; there are some solid slits for the inserts. These types of dagger pertain to the category of accidental findings. In our opinion, these daggers were made by local craftsmen using the characteristics of the two cultures: local (Andronov) blade shape and form Karasuk crosshairs. These daggers are stored in the collections of the Museum of Pavlodar, among which the most interesting are three copies. First one with roof shaped pommel and spiked crosshair, two-edged blade, thickened middle

strip along the entire length (Fig. 17). On a handle there is a groove cut through on all plane and on two ends are put riveting fixture, probably from a wooden or leather insert. Second dagger is similar to the first, but the blade is wide and with the inexpressive crosshairs. The middle part of the blade is thickened, and the length of the handle of the blade is the same, section of the handle is rounded and the blade with lenticular shown ledges in the thickening (Fig. 18). Third dagger shape is similar to the first two, but it has a groove on the hilt, cutting throughout level, and at the two ends there are fasteners, probably from a wooden or leather inserts.

85. Жауынгерлік белдік құрсаулары. Тасмола-6, 1 оба, Орталық Қазақстан. М.К. Қадырбайев бойынша. Оболмы боевого пояса. Тасмола-6, курган 1. Центральный Казахстан. По М.К. Кадырбаеву. *Girdle of a fighting belt. Tasmola-6, barrow 1. Central Kazakhstan. According to M.K. Kadyrbayev*

The dagger, similar to ones mentioned above, is found near the village called Palatsy in East Kazakhstan (fig. 19, 19a). The point of the blade was broken in antiquity. It is with direct crosshairs and expressionless roof shaped pommels. One more dagger of the early form is found accidentally near of the city of Semey. Its point was also broken in antiquity. Its pommel is dome-shaped while cross-guard is block shaped. The handle as though transfers into the blade in one line. The length of the preserved part of the dagger 22.5 cm, with the handle pommel – 8 cm blade – 13 cm. Blade widths is 4 cm. Dagger cross-guard is similar to cross-guard samples belonging to the Tagar culture of southern Siberia (Fig. 5).

On the territory of Zhetysu there is one sample of the dagger with Karasuk features that was a part of the treasure found in the area Tekeli on the bank of the Bizhe River (fig. 20) (Акишев, Акишев, 1978, p. 59–63, fig. 9). Pommel is a fungoid, direct crosshairs divides a handle from an edge. According to researchers, this dagger is a local derivative with Karasuk elements (Акишев, 1978, p. 60).

At the beginning of 2000 the second dagger was transferred to storage to the "Inspection" LLP (Сейткалиев, 2013, p. 172, fig. 1). Finding is to category casual, this is known only of its origin in the territory of Almaty area. The dagger with the form of a hat pommel of handles, a blade from a handle is fixed by expansion of basis of a blade. On a handle in the middle the cut with two crossing points at edges is fixed (fig. 21). Blade mutual sharp with a thickening on the middle along the entire length. On morphological features the weapon is similar by analogy daggers of Karasuk type of the occurring from East and Northern Kazakhstan.

Similar in shape daggers are available in the Caucasus, India and Tajikistan. They come from monuments dating from VIII-VII centuries BC (Кузьмина, 1966, p. 59–60). M. N. Pogrebova considers these daggers of west Asian (Погребова, 1960, p. 60-67).

Thus, the earliest forms of Kazakhstan daggers are similar to Karasuk form, but this thesis is common, as we have said, for the northern and eastern parts of Kazakhstan. This similarity is probably explained by the cultural influence of Karasuk population, but it should be noted that these daggers are local products and typologically represented as continuation of the Bronze Age tradition. This opinion was expressed at the time by A.I. Terenozhkin, who stated a hypothesis about the origin of daggers in Asia since Karasuk time (Тереножкин, 1975, p. 30, tab. 21, 22). As for Karasuk dagger of

Zhetysu it can be assumed that it comes from the North or East Kazakhstan.

Since the beginning of VII century BC daggers, typical of the Late Bronze Age, are gradually giving way to Early Scythian ones. These daggers are presented in various forms throughout the space of Kazakhstan; they come from dated burial complexes, and are incidental findings. Among Zhetysu monuments we know ten of such daggers. Eight of them are made of bronze and two daggers are from iron, the latter relate to V c. BC.

By the beginning of the early Iron Age the dagger can be number when it's found in mine around Lake Balkhash on the territory of Almaty region, because there are still on the weapon expressive lines characteristic for an era of late bronze. Pommel handles is fungoid, on all length beginning from pommel and to an edge of a blade the convex thickening typical for the Karasuk of daggers is fixed. The crosshair is similar to shape in the block, but here it is more massive and with the rounded corners, already appear the kidney-shaped outline (fig. 22). Acenaces with a kidney-shaped outline crosshairs incidentally found in the territory of Tekeli area of Almaty region complements the range of irrfighting the weapon of Zhetysu. A half of a handle is absent, is possibly broken in the ancient time (fig. 23). Daggers with bright butterfly shaped are known on the area of Zhetysu.

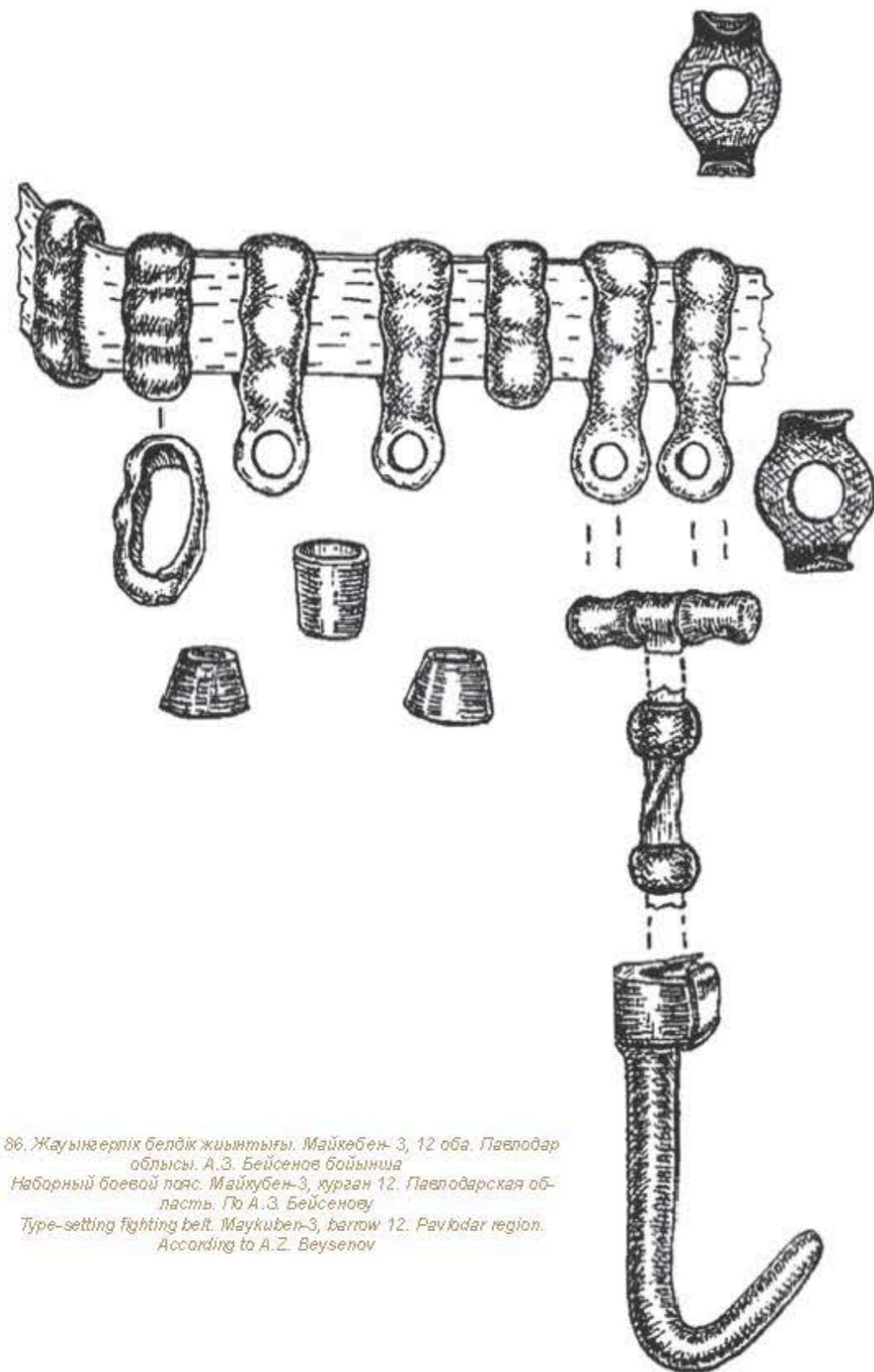
One of these daggers was a part of Esiksk treasure bronze wares (fig. 24). (Акишев, Кушаев, 1963, p. 110, fig. 85). The dagger edge was broken even in antiquity, pommel is block shaped, and crosshairs are butterfly shaped. Under the pommel there is a small ledge along two parallel fixed blade grooves, two-edged blade with a rib along the entire length. The length of the preserved part is 18 cm, folded - 8 cm, width 2 cm handle, and blade - 3 cm.

Similar on morphological lines to Esik the dagger is incidentally found in the territory of Almaty which is stored in the museum of by Atyrau (fig. 25). The other dagger from Zhetysu has heart-shaped crosshair and in other characteristics the weapon is similar to the dragger form Esik. The Votivus dagger with a butterfly shaped crosshairs and fungoid the pommel is found out of an occupation layer in the territory of Almaty (fig. 26).

The third dagger is with double ring-shaped cross-guard.

The dagger fragment with a crosshair and a two-edged blade is found in one of barrows of the necropolis Kapal, but it is the cross-guard is poorly preserved, and it is difficult to speak about its form (fig. 27), at least remained crosshairs and fragments a pommel close to daggers dating from V-IV centuries BC.

86. Жауынгерлік белдік жиынтығы. Майкүбен-3, 12 оба. Павлодар облысы. А.З. Бейсенов бойынша
Наборный боевой пояс. Майкүбен-3, курган 12. Павлодарская область. По А.З. Бейсенову
Type-setting fighting belt. Maykuben-3, barrow 12. Pavlodar region. According to A.Z. Beysenov

Two more daggers found by chance from the collection of the Central State Museum of Kazakhstan in Almaty are referred to that which was studied by KA Akishev (fig. 28) (Акишев, 1973, p. 47). The dagger made of iron occurred and in the subsequent time (fig. 29).

The similar dagger with volute shape pommel handles and a butterfly shaped crosshairs is found in the territory of Almaty. The handle of a dagger is decorated with ornaments in the form of alternating half-arcs. The point of a blade is broken in the ancient time (fig. 30). Morphologically similar dagger as is incidentally found in Almaty area in 1965 (fig. 31).

The territory of East Kazakhstan is presented by several copies of the weapon of this time. The bulk of the weapons from the collection are arbitrary finds. Among them, one can focus on several. The bright representative of the weapon of this kind is stored in museum of local lore of the city of Semey. Dagger with the expressed a butterfly shaped crosshairs and to straight lines the pommel. On the handle under the pommel and closer to guard there are figured images. The space between them is filled with straight incisions or flutes. The blade is double-edged, diamond shape cross section (fig. 32). Dagger with a kidney-shaped crosshair and roof shaped pommel are accidentally found near the village Vavilonovka. Under the pommel there is a small ledge, a handle narrow, a blade two-edged, on its middle is fixed traces of a grooves (fig. 33). The similar dagger is incidentally found in the territory of the Abay area. The blade two-edged with grooves on the middle, a cross hairs butterfly shaped, a handle is absent, and possibly it was broken in the ancient time (fig. 34). One more incidentally found dagger on morphological features is similar to the above-stated, but there are some differences in handle decorative. The pommel is a block shaped; under him is fixed a ledge where the deep stamp has two triangular shape (fig. 35).

As for the early sakas daggers of southern regions, currently known samples are originated from the barrows number 14, 21, and 50 of the Uygarak burial. They are well preserved with the exception of one sample from the barrow number 26. The dagger from the barrow number 50 cast in bronze, by morphological characters it is close to the samples from Northern and Central Kazakhstan.

All Uygak daggers come with mushroom-shaped pommels what is not typical for samples of these products made of iron. These pommels can be met on daggers of an early stage of Tagar culture of Southern

Siberia. In Northern Black Sea Coast such pommels are typical for bimetallic samples as well.

In the vicinities of the Petropavlovsk a dagger with a zoomorphic pommels is found the length of which is 32 cm (Хабдулина, 1994, p. 129, tab. 54-1). It is not remained well, which makes it difficult to accurately determine outlook of the animal represented there, but based on some individual traits it may be assumed that there is a wild boar or a bear's head (fig. 36).

One of the earlier daggers was also found randomly on the river Esil (fig. 37). Its length is 28 cm; there is a groove on the blade which is located in the middle. The shape of this dagger is close to Tagar Членова, 1967, p. 16). Dagger with a kidney-shaped crosshair and a mushroom-shaped pommel was found when digging a warehouse in the village of Aibol Zerendinskogo district of Akmola region (fig. 43).

Judging by the available for today materials we can assume that daggers with a crosshair in form of butterflies appeared at the beginning of the VI c. BC. Now there are several of them which are found on territory of Eastern and Northern Kazakhstan. For example, a dagger from Ust-Bukon with close to a butterfly shapes crosshair and delicate hilt pommel of the shape of roof (fig. 38). (Отчет ВКАЭ за 1956, fig. 143).

This time period includes a dagger with a zoomorphic pommel from the necropolis of Tasastau 1 (Самашев и etc., 2011, p. 30, fig. 32) (fig. 39).

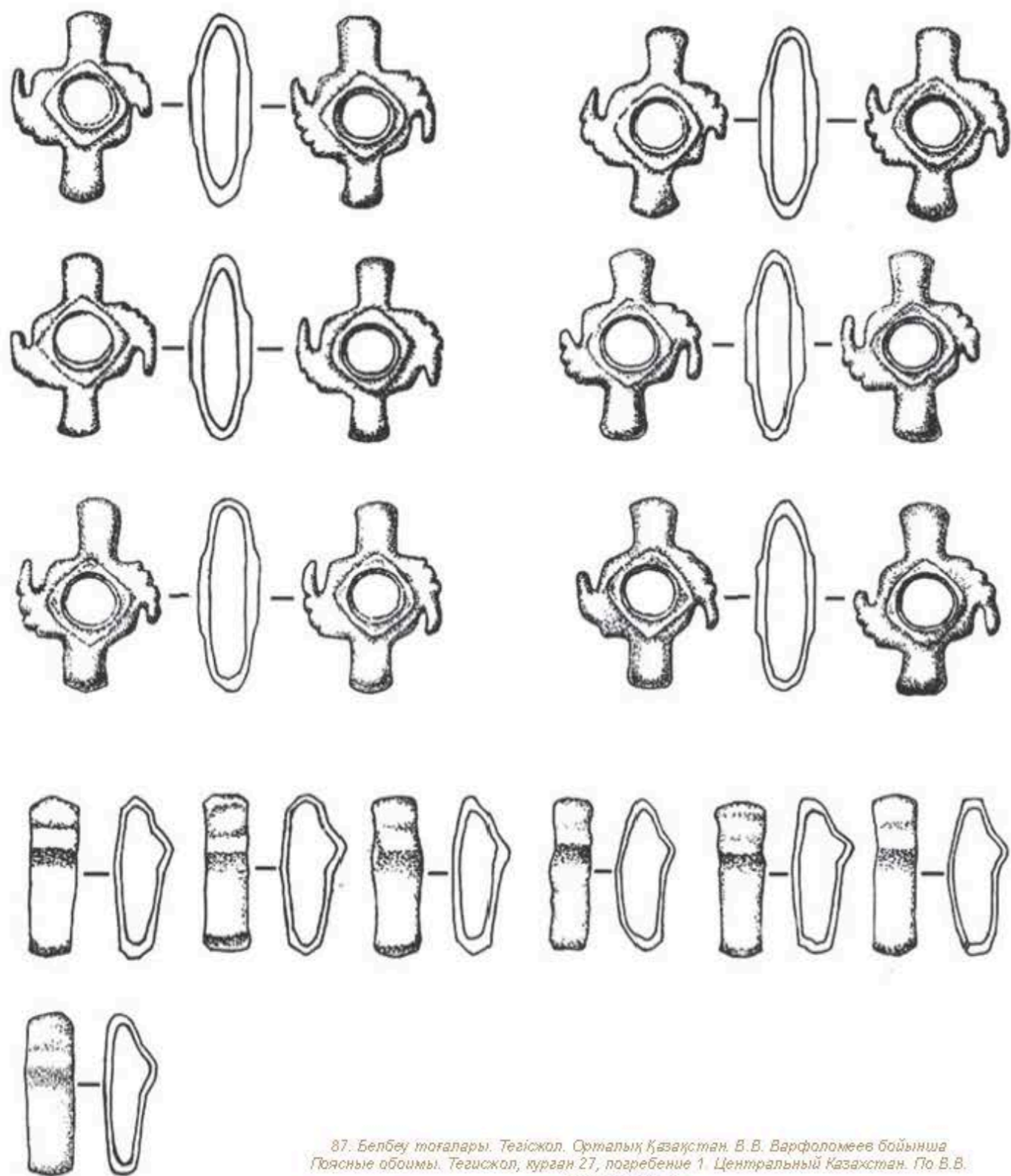
Among the new findings can be noted a sample from the necropolis Sapibulak in the Aktobe region (Дүйсенғали, Мамедов, 2011, p. 517, fig. 3, 16). It is made of iron, but its pommels and the crosshairs repeat the form of bronze samples that enables the version of their existence in the transition period, changes of raw of priorities when the decision concerning the material had to be made between iron and bronze.

Two more daggers from Northern Kazakhstan belonging to that time should be mentioned. One is cast bronze, while the other one is bimetal. The hilt of the first one is undulating and massive (fig. 40). Second crosshairs are in the form of a butterfly (Хабдулина, 1994, p.128, tab. 52, 6-7.). The dagger with similar decorative of a handle is found near Marinskoye's village (fig. 41).

The dagger from Nurmambetov as well as the sample of "maryinsk" type from Akmola in the Central Kazakhstan can be referred to this type as well.

The most striking of these is a dagger found in the burial 1 of the barrow Nurmanbet IV (fig. 42) (Мапрылан и etc., 1966, p. 344, fig. 38, 1). The dagger differs from other daggers by its massive undulating hilt, which

87. Белбеу тоғалары. Тегісқол. Орталық Қазақстан. В.В. Варфоломеев бойынша
 Поясные обоимы. Тегісқол, курган 27, погребение 1. Центральный Казахстан. По В.В.
 Варфоломееву
 Zone girdles. Tegiszhol, barrow 27, burial 1. Central Kazakhstan. According to V.V. Varfalameev

is decorated by the ornament in the form of waves or drops. Such an ornament was known in Kazakhstan since the Bronze Age. It was used by potters for decorating vessels. In those days the ornament was made by rectangular geometric technique. During the times of early sakas the motive was transferred by curvilinear technique. Apparently, master armorers producing this type of dagger modified this motif and used it for decorating the hilt of the dagger. Analogues to nurmanbet of object come from Northern Kazakhstan and Kama. Wavy character of the hilt and drop-shaped ornament on it are specific features which are typical for Central and North Kazakhstan.

Images of weapon types on the petroglyphs are rare, they are often unclear, and it is extremely difficult to determine their shape. Among these images the "zevakir" type deserves attention (Самашев, 1992, p. 136, fig. 164), where anthropomorphic features can be clearly traced such as imitation of the belt outlining the human body where a dagger and bow with gorytos are attached (fig. 44). The location of these drawings of weapons hung up from opposite sides (a dagger from the front, gorytos with bow behind) with respect to the image of man. The given picture is probably made in the turned-up technique and for clarity. On the dagger image the crosshairs and pommels are clearly seen, as well as a two-edged blade. The crosshairs in form of butterflies and pommels in the form of direct bar by the chronological scale refer to the beginning of the Iron Age.

Thus, judging from the available today daggers, one can argue about the typical for VIII-V centuries BC form of this type of weapon, represented with roof-shaped pommel and butterfly-shaped crosshair. The form of pommels has remained unchanged since the Bronze Age, and the crosshairs and the blade have already adapted to the new requirements.

Many of daggers, especially ones that are found by accident are with a broken sharp blade. Perhaps these are the traces of ritual acts perpetrated in those times.

Horsman-hammers and spears. Horsman-hammer is a type of thrusting weapon. It is divided into two parts: actually the horsman-hammer itself—striking part and a hilt.

Presently we know some horsman-hammers, which appeared in VII-VI centuries B.C and are originated mainly from monuments of Eastern, Northern, and Central Kazakhstan. No horsman-hammers were found in other regions, but there are their images on rocks. The main part of this weapon is on territory of geographical distribution of tasmolin archaeological culture (4 pc.).

Chlenova N.L. suggests that horsman-hammers like daggers were used by dismounted soldiers (Членова, 1967, p. 39). Moreover, she considers that daggers and horsman-hammers were found in graves, but there were no arrows. In our opinion, this statement is made prematurely, because we know the burial, where at the same time specified types of arms existed.

According to Samashev Z.S., the image of a warrior on Sagyr petroglyphs contradicts the researcher assumption about complex weapons of dismounted warrior and warrior astride (Самашев, 1992, p. 167).

Near the horsman-hammers with the flattened butt and acting socket that was found in the barrow of the first necropolis Alypkash (fig. 45), handle tip was recorded (Хабдулина, 1994, p. 100, tab. 14, 4-5).

Horsman-hammers with bilateral edges are often met in necropolises of the Katonkaragay area (Сопкин, 1966, p. 51, fig. 11, 2).

Horsman-hammer was widely used by the tribes occupying the Siberian open spaces, and, likely, was a main type of the weapon of near fight.

In funeral monuments of the early Iron Age of Kazakhstan horsman-hammers are seldom met, generally they have casual character. Nevertheless the forms of horsman-hammers, used at that time, can possibly be presented by rock images and images on stone balbalal of Tuva ((Кубарев, 1979a, tab. XVI) (Маннай-оол, 1970, p. 25, fig. 2; Кызласов, 1978, p. 28, fig. 2, 3; Грач, 1980, p. 253, fig. 115). Horsman-hammers represented on petroglyphs chronologically begin from the Bronze Age (Мапрылан and etc., 1966, p. 403, fig. 66, 79).

Images of warriors, armed with these weapons on rocks Sagyrare are of great interest (fig. 46) (Самашев, 1992, p. 29, fig. 26). A similar image was recorded in the Kulzhabasy petroglyphs where clearly visible inward flow fitted to a shaft (fig. 47, 47a) (Самашев, 2013, p. 185).

We know about the several samples of chisels with animals. One of them was found near the lake Borovoe, its butt is crowned by an argali sculpture (fig. 48) (Margulan et al, 1966, p. 403, fig. 66, 79). Socket bronze horsman-hammer, what was incidentally found in the village Targyn in the East Kazakhstan deserves much attention as well (fig. 49, 49a). The horsman-hammer has truncated conical short, but wide socket, its striker is round in cross-section, and the point is four cornered. Its pick is wide and round in section. In a corner between striker and the socket the image of the head of an eagle griffin is placed. The socket in a middle part is decorated from both sides with the profile image of a predator.

The end a pick is issued in the form of a sculpture of the head of a cat's predator. It is well-kept and it is covered with a noble patina, except for a working surface of the pick where it has dents from blows remained and the patina is absent. The patina is absent and on point striker as well (Самашев etc., 2008, p. 62).

On monuments of petroglyph art of Kazakhstan there are many images of the soldiers armed with horsman-hammers among which the brightest images are found on petroglyphs of the natural boundary Sagyr 2. It depicts dismounted soldiers, simultaneously beating each other by horsman-hammers (Самашев, 1992, p. 29). There are some interesting images of soldiers with horsman-hammers among Bayanzhurek petroglyphs.

A small number of horsman-hammers complicate classification, nevertheless we know that horsman-hammers have different forms, sockets are available in two of them, and the form of strikers is different. Ways of carrying horsman-hammer can be reconstructed on findings from monuments of Altai with application of images on petroglyphs and stone steles. From the mound 2 of necropolis Ak-Halacha 1 a horsman-hammer in good condition with eyelets for hanging to the belt was found (Полосьямак, 1994, p. 65, fig. 79). Comparing the images of warriors on the petroglyphs and considering their position in the graves, we can assume that horsman-hammer was suspended to the belt with a staff down.

The horsman-hammers were not used only for fighting; some researchers suggest that they carried some ritual character. This is confirmed by some horsman-hammers decorated in animal style, petroglyphs and round holes provided on the frontal part of the skull buried by hitting of horsman-hammer.

Spear is a type of sharp pole arms. It consists of a metal tip and shaft. Currently we know about 30 numbers of copies originating from different sites of the Bronze Age and the early Iron Age. By the character they are divided into socket and shaft of spears. There are six copies of socket spears. The socket of the spear which is in museum of Semey has a conical form. Striking pin is double-bladed foliate, an edge is available on all length of a head. According to its form, it is possible to deduce that this spear is made in seymin-turbin style. A similar spear is in the museum of Kokshetau city, it was incidentally found in Elikti Mountains. The socket passes by all head and extends. Blades of striker are arcuate. Among funds of the Karaganda regional museum of local lore there is a spear morphological similar to above (fig. 50). The same form of the spear meets among materials of Archaeological laboratory of Kostanay State University (fig. 51). In the museum of Kokshetau are

stored some socket of tips spear copies. One of them is incidentally found on Elekta's the mountain in 15 km from the city of Kokshetau (fig. 52). The second as, is casual origin (fig. 53).

The spear from Pavlodar is two-bladed; a rigidity edge is available on the striker. The socket begins on the head's end. Here one more copy of a spear of seymin-turbin type is stored.

Solid collection of tips spear of copies from East Kazakhstan are stored and exhibited at regional museum of local lore (fig. 54) among which there is an interesting copy (fig. 55). One tip of a spear is stored in the museum of the city of Semey (fig. 56).

The same copy is stored in funds of the museum of Kostanay city, which was found incidentally in Zhetikara vicinities (fig. 57). The spear is two-bladed, it has asymmetrically rhombic form. The length of striking pin and plugs is identical. On the socket, the image of the head of a horse is fixed. In the lower part is located the hook with a through opening. The socket, gradually narrowed, passes to strips in striking pin. The numbers of copies described above are belonging to a Bronze Era.

The spear dated to the early Iron Age, was found among Esiksk bronze treasure (Акишев, Кушаев, 1963, p. 109). Spear's head is two-bladed; the diameter of the socket is identical to the diameter of striking pin (fig. 58). There are two openings on the socket. One more spear comes from the Turksib treasure, and the edge and the end of a shaft of spear is broken off in the ancient time (Акишев, Кушаев, 1963, p. 107, fig. 83) (fig. 59).

Similar in shape spears were found in Kyrgyzstan, they mostly belonged to the category of accidental findings as well. Among them is the spear as part of Kamen treasure (Къзласов, 1972, p. 102–103).

Shaft of spears are generally thought to belong to the Bronze Era.

Small number and unknown origin of copies complicates research and prevents us from seeing a full picture as well as reconstruct a spear. By analogies from the coast of Black Sea it is possible to assume that length of a spear reached 1.5–2 m. Such opinion was expressed by A.I. Melyukova and K.F. Smirnov (Мелюкова, 1964, p. 43; Смирнов, 1961, p. 70–74). Probably, dismounted soldiers used them generally for defending themselves. The use of copies by soldiers astride is not excluded. The absence of stirrups in the early Iron Age, naturally, predetermined usage of special tactics of fight by a horse knight. Probably, they struck the opponent at a distance of 10–20 m by throwing a spear. Dismounted soldiers used a spear generally against soldiers astride.

88. Жауынгерлік белгіктің ілмекті ұала тоғалары. Ақсуат, 4 оба. Шығыс Қазақстан. Е. Оралбай бойынша
 Bronze girdles with an eyelet from a fighting belt. Aksuat, barrow 4. Eastern Kazakhstan. По Е. Оралбаю
 Bronze girdles with an eyelet from a fighting belt. Aksuat, barrow 4. East Kazakhstan. According to E. Oralbay

*R*ANGED WEAPON

Bow. The bow as we know from the ancient written sources is the main weapon of warriors of the studied period. In the early Iron Age, judging by the arrowheads and graphic drawings simple M-shaped bows existed.

In military battles of the iron together with tips of arrows used in distance combat.

The bow was used naturally for hunting and various competitions. But the main field was military which prevailed until the guns. For centuries, the bow has undergone numerous unifications. In military battles bows together with tips of arrows were used in remote fight.

The bow was not found in funeral complexes, but it is represented on the deer stones and statues, and also on metal tiny figures of riders. In all images, bows are shown in bow case and suspended to a belt on the left side. We can assume that VIII-VII centuries BC warriors archers used mostly simple bows.

It is possible to reconstruct bows based on iconographic materials that are known to us throughout the entire range of Eurasia. On cave paintings, deer stones good images of archers and bows are seen. There are also miniature ornaments in shape of a bow. Naturally, to represent the bows which existed in the early period of the Iron Age, it is necessary to carry out complex studying of all available materials using the ethnographic data. Here we must pay special attention to arrowheads, their shape, size, weight and length of the shaft. To compare these materials, we can imagine the form of bows, ways of carrying it and shooting from it and in general picture of the armed archers. Below we will stop on the bright materials with the help of which you can imagine the form bow.

On the incense cup there are two figures of mounted archers on the censer which were accidentally found in Almaty (fig. 60). The bow form is M-shaped; it is attached on the left side to gorytos or quiver. Base with the figure of the horse rider is available among the findings from the necropolis Tenlik (fig. 61).

The carpet of pazaryk time from mountain of Altai shows the image of a rider who has a bow put in gorytos suspended to a belt on the left side. (Руденко, 1953, p.150). The shape of bow is similar to one from Almaty. Among the collections of Peter I there is an image of a rider with bow which is directed down. The figure of M-shaped bow is found in the necropolis Blagoslovensk, it is a part leather quiver (Мошкова, 1962, p. 31). A similar figure is available among the materials of Anapayino culture (Вишневецкая, 1973, p. 22, tab. 12). One of the tips has a drawing of M-shaped bow as well (Мошкова, 1962, p. 23, fig. 21).

Bow drawings are often found on the rock pictures

and deer stones (Адрианов, 1916, p. 72–79; Арсланова, 1984, p. 449; Кубарев, 1979а, p. 69).

Simple and M-shaped bows are recorded in the petroglyphs. According to some researchers, complex bows of Scythian time are depicted here (Черненко, 1979, p. 70–71; 1981, p. 7–21; Хазанов, 1971, p. 28–35; Лигвинский, 1972, p. 83–89 etc.).

Several images of bows are fixed on the petroglyphs on East Kazakhstan, among them pictures with interesting area Sagyr 2 (Самашев, 1992, p. 29, fig. 26). It depicts two warriors with chisels in their hands, gorytos with a bow are hung the left side of the belt. The upper part of the bow, bent at the shoulders is seen. On a scale of the bow is for the half of the human growth. There are numerous hunting stories, but here are mostly portrayed simple bows. Probably at this time, existed two types of bows - simple and M -shaped. The sphere of using simple bows was limited to hunting, but isn't excluded that they were used in intertribal brush. You can also assume that the high cost and complexity of manufacturing the M- shaped bows and concerned arms. Special units of the army were armed with complex bows; other members of the army used simple ones.

Arrows – the weapon striking the opponent at a certain distance, arrows are used everywhere with bows.

The scientists who study the weapon developed methods for the optimized studies and obtaining the maximum information. They created and typological classification table by grouping them based on used materials into classes, header form and section into subgroups.

Arrowheads made of wood, bone or horn, bronze and iron are known in area of Kazakhstan. According to the form of header there are two groups- socketed and shaft, forked headings are rare. According to the form of section there are double-bladed, three-bladed, trihedral, tetrahedral, bullet headers. And inside they are divided by the form plumage.

Quivers of soldiers of the early sakas period are presented by traditional for Kazakhstan socketed bronze arrowheads and shaft of arrow tips. The variety of forms and types, typical for that time indicated a high level of military affairs. The heads of modified socketed double-bladed tip are made heavier, spikes appear on the socket. Perhaps tetrahedral arrows are experimental, as statistics show a small fraction of such quivers existed in the era of the early period of nomadism.

In all the monuments quivers were located on the left of buried, along the tibia. Quivers do not occur in all burials, they are fixed fragmentary. Tips usually lay with their edges down. Convenient quiver location in tip helps a rider soldier mobile to make a shot as speed and dexterity define an issue of the battle.

The earliest are the tips which are founded in burial grounds Jupiter (fig. 62) and the Slav (fig. 63) (Черников, 1955, p. 11, fig. 32; p. 22, fig. 68). Tips from the burial ground near the village Jupiter are two - bladed with an open socket, diamond-shaped head, among them there are spear tips which are made of bone.

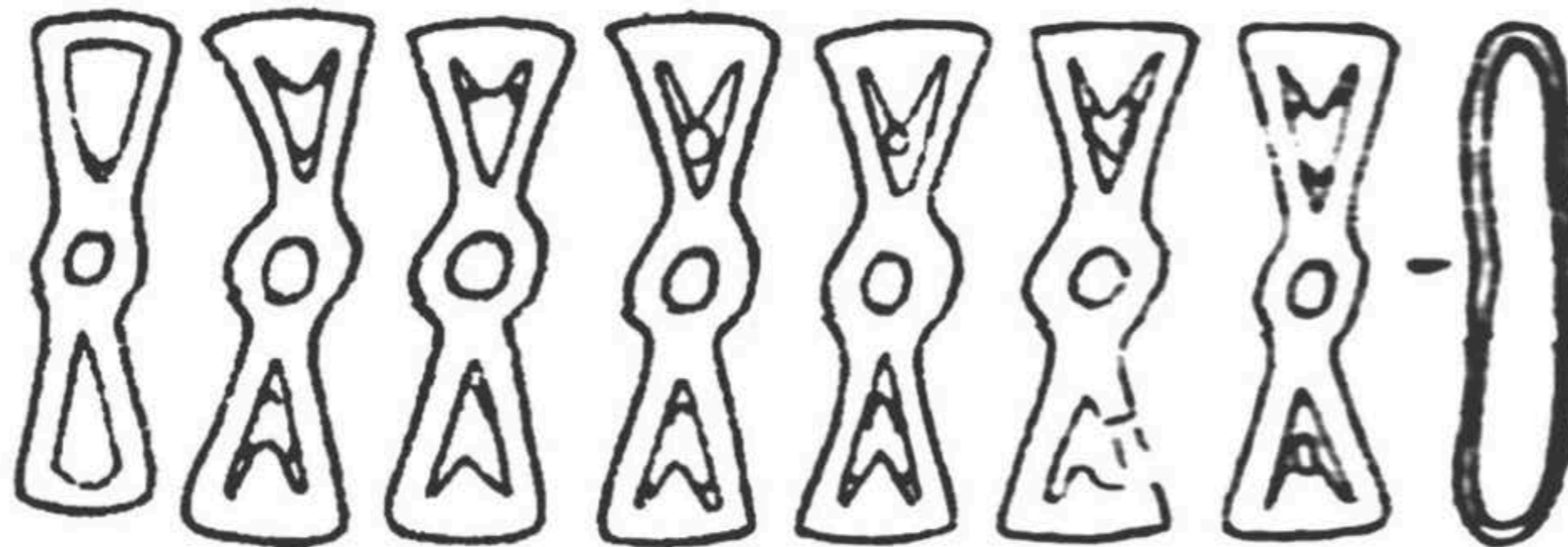
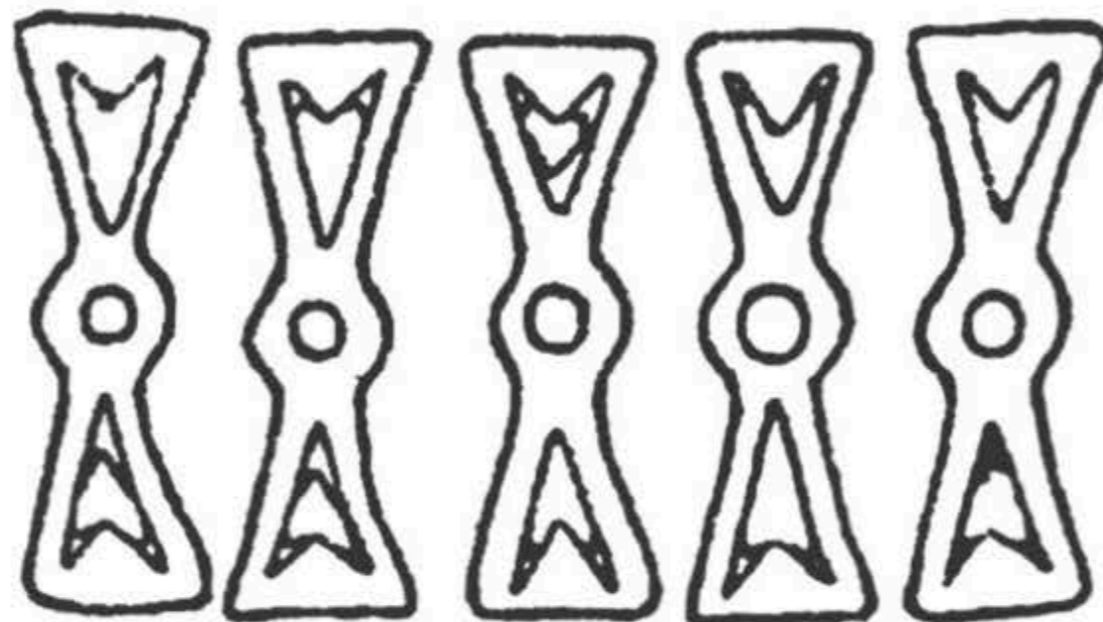
From a barrow No. 5 of the Chiliktin burial ground there are thirteen copies the socketed arrow tips of a diamond-shaped form of the head, lying in a leather quiver (fig. 64, 65). (Черников, 1960, p. 5). Asymmetrically and rhomboid socketed tips, one bone trihedral socketed tip, and also two bone slips from a quiver were found in a necropolis Mayemer II (fig. 66) (Самашев и etc., 1998, p. 155–159)..

The shape of the head and a method of East Kazakhstan headings tips are close to the tip of the Altai and Mongolia VIII-VII centuries BC.

89. Белдіктің X ғасырдағы тұлғалары. Ақсуат-1, 4 об, 2а жерлеуі. Шығыс Қазақстан. Е. Оралбай бойынша X-образные пластины от пояса. Ақсуат-1, курган 4а, погребение 2а. Восточный Казахстан. По Е. Оралбай X-shaped plates from a belt. Aqsuat-1, barrow 4a, burial 2a. East Kazakhstan, according to E. Oralbay

90 а. Белдіктің құрсаулары. Фото: Алыпқаш қорымы, 2 об. Солтүстік Қазақстан. М.Х. Хабдурина
 Поясные обоимы. Фото: Некрополь Алыпқаш, курган 2. Северный Казахстан
 Zone buckles. Photo: Necropolis Ayrkash, barrow 2. Northern Kazakhstan

91. Бұғытас таяғында салынған кезіндегі кескімі. Шығыс Қазақстан. З. Самашев бойынша
 Изображение бөріле с-сложным луком на оленем камне
 Восточный Казахстан. Г.З. Самашеву
 The image of a bear with the curved bows on an deer stone, East Kazakhstan. According to Z. Samashev

The bone shaft of spear header found in the complex is of much interest. Bone headers are met everywhere where the tribes, who created Sakas archaeological culture, inhabited. There are different opinions about intended use of these headers.

Later various forms of arrow headers appeared what are common for other regions of Kazakhstan too. There are distributed socketed two-bladed and lozenge-shaped headers of rhombic cut and shaft of spear two-bladed headers at the turn of VII-VI centuries BC. Also headers with a hidden socket are recorded. The sockets of some headers have studs that common for headers of late bronze. Stud disappeared on the Early Sakas headers, but simulators in the blade form ended with spears.

Today we have processed about 1500 numbers of arrow headers originated from funeral settlement of monuments of Kazakhstan, which are divided by the chronological principle: the Late Bronze Age and the Early Iron Age. Moreover, we have no laminated headers.

The statistical analysis, which was made on this type of weapon, did not provide expected results as the territory of Kazakhstan is investigated unevenly. Though this method showed an arrow headers ratio of certain regions, 70% of these types of arms were revealed in the Savromats monuments concentrated in the western

regions of Kazakhstan; other 30% are divided between other regions. For this reason classification, typology methods, and synchronization method are used here. It is necessary to carry out studying of subjects of this type with using natural science methods, which, certainly, will give additional information on an arrangement of production site, dated for the mining centers.

For full definition of an origin, and also establishment of places of production (weapon workshops, smithies) subjects of arms it is necessary to carry out a number of natural-science analyses for comparison to data on raw material resources on places.

The laurel-leaved wide arrow headers (XIV-IX centuries BC). The two-bladed, laurel-leaved, socketed and shaft of spear arrow headers existed in the Late Bronze Age; considering them, it is possible to define sources of development of arrow headers in the culture of the early nomads. At an early stage of the Early Iron Age the arrow headers, common for the Late Bronze still prevailed. In known materials, the earliest copper arrow headers are dated by the XIV-XI centuries BC (Акишев, Кушаев, 1963, p. 115), though the probability is more ancient date isn't excluded.

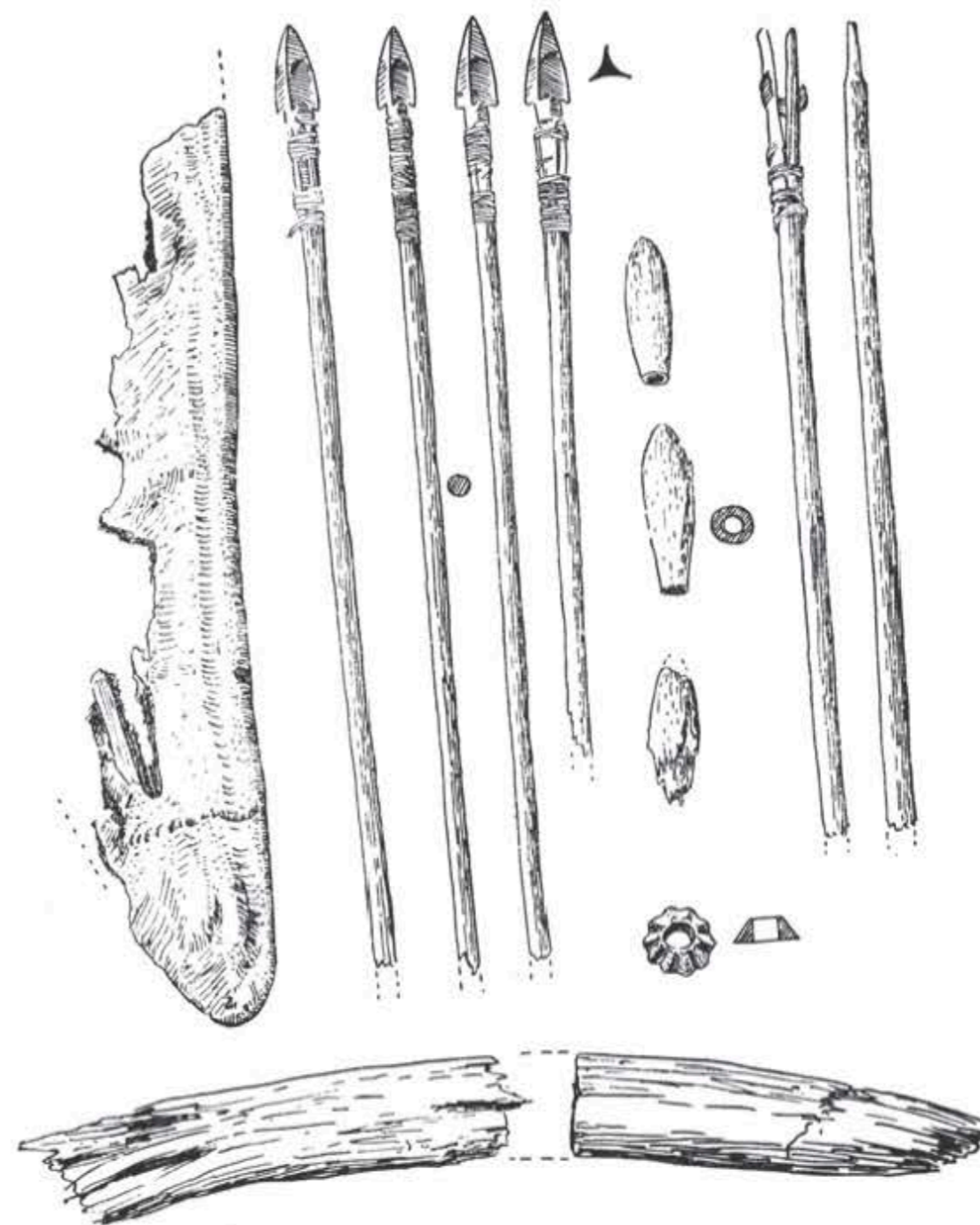
According to K.A. Akishev's typological number, there were large and heavy, two-bladed, socket and shaft of spear arrow headers at the initial stage of the Early Iron Age. In the opinion of A.A. Iyessen, the form

166

92. Шілікті қорымынан табылған қорамсақ. Шығыс Қазақстан С.С. Черников бойынша
Колчан из могильника Шиликти. Восточный Казахстан. По С.С. Черникову
Quiver from Shilikti's burial ground. East Kazakhstan. According to S.S. Chemikov

167

93. Қорамсақ пен жебелердің белшектері. Орталық Қазақстан. М.К. Қадырбаев бойынша
Фрагмент колчана и стрел. Центральный Казахстан. По М.К. Кадырбаеву
Fragment of a quiver and arrows. Central Kazakhstan. According to M.K. Kadyrbayev

	Жетысу	Цен. Казахстан	Сев. Казахстан	Вос. Казахстан
VIII-V вв до н.э.				
IX-VIII вв до н.э.				

94. Ертедегі жауынгердің қару-жарақ кешендері
Комплекс вооружения древнего воина
Complex of arms of the ancient soldier

95. Сабының басы зооморфты ақинақ. Кездейсоқ олжа. Славянка. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № ВКОМ Кпо 38-13477

Ақинақ с зооморфным навершием. Случайная находка. Славянка. Восточный Казахстан. Областной историко-краеведческий музей. Инв. № ВКОМ Кпо 38-13477

Acenaces with zoomorphic pommel. Casual finding. Slav. East Kazakhstan. Regional local history museum. Inv. No. East Kazakhstan regional local history museum Кпо 38-13477

of arrow headers is similar to forms of spear headers of the same period (Иессен, 1954, p. 120).

The typological number of arrow headers of the Early Iron Age, perhaps, can be begun from the Eneolithic Period. It is time when the weapon of this type became popular.

Although early metal arrow headers of the Bronze Age had rough forms and large dimensions, they can be considered as the first experimental samples of fighting properties improvement, especially for effective use of this weapon against the soldier dressed in protective clothes. Materials on this type of weapon are various and received generally from monuments of settlement character.

There are five types of the headers dated by the XIII-X centuries BC known on the Atasu settlement in the Central Kazakhstan:

- 1) two-bladed headers having laurel-leaved form and a socket along all head;
- 2) two-bladed shaft headers with rectangular cut of blades;
- 3) two-bladed headers with wide blades and a short socket;
- 4) spear shaft headers with a lozenge-shaped form of head;
- 5) two-bladed headers with narrow blades and a hidden plug (Барфоломеев, 2003, p. 101, fig. 3, 8–14).

Analogies to above-mentioned types come from Malo-Krasnoyarka and Kanay settlements dated by the XI-VIII centuries BC (Черников, 1956, p. 54, fig. 21, 2).

The same arrow headers were found in Begaza, Dandybay, Alepaul, Terekty Aulie settlements (fig. 67, 68) (Самашев etc., 2013, с. 22-23).

K.A. Akishev was one of the first scientists who created a classification and typological grid of arrow headers of Kazakhstan. He divided laurel-leaved headers on length of sockets into three types. He also divided headers with shaft of spear tip into three types, but with account of forms and sizes of blades (Akishev, Kushayev, 1963, p. 116-117).

According to the K.A. Akishev's typological table, in the IX-VIII centuries BC the forms of arrows, which were popular during the Late Bronze Age, are ceased to exist. In the opinion of the researcher, two-bladed headers with long spears are the early forms existing during the early Nomads Period (Акишев, Кушаев, 1963, p. 116–117).

Peculiarity of the early period of the Nomads Age is carrying both socketed and shaft of spear headers of arrows in one quiver. Such situation, judging by available materials, remained till VI century BC.

Below we will stop on arrow headers occurring in the VIII-V centuries BC in Kazakhstan, particularly on some bright samples forming various types.

For clarification of a typological curve, and also chronological frameworks, studying of these subjects according to local and territorial signs is necessary. We will consider arrow headers in certain regions of Kazakhstan for achievement of this purpose.

There are arrowheads of this type from the many monuments dating from the first half of the early Iron Age in Western Kazakhstan, but they mainly belong to the category of accidental findings. They can be dated by analogy. The following can be distinguished among them: a two-bladed arrowhead with protruding socket found in the Kara Uzek area in Western Kazakhstan (Альбом иллюстраций к отчету, 1967, p. 30, tab. XXIX, 7). A similar arrowhead was found on the administrative territory of the Rubezhka village (Железников, Кригер, 1976, p. 10). Two more samples originate from the territory of the Otradnoe village in Shyngyrlauskiy district in West Kazakhstan region (Железников, Кригер, 1976, p.12). An arrowhead with the inner socket was found near the Karashaev village (Железников, Кригер, 1977, p.7).

Similar in shape arrowheads occur in closed systems studied in this region. An arrowhead with two blades was discovered in the burial mound 9 in Lebedevka necropolis 5. It was in one quiver with 115 arrows of other types (Железников, Кригер, 1977, p. 69). There is the same context in several arrowheads from the second burial mound Karashai. The considered type was in one quiver set with three-bladed arrowheads. Among twelve arrowheads in burial mound 12 in Alabaster necropolis 2, there is one sample of this type (Железников, Кригер, 1976, p. 9). Four samples were found in quivers of burial mounds number 4 and 1 in Shalkar 3 (fig. 69) and Soljanka 2 (Кушаев, 1972, p. 87, fig. 7). Two samples were discovered among thirteen arrowheads found in the burial mound 2 in Kyzylzhar necropolis (Гуцалов, Радионов, 1985, p. 53, fig. 8а, м, а). The arrowhead from the Zhanatalap village in West Kazakhstan region completes the category of accidental findings (Мошкова, etc., 1978, p. 101).

It should be noted that these forms of arrows occur ubiquitously in the burial and settlement complexes in the early period of the nomads of East Kazakhstan.

In the considered area during the initial period of the early Iron Age different types of arrowheads existed: diamond-shaped two-bladed arrowheads; with elongated conical sockets, some of them having

96. Ақшаң сабын аяқтал тұрған грифонның бет-бейнесі. Кездейсоқ олма. Славянка. Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № ВКОИМ Кпо 38-13477
 Протомы грифонов увенчивающие рукоять акинака. Случайная находка. Славянка. Восточный Казахстан. Областной историко-краеведческий музей. Инв. № ВКОИМ Кпо 38-13477
 Protoma of griffins crowning a handle acenaces. Casual finding. Slav. East Kazakhstan. Regional local history museum. Inv. No. East Kazakhstan regional local history museum of Kpo 38-13477

hooks. The most striking arrowheads of this period originate from Jupiter, Slavianka, Mayemer, and Shiliky monuments (Черников, 1955, p. 5–6; Самашев, etc., 1998, p. 155–160). Among the arrowheads of this period, six samples are different from other forms. Five of them are socketed, with two wide blades. One arrowhead has a socket extending to the middle of the head and slightly protrudes beyond it. The section of warhead is flat. Three arrowheads are asymmetrically diamond-shaped, one socket has a hook, the second socket does not protrude beyond the warhead, and the section is diamond-shaped. The warhead of the third arrowhead is vaulted, the socket extends all over the head. The fifth is leaf-shaped, with a vaulted head. The sixth arrowhead is shaft of arrow, one blade grades in a small spike, and another one merges with another shaft. The first and the fifth arrowheads of the above date to VIII-VII c. BC, and the rest are typical for VII-VI c. BC. Arrowheads different in shape found in the graves, located near the Chisty Yar village in Samara district. Here were fixed four bronze two-bladed socketed arrowheads and one bone shaft of arrowhead, bronze arrowheads are asymmetrically diamond-shaped. Sockets of two arrowheads do not protrude beyond the head, the sockets of other arrows are protruding.

Arrows, similar in shape, were found in Mayemere and Shiliky in East Kazakhstan and in a number of monuments of the central part of Sary-Arka.

According to K.F. Smirnov, arrowheads of this type existed in the VIII-VII c. BC (Смирнов, 1989, p. 42). The diamond-shaped arrowheads with oval feature had protruding socket, but were used at the same time with the others (Смирнов, 1989, p. 42).

Typologically, arrowheads of laurel-leave-shaped forms of the Bronze Age gradually modify, finding sharp contours with pronounced angles, and virtually transform into diamond-shaped ones. According to reports, these arrowheads existed for a short period, covering only the late Bronze Age and the beginning of the early Iron Age.

In the initial period of the early nomad's new forms of arrowheads appeared complying military canons of the time. Large double-bladed bronze arrowheads in a short chronological period were replaced with three symmetrical blades, which were dominated by a socketed type of a header. Arrows with such unified headers allow penetrating light defensive armor even at a considerable distance. These arrowheads are called Scythian. They appear on the territory of Kazakhstan from the VI c. BC.

Quiver sets coming from burials and dating from this time, confirm this chronological reference. The most striking set of quivers of considered time which was found in the burial mound 5 in Karamurun 1 necropolis (fig.

70) refers to the initial period of Tasmolin archaeological culture. Quiver was placed on the left side of the buried, more precisely, its lower wide part. Arrowhead tips faced downwards, which is typical for the time. The remaining shafts were made of birch (Кадырбаев, 1966, p. 340, fig. 33).

Arrowheads are laid down in three rows; there are forty six samples in total. This quiver set includes both earlier forms, typical for the end of the Bronze Age and early Iron Age, and the forms that existed in the era of early nomads. The set also included bone and wooden arrowheads.

Metal arrowheads according to the method of header are divided into two types – the socketed and shaft ones (Кадырбаев, 1966, p. 376, fig. 58, 59).

Socketed arrowheads are two-bladed; some of them have the spikes on the sockets (fig. 71).

Shaft three-bladed arrowheads with cast-solid shafts. Among such arrowheads there is one interesting sample with two blades (fig. 72). This arrowhead is not characteristic of the Scythian; it is rather a local type. According to the author of the excavations, the arrowheads of similar shape existed in Begazy-Dandybay era of the Bronze Age, but with longer shafts (Кадырбаев, 1966, p. 376). M.K. Kadyrbaev defined the date of this arrowhead as the beginning of the VII c. BC, and the upper end of the date as VI c. BC. Chronologically, this type of arrowhead, as it seems to us, existed from the beginning of the VIII c. BC and disappeared at the end of the VII c. BC, as in the beginning of the VI c. BC the «Scythian» arrowheads appear, rapidly replacing older forms of arrowheads.

Thus, during the VII-VI centuries BC on the territory of Central Kazakhstan two types of archaic arrowheads were used, but with some variation of the shape.

In the studied period dramatically increases the amount of armaments in the burials. An interesting point is the presence of bone and wooden arrowheads in the quiver, more precisely, their operability.

Among the scientists, there are different points of view on this issue, but the prevailing opinion is on the use of these arrows for hunting. Arrowheads made of bones or horns have sufficiently strong fighting-top, so in combination with a complex bow they may well hit light armed enemy at close range. Of course, using them against cataphracts dressed in iron plates is not reasonable.

Three-bladed and triangular arrowheads replaced the archaic ones in the second half of the VI c. BC. Arrowheads had standardized shape; diamond-shaped fighting-top disappeared. The blades cut on the miter in the lower part form spears; the sockets of some arrowheads have small bards. These arrowheads are

found in many monuments, among which is the weapon from the burial mound 5 in Karamurn necropolis in Central Kazakhstan, from the Uygarak and Tagisken necropolis in the Aral Sea region. Similar in shape arrowheads were found in burials of Ananyino culture (Кузьминых, 1983, p. 105).

During this period of time all territory of Eurasia concerning arms and military science becomes one complete province, the unified armament supplies quickly get into military spheres of nomadic societies, and as a result in the extensive territory subjects similar in form become really widespread.

Nevertheless while considering chronological framework of the above arrow tips specification of local features is necessary.

Trihedral arrow tips in the territory of Kazakhstan became known, on present representations, only in the second half of the VI century BC.

The sockets of these tips are protruding, the military unit in section has a diamond-shaped form. Among them there are tips with long sockets and the sides flowing in medium-sized sting.

Three bronze tips found in 2 necropolises of Tasmol III (fig. 73) found in a barrow, have the blades cut under a slanting corner which form a small sting. These tips have only one blade, other two are short. K.F. Smirnov dates such arrow tips to VIII century BC. According to his classification table this tip belongs to 1 group, the 2nd department, the 9th type (Смирнов, 1961, p. 101, tab. III). Considered types of tips till VII century BC were used in the steppes of Ural area.

According to M. K. Kadyrbayev, the bottom date needs to be carried to the VI century BC (Кадырбаев, 1966, p. 352). Tips of this type occurred in the extensive territory, but it is necessary to consider and local distinctions which directly influence their chronological framework. So, Scythian type of an arrow in the territory of Kazakhstan become known from VI century BC, however they for some time coexisted with former forms of tips

Such a process can be observed on all area of a scythian-sakas ethnocultural community, about what the materials received from funeral monuments, the dated VII–VI centuries BC specify. Among the last it should be noted the necropolis Nikolaevka II of ananyin culture, Putilovskaya hunter's lodge in Zavolzhye (Таиров, 1986, p. 29–35), Uygarak and Tagisken in Priaralye (Вишневецкая, 1973, p.).

During the considered period there were tetrahedral arrow tips with socketed headings. Such arrows are met on all the space of Eurasia, but in a percentage ratio

the maximum quantity is revealed in burials of Aral area. Mass distribution of tetrahedral tips in one region can be explained with adjustment in this territory of military production.

Such type of arrow tips is found in Talda's necropolis 2 Central Kazakhstan (Бейсенов, 2011, p. 21). from Talda 2 (fig. 74) in a form which is close to samples from the barrow Arzhan II in Тува Бейсенов, 2011, p. 21).

Bonen arrow tips which are also met among early monuments of the sak era. They are small, but in a form are various. Shafts tips of arrows are three-bladed, three - and tetrahedral.

In the territory of Kazakhstan shaft two-bladed tips of arrows (Маргулан etc., 1966, p. 403, fig. 66, 3) are known rare for other regions. According to researchers, these arrows are result of experiments which are characteristic generally for a transition period.

Analogies to a tasmolin tip are found in the necropolis Beshtash located in the territory of the Caucasus. Researchers date these tips to final bronze and the beginning of the early Iron Age (Куфтин, 1942, p. 34). According to A.A. Iyessen, the arrows tips found in barrows Nekrasov, Chernyshev are referred to the same time dates (Иессен, 1954, p. 120). Judging by A.A. Spitsyn's short messages, such arrow tips can be found in Northern Black Sea Coast and on Volga (ОАК, 1896, p. 140–169). The same dates were offered by M. I. Melyukova, K.F. Smirnov, B. B. Piotrovsky, E.I. Krupnov, P. D. Liberov, I.V. Sinitsyn, V.P. Shilov and others (Мелюкова, 1964, p. 17; Смирнов, 1961, p. 54; Пиотровский, 1959, p. 240, fig. 80, 81; p. 246, fig. 84; Крупнов, 1960, p. 229, fig. 33; p. 285, fig. 48; Либеров, 1954, p. 160; Синицын, 1959, p. 87–139; Синицын, Шилов, 1959, p. 23).

In recent years in Kazakhstan a large number of new materials on bronze shaft tips which come mainly from tasmolin circle of monuments became known. Such tips are recorded, for example, in burial of 1 barrow of the 27th necropolis Tegiszhol (fig. 75) (Варфоломеев, 2011, p. 315–324; p. 320, fig. 3, 17–21).

Three-bladed arrow tips are common in all territory of Kazakhstan, they generally come from the burials dated to the VI century BC. Among such arrow tips are ones with tightening toppings, but unlike double-wing there are three plates; such tips are known to us on materials of F.H. Arslanova who characterized them as tips with "three-web-footed" toppings (fig. 76) (Арсланова, 1979, p. 97). For a while a tip with such form is the only copy and it is still early to speak about any features though it is possible to assume that such arrows were one of types of the weapon occurring in transitional time.

*M*ILITARY EQUIPMENT

Helmet. In the initial period of the early Iron Age warrior muniton consisted of necessary and convenient items - helmet, protective armor with different shoulder-belt straps for hanging arms, quiver, scabbards and other military devices.

Probably armor was mostly made of leather, as in today's world people know only a few findings of metal hauberks, widely used at that time by people, living near the Black Sea. It is possible to note only one bronze plate with soldiers' images, dressed in heavy protective clothes (fig. 77) (Бейсенов, 2011, p. 32). There is a story composition consisting of several characters on this plate. A half of the plate was broken in antiquity. In addition, it depicts equestrian and dismounted soldiers, who have various weapons. Overall side three silhouettes are depicted: the first character is astride, the other is in front of the rider sitting, and he is sitting on the left bent leg. The third man is behind the equestrian and there is weapon resembling a chisel in his hand, considered as one of the leading forms of melee weapons in the era of early nomads. Horsman-hammer was used in the commission of religious rites (Кочеев, 1999, p. 74–82). All the characters had clearly drawn hats on the head, similar to flat helmets. A helmet with a crest can be seen on a tiny figurine being in the Taraz museum (fig. 78). The figurine of the soldier belongs to a number of things found without occupation layer.

Several helmets dating from the first half of the early Iron Age are known. B.Z. Rabinovich collected helmets from Kuban, the Volga region and Western Siberia, and divided them into two groups: Greek and North-Caucasus type (Рабинович, 1947, p. 100–171). According to A. Vladzimirskiy bronze helmets existed in VI-V centuries BC, and from II c. BC iron helmets appeared, and now scientists divide these helmets into Kuban, Attic, Chalcis, Corinthian, Thracian, Scaly and Leather (Владзими́рский, 2008, p. 44).

Once, Gryaznov M.P. has published data about helmet, found in Altai (Грязнов, 1947, p. 12, fig. 5, 11). In Kazakhstan today two helmets are known, one discovered on the territory of Zhetisu in the settlement Kysymchi during excavations (fig. 79) (Копылов, 1957, p. 297, tab. 8).

One Samarkand helmet was specified in the E.E. Kuzmina's work (Кузьмина, 1958, p. 120–126, fig. 1).

A. Kushkumbaev coincidentally found and introduced another helmet in 2013 (fig. 80, 81). That was spherical helmet with eye and neck cutouts. There fixed two small through holes on the both sides of the lower border for mounting leather or metal devices, intended to protect the neck. The exact analog it is known from the village Old Pechur (Смирнов, 1961, p. 144, fig. 42, 4).

Fighting belts. Decorated belts are one of the brightest objects of military equipment. Three copies of such belts were found and examined by M.K. Kadyrbaev (Кадырбаев, 1966, p. 346, fig. 39). Another fourth example was found by A.Z. Beisenov in military graves in the 12 burial mound of Maykuben-III (Бейсенов, 1989, p. 216). Belt from the third burial mound Nurmanbet-IV (fig. 82) consisted of ten rectangular clamps with the length of 33 cm, and width of 13 cm. Girdle was decorated with three transverse stripes with large recessed projections, three on each strip. The second belt was found in the 1st burial mound of Nurmanbet-IV (fig. 83). There also were ten rectangular girdles on the pelvic bones of the skeleton. On the front side of which there were five loops and in one loop a piece of leather preserved. Cages were placed alternately, one with a loop, another without it. The length of the clamps was 3.5–4 cm; width was 1.5–2 cm. One girdle had a larger size. The rest of the inventory included: a bronze dagger with a massive figural handle, and a bronze knife with ring pommel (Кадырбаев, 1966, p. 344, fig. 38–1, 5).

The third belt is from the 1st burial mound Tasmola-II. The form of the girdle is similar with the Roman numeral X (fig. 84). There is a hole in the middle, and long radial ends of the girdle are connected with a crossbar. In the central part of the belt there was a round in cross-section bronze rod. On the left of the belt found remains of birchbark quiver with five arrows and bronze knife with ring pommel (Кадырбаев, 1966, p. 350, fig. 48–2, 3, 5, 6, 8, 12). The first two examples M.K. Kadyrbayev refers to the first phase (VII-VI centuries BC), the last refers to the second phase (V-III centuries BC by M.K. Kadyrbayev) of the Tasmolin culture. From a necropolis of Tasmola-VI there is one more girdle to a loop. According to the author this loop is intended for suspension of a quiver (fig. 85). The Maykubensk belt is dated the end of VI – the beginning of the V century (fig. 86). This time dates also a zone set from burial of 1 barrow of the 27th necropolis Tegiszhol (fig. 87) (Барфоломеев, 2011, p. 315–324; p. 321, fig. 4, 1).

Belt set repeating the shape of the clip from the first mound necropolis Nurmanbet IV, which was found in the 4th necropolis mound Aksuat (fig. 88) (Оралбай, 2013, p. 139, fig. 12). As a preliminary matter this mound dated to II-I centuries BC (Оралбай, 2013, p. 136). However, there is a reason to do more ancient the date of this belt set up to V century BC.

Typological data series of belt sets can be extended by the findings of the recent years, among which particular belt linings raise much interest, found recently in the 2nd burial mound of the 4th necropolis Aksuat I, dated authors V-III centuries BC (fig. 89) (Кариев, Оралбай, 2013, p. 51, fig. 1).

97. Әшекейлі қанжар. Қарқаралы. Орталық Қазақстан. Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы. Инв. № 85430
Декорированный кинжал. Қарқаралы. Центральний Қазақстан. Қарагандинский областной историко-краеведческий музей. Инв. № 85430
The decorated dagger. Karkarala. Central Kazakhstan. Karaganda regional local history museum. Inv. No. 85430

The nearest analogies to the Kazakh Central zones are located in Northern Kazakhstan. This decorated belt from the Alypkash burial (fig. 90, 90a) (Хабдулина, 1994, p. 106, fig. 20). There is the belt from Vavilonka, which is analogous to it in the East Kazakhstan (Киселев, 1951, p. 299, tabl. XXIX, 7). There is no central opening at the last cages.

The belt from the 4th burial mound Bobrovka in Southern Zauralje is characterized by rectangular cages with eyelets on the front side. The categories of accidental findings are three cages from the Troitsk area (Боталов, Таиров, 1996, p. 133, fig. 10-11-16, 18-20). Girdles found in the 1st Nikolayevka burial mound from are close to an example of 1st burial mound of Nurmanbet-IV, with the only difference that the first one has no loops (Таиров, 1986, p. 28, fig. 2).

In the Altai Mountains the decorated belt was found in the burial-Kuzyk Telan (Суразаков, 1983, fig. 5-2).

In Sakas Pamir monuments decorated belt were found in several locations, including cemeteries Mozhutash-II (Mound 4), Tegermansu-I (mounds 7 and 9a) Istyk (Barrow 2). Tegermansu-I Girdles, mound 7 (Литвинский, 1972, p. 61, tab. 21-7, 8, 10, 11), have traits inherent to the products from Central Kazakhstan. Pamir monuments are characterized by some items of horse equipment, particularly close to the Central Kazakhstan materials. Sometimes they are combined with decorated belt.

Specified military decorated belt of the Northern and Eastern Kazakhstan, as well as from the Southern Trans-Urals, the Altai Mountains and Pamir have obvious similarities with Central Kazakhstan. This similarity is explained by the ethno-cultural proximity of the Sakas tribes of the above mentioned regions. These tribes had much common in terms of farming, social structure, and way of life. However, the leading feature that contributes to the proximity of the material culture, funeral rites, was common origin.

North Kazakhstan monuments are currently characterized by some researchers as a part of Ulubaev Tasmolin-culture, which is a local variant of the northern Tasmoly (Хабдулина, 1994, p. 79). Southern Trans-Ural complexes are combined in a special stage by A.D. Tairov into a special Bobrowski level of early Sakas time. (Таиров, 1990). According to the scientist, the monuments of this period, including grave goods, are similar to complexes of VIII-VI centuries BC of eastern regions of Eurasia, but especially from Northern and Central Kazakhstan.

According to scientists, early nomads of South Transural region at this time were as an integral part of Tasmoly «historical and ethnographic community», and moreover, obtained metallurgical raw materials and

finished products from the Central Kazakhstan (Таиров, 1992, p. 96).

Altai discovery should probably be explained by ethnocultural contacts of Kazakh-Altai population, with possible movements of Sakas groups on the territory of the Altai. As for the Pamir cages, it is difficult to treat them uniquely, assumption of tasmoly-Central relations seem plausible, had the character of the cultural and economic exchanges up to the filtration of small groups of Kazakh origin in regions of Central Asia.

At the time, B.D. Litvinsky particularly noted in the area of weapons and ornaments «awesome proximity to Central Kazakhstan» for Pamir monuments (Литвинский, 1972, p. 177). Moreover, with respect to the decorated belt this researcher emphasizes the «clear and hardly accidental similarity» with their Central Kazakhstan (Литвинский, 1972, p. 129).

The existence of sets of belts in complexes of anyin culture of the early Scythian period causes much interest. In particular, three samples found in burial 704 (2 layer) and in the square of Sh/7 of the Senior Akhmylov burial ground (Патрушев, Халиков, 1982, p. 242, tab. 105: 1d, 1p; p. 196, tab. 59). According to researchers, such details of funeral stock as belts, for anyin culture are results of external cultural influence (Иванов, 2000, p. 96). S. N. Korenyuk notes "the developed close connections of anyin culture representatives with tribes of Kazakhstan and Southern Siberia» (Коренюк, 1999, p. 122).

In the ancient time and the Middle Ages variously decorated military belts occurred in very wide territory of Eurasian steppes. Many works of literature are devoted to their description and the analysis.

As for decorated belts, their decor, and carrying a wide set of concepts and traditions existed in ancient society. The special place belongs to military function. V. N. Dobzhansky, emphasizing military function of belts, considers that "outlined during the Bronze Age a priority of military function over magic becomes powerful in societies of early nomads from Central Asia to Northern Black Sea Coast" (Добжанский, 1990, p. 67).

The decorated belts of the ancient nomads from Kazakhstan are similar to Tasmola-II found in the burial grounds, Nurmanbet-IV, Maykuben-III, Tegiszhol. They are accompanied by a dagger, quivers and other armament supplies at the same time being traditional and favorite equipment of the soldier astride. Decorated military belts of the early Iron Age will be coordinated with all steppe nomadic shape.

Reviewed briefly not complete set of belts from the sakas regions has much in common, caused not only by cultural contacts, exchange and various movement of the population at the early stage of nomadism.

Quiver. According to archaeological and iconographic materials two adaptations for carrying arrows and bows are known. These are quivers and gorytos.

The quiver is intended for carrying arrows, it was made of tree, birch bark and skin. According to archaeological materials, it is possible to assume that a quiver with arrows was carried suspended to a belt on the left side. Such findings are known to us from monuments of the necropolis of Shilikti, Karamurun I (Черников, 1955; Маргулан, etc., 1966).

Quivers in good conditions come from burials of Mountain Altai, Mongolia and Tuva (Кубарев, 1981, p. 65-74; Грач, 1980, p. 34).

98. Сабы ақ стилінде ернектелген ақина,
Солтүстік Қазақстан
Ақинах с оформлением рукояти в зверином стиле.
Северный Казахстан
Acinaces with a handle in the animal style. Northern
Kazakhstan.

Gorytos was used for carrying arrows together with bows. Iconographic materials give a set of images of considered subjects. On petroglyphs because of illegibility of drawings it is difficult to speak about concrete forms of quivers, but tiny figures and their images on stone steles, vessels and jewelry make it possible to some extent to present a picture, though incomplete, about quivers and the gorytos. According to V.D. Kubarev, during the considered era arrows together with bows were carried in quivers (Кубарев, 1981, p. 72).

On the image of Sagyr soldiers as we already noted, there are quivers where bows are enclosed, but arrows are not visible there. Probably, this image doesn't give us full information on quivers. It is possible to assume that soldiers carried quivers separate from arrows, but it is impossible to ignore the fact that gorytos had the additional pockets separating arrows from bows. The author of petroglyph research of this natural boundary supports this opinion as well (Самашев, 1992, p. 168). Opinions of researchers on this matter are different. V. D. Kubarev considers that bows and arrows were carried in different quivers (Кубарев, 1981, p. 72), and E.V. Chernenko comes to opinion on existence gorytos on which there were two pockets, intended for arrows and bows (Черненко, 1981, p. 51).

The image gorytos with the enclosed bows on the deer stone from Zhartas speaks well for existence several adaptations for carrying onions and arrows. Here except bows and most gorytos that isn't fixed (fig. 91) (Самашев 2013, p. 44, fig. 52). Quivers were suspended on a belt with the help of hooks; such adaptations are known among archaeological materials of the considered period. In a form they are various, but in a type of their small quantity difficult to speak about concrete options. Usually quiver hooks are in untouched burials about a coxofemoral bone of the left side of the buried. Today to us are known some quiver of hooks found in funeral monuments.

Quivers in funeral monuments have not survived, but several finds of fragments from them are known. For the remains of quivers it is possible to judge on the material from which they are made, also some picture on their wall. Perhaps the most prominent among them is fragmentary having remained and richly decorated quiver of from Shilikti's burial ground (fig. 92). Other reminder of a quiver or rather its portion of the burial ground was found Karamurun-1 in central Kazakhstan (fig. 93) (Margulan, etc. 1966, p. 341).

*S*OME QUESTIONS OF MILITARY
SCIENCE DEVELOPMENT

The beginning of 1 BC on the Eurasian space is marked by us as the time of transition to a new type of managing, adaptation to earlier unknown way of life. The process of transformation captured all sides of ancient society's life. The military science one of the first underwent changes; as a result, war tactics, army structure, technical characteristics of the weapon came to other level which met the new requirements.

As a whole it is possible to assume that at this time in a number of regions and societies there was a professional army.

This time is full of big wars, civil strife and it introduced considerable changes in the public relations where each member of society becomes a defender, and war acted as a powerful tool.

The cattle breeding economy became one of the factors which have influenced the development of military science, in particular, put forward a problem of pasturable land expansion before tribes. This problem which was solved mainly by means of war turned a military vehicle into the instrument of continuous trade and an enrichment source.

Thus, the nomadic way of life did not interfere the process of war art development; on the contrary, they mutually supplemented each other, introducing changes into the military organization which constantly faced the need for updating the weapon arsenal and improving already available types.

The military contingent consisted of the soldiers armed with bows, daggers, and rarely with horsman-hammers and spears (fig. 94). The swords used in a considered chronological piece, are found, but their number is small, we know some copies. They occur from the territory of dwelling of savromat cultural and historical community.

For remote fight bows and arrow tips with socketed, shafts and bifurcate toppings were used. The bow itself is not fixed in funeral complexes, but on stone steles and tiny figures of riders there are some of their images. On all images bows are in bow cases and are suspended to the belt on the left side.

From the remained arrow tips it is possible to assume that in the VIII-VII centuries BC soldiers used simple bows.

Soldier's quivers of early sakas era are presented by a set of traditional bronze for Kazakhstan of socketed and shaft of arrow tips. The variety of forms and types common for this time, testifies to high level of military science. The double-bladed tips modified with socketed heads became heavier, the thorns on the socket appeared. Probably, it is necessary to consider the experience on producing four-bladed arrows. In

all burials quivers lie to the left of buried, along a tibial bone. Quivers are not common for all burials, and they are fixed fragmentary.

Arrows, as a rule, are located in quiver tips. The convenient arrangement of arrows in a quiver helps the soldier astride to make a mobile shot as speed and dexterity quite often define an issue of the battle.

The soldiers of the VIII-VII centuries BC used bronze daggers of two types: spiked and roof-shaped cross hairs.

In the VII century BC there were daggers with a kidney-shaped crosshairs.

The assortment of the soldier included horsman-hammers and rarely spears. According to the arrangement of armament soldiers in burials it is possible to assume that quivers with arrows and daggers were carried attached to a belt.

Belts as one of types of military equipment are met in complexes together with armament supplies. In the territory of Kazakhstan several of such complexes are known.

In the territory occupied by the Sakas tribes armor-clad can be met seldom, and they are dated by time not earlier than IV century BC. The lack of armors is explained by simplicity of bows and arrows. Probably, at this time soldiers used boards and armors from skin and other firm organic materials for protection.

99. Алтынмен апталған темір қанжар. Бесоба қорымы, 4-оба. Батыс Қазақстан М.К. Қадырбаев бойынша
Железный акинах плакированный золотом. Могильный Бесоба, курган 4. Западный Казахстан. Раскопки М.К. Кадырбаева
Iron scabbards plated by gold. Burial ground of Besoba, barrow 4. Western Kazakhstan. M. K. Kadyrbayev's excavation

Based on the above specific structure of armament supplies, it is possible to assume that soldiers of the early sakas period generally used bows and arrows. As for tactics of conducting fight, there is data proving that fight began by shooting with bows from a certain distance, but hand-to-hand combat took place only when the number of army of the opponent decreased.

Thus, during the Sakas era remote fights were popular, while remote fight used to the last to start. Such assumption confirms Herodotus's message that during

fight with Cyrus (Sr.) "in the beginning both armies fired each other from bows at considerable distance, then, when there were no arrows left, hand-to-hand combat took place" (Геродот, 1947, p. 255). In Herodotus's message also specified that they «fought using spears and swords». This piece of the archaeological story is not confirmed by the data as a spear and swords of the VIII-VII centuries BC are found in small quantity in this territory. According to archaeological data, soldiers could use daggers and horsman-hammers. Horsman-

hammers are considered as one of leading forms of the weapon of near fight during the era of early nomads of Southern Siberia, Mongolia.

For a full assessment of the military affairs of the ancient social integration must be considered and the scope of the use of weapons and equipment, in particular their role in identification of social hierarchies of society, understanding of their outlook as a whole. Ancient warrior, his arms with the equipment is full of idioms in which is hidden a lot of information.

The considered by us period of time is transitional, because all life values of Kazakhstani population and Eurasian steppes changed. The changes had an impact on military art as well. Moreover, a social phenomenon played a major role in social and economic life of the nomads.

According to the form and decor armament supplies as well as burials can be divided into elite and ordinary.

Ancient armorers with skill combined form of the weapon and specifications with the décor. Decorations for Sakas of weapons become images of animals and polymorphic creatures (Griffins). On the form and decoration of weapons, as well as funerary monuments can be divided into elite and ordinary.

The elite type of weapon is the one on the surface of which some details were shown with the zoomorphic or vegetable elements made in animal style (fig. 95, 96, 97, 98) and inlaid with jewels (fig. 99, 100).

At the same time together with the development of forms the weapon enriched with different jewelry, decor. Ancient armorers skillfully combined the form of the weapon and technical characteristics with decor. The images of animals and polymorphic beings (griffins) were served as decor for the sakas weapon.

To decorate the weapon images of wild animals were used (wolf, boar, leopard and etc.) and for the military equipment – images of herbivorous were applied (deer, horse, mountain goats, argali, etc.). The animals were chosen based on their natural qualities. Gradually armament supplies are allocated with concrete semantic, magic concepts. There are such concepts as mastering natural qualities of animals by means of their image on these subjects. So subjects of military equipment turned into a "book" of the culture existing once which developed them, and for reading the so-called book it was necessary to define functional features of subjects of military equipment in nomad culture based on level of their development, and also on external characteristics.

The question of the social status of soldiers and weapon types in the Kazakhstan archaeological science was not an object of special research.

Armament supplies got the function of social accessory markers, besides, they were used in ritual actions.

The collected archaeological materials allow considering some questions of a social system.

As a result of the multilateral analysis of considered subjects it is possible to claim about following functions: actual military, sacral and social marking.

The military function was modified; new forms of the weapon in the society of military democracy subjects of arms were developed. With the advent of new types of the offensive weapon the better protective clothes are made. The war got the role of means of economic and socio-political and other forms of relationship between various people. This function dictated a form, a material and structure of armament supplies.

Sacral function – the functional sense of the weapon was supplemented by the image of the animal, therefore, the weapon and an image merged into a single whole. Sacral function was carried out generally by daggers, swords and chisels. The sword or dagger is a component of the sacral axis connecting the world of live and the world of the dead. On the weapon intended for sacral action, animals with which gods were identified, and also mythical beings – griffins were represented. Argali, griffins and protomai were represented on the horsman-hammers (as well as on other types of weapon). Argali lives on highlands therefore ancient tribes considered this animal to be an embodiment of god of the sun. The griffin, according to ancient outlook, is a mediator, the charm accompanying the dead in the world of the dead. Horsman-hammers were used for killing the ritual animals, in particular horses to what skulls of horses with round openings testify.

The sign connected with social marking which shows the attributes of the power is the full set of the weapon. To make the weapon attribute of the power, some additional investments were necessary such as work and materials.

The equipment of "the gold person" from Issyk allows claiming that he was the notable member of society during his lifetime. According to A.K. Akishev, the soldier who is a shadow of god of the sun was buried there (Ақишев, 1981, p. 59). The commitment of the sakas leaders to solar symbolic was expressed in gold applications on their clothes, gilding on the weapon and armor. Clothes with jewelry in animal style, the type-setting belt accompanied by a dagger, a quiver and other elements of equipment, were one of traditional and favorite subjects of equipment of notable soldiers. Complexity of belt decoration, its splendor was the privilege of elite groups.

The Sakas art serving the upper class, allows speaking about a considerable gap between the aristocracy and other population not only in public, but also in the spiritual sphere. Herodotus notes that "Thracians, Scythians, Persians, Midijets, that is almost all barbarians, consider being noble only those groups of people who do not do any manual work and know only military science" (Herodotus, t. 4, p. 167).

In ancient society to the notable soldier was gradually attributed some magic force – the defender from otherworldly forces. The soldier became a charm, he was identified with the leader, god, thus, he carried out priestly functions, and his weapon and equipment turned into the attributes marking the status, taken by him in society. Here it is necessary to remind the genealogical legend of Scythians connected with heavenly gift in a type of weapon.

Different functions of armament supplies and war equipment which are originated from the ancient times change and acquire new characteristics during the Turkic time. The ethnographic materials contain a lot of data on different functions of armament supplies. They mainly reflected the mythological outlook of the Kazakh people. Following the rules and traditions no Kazakh soldier attended a meeting without his weapon. If somehow a soldier came without his weapon he was not given a place to sit and no one listened to him. (Левшин, 1996, p. 177).

Armament supplies were used in all rituals of the Kazakhs. For example, bride's trousseau always included any type of weapon and this weapon was the most important part of it.

Shamans while carrying out some rituals used weapons mainly daggers, swords and spears.

100. Баталы металдан жасалган белдік жиынтығы. Талды-2. Орталық Қазақстан. А.З. Бейсеновтың қазбалары
 Наборный пояс из образцового металла. Талды-2. Центральный Казахстан. Раскопки А.З. Бейсенова
 Decorated with plate's belt from precious metal. Taldy-2. Central Kazakhstan. A.Z. Beysenov's excavation

*C*ONCLUSION

During the last century the archeologists conducted systematic research works of archeological monuments in different regions of Kazakhstan. Various cultural and chronological peculiarities were revealed the development of which was directly connected with the development of weapons and military affairs.

One of the most important elements of culture of the ancient population of Kazakhstan is armament supplies which originate from burial grounds and monuments of the studied period.

Today the biggest and the most various collection can be observed in the museums of the country and in private collections. These samples need to be classified and studied both from the point of their inner evolution and in the context of studying economical, socio-political events taking place in the early nomad society.

There are a lot of problems in historiography of armament supplies and military art of the nomadic population of the Great steppe during the early Iron Age in spite of good historical base and numerous publications. One of these problems concerns the

technique of making weapon and protective equipment, defining the place of origin which certainly existed in the area of historical and cultural society functioning.

The problem of army organization and its structure, techniques of conducting wars is not studied well. A number of complex actions using the materials from the whole area of Scythian and Sakas society have to be taken. Moreover, they need to be compared with written resources.

There were special groups of people who produced weapon and taught how to make a good weapon in the ancient nomad society. Unfortunately, their role has not been studied yet.

The tribes inhabiting the Kazakh steppe in I c. BC were in the center of military and political events taking place in the Eurasian steppes. That was the main reason why these events greatly influenced the process of weapons development. The gathered material allows to solve some actual problems of history of military art in the context of cultural genesis and to define the contribution of the ancient Sakas into military development in the ancient world.

ДЕБИЕТ.
ЛИТЕРАТУРА.
LITERATURE

Акишев К.А., Акишев А.К. Проблема хронологии раннего этапа сакской культуры // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата, 1978. – С. 38–63.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. – 320 с.

Акишев К.А. Саки азиатские и скифы европейские: Общее и особенное в культуре // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата, 1973. – С. 43–59.

Акишев А.К. Костюм «золотого человека» и проблема катафрактария // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1981. – С. 54–64.

Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. – Л.: Ленинградский университет, 1974. – 155 с.

Арсланова Ф.Х. Бронзовые котлы из музеев Восточно-Казахстанской области // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. – Кемерово, 1980. – С. 147–156.

Арсланова Ф.Х. Новые материалы VII–VI вв. до н. э. из Восточного Казахстана // Советская археология. – 1972. – № 1. – С. 253–258.

Арсланова Ф.Х. Предметы вооружения из Казахского Прииртышья // Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции «Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства». – Кемерово, 1979. – С. 95–99.

Адрианов А.В. К археологии Западного Алтая (из поездки в Семипалатинскую область в 1911 г.) // Известия Императорской Археологической Комиссии. – Петроград, 1916. – Вып. 2. – С. 72–79.

Бейсенов А.З. Сарыарқа – далалық өркениеттің алтын бесігі. – Алматы: Technology of Imaging, 2011. – 32 с.

Бейсенов А.З. Новые памятники тасмолинской культуры в Центральном Казахстане // «Маргулановские чтения». Сборник материалов научной конференции. – Алма-Ата, 1989. – С. 214–217.

Боталов С.Г., Таиров А.Д. Памятники раннего железного века в окрестностях села Варна // Материалы по археологии и этнографии Южного Урала: Тр. музея-заповедника Аркаим. – Челябинск, 1996. – С. 131–140.

Варфоломеев В.В. Кент и его округа // Степная цивилизация Восточной Евразии. Древние эпохи. – Астана, 2003. – Т. 1. – С. 88–108.

Владимирский А. Скифы – конные стрелки из лука // Военно-исторический журнал Para-bellum. – 2008. – № 29. – С. 44–50.

Варфоломеев В.В. Тасмолинское погребение с наборным поясом из могильника Тегисжол // Вопросы археологии Казахстана. – Алматы, 2011. – Вып. 3. – С. 315–324.

Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VI–V вв. до н.э. – М.: Наука, 1973. – 160 с.

Геродот, IV. 9-10. – Вестник древней истории. – 1947. – № 2. – 260 с.

Гольмстен В.В. К разработке приемов исследования вещественных памятников (меч и сабля). – Сообщения Государственной академии истории материальной культуры, 1932. – № II-12. – С. 10-14.

Граков Б.Н. Пережитки матриархата у сарматов // Вестник древней истории. – 1947. – № 3. – С. 101–105.

Граков Б.Н. Скифы. Научно-популярный очерк. – М.: МГУ, 1971. – 200 с.

Ginters W. Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Sudrussland. – Berlin, 1928. – P. 21-29.

Греч А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – М.: Гл. ред. вост. лит., 1982. – 256 с.

Галкин Л.Л. Разведки и раскопки в северо-восточном Прикаспии // Археологические открытия-1981. – М., 1983. – С. 433–440.

Грязнов М.П. Памятники майзмирского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1947. – Вып. 18. – С. 9–17, ил.

Добжанский В.Н. Наборные пояса кочевников Азии. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1990. – 162 с.

Дуйсенгали М.Н., Мамедов А.М. Погребальные сооружения кочевников раннего железного века в верховьях Илека // Вопросы археологии Казахстана: Сборник научных статей. – Алматы, 2011. – Вып. 3. – С. 512–524.

Иванов В.А. Наборные пояса оседлого населения Урало-Поволжья эпохи раннего железа (к проблеме

происхождения и семантики) // Уфимский археологический сборник. – Уфа, 2000. – Вып. 2. – С. 86–96.

Иессен А.А. Некоторые памятники VIII–VII вв. до н.э. на Северном Кавказе // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М., 1954. – С. 120–125.

Кадырбаев М.К. Некоторые итоги и перспективы изучения археологии раннежелезного века Казахстана // Новое в археологии Казахстана. – Алма-Ата, 1968. – С. 21–36.

Кадырбаев М.А., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. – Алма-Ата: Наука Каз. ССР, 1977. – 147 с.

Кадырбаев М.К. Курганные некрополи верховьев р. Илек // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М., 1984. – С. 84–93.

Копылов И.И. Находки скифского шлема в Семиречье // Ученые записки Алма-Атинского Госпединститута. Серия общественно-политическая. – Алма-Ата, 1957. – Т. XIV (2). – С. 281–292.

Кузьмина Е.Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии // Свод археологических источников. – М., 1966. – Вып. 4–9. – С. 25–35.

Кузьмина Е.Е. Бронзовый шлем из Самарканда // Советская археология. – 1958. – № 4. – С. 120–126.

Кубарев В.Д. Древние изваяния Алтая. Оленные камни. – Новосибирск: Наука, 1979а. – 120 с.

Кубарев В.Д. О работах на Алтае // Археологические открытия 1981 года. – М., 1983. – С. 204–210.

Кызласов И.Л. Курганы средневековых хакасов XIII–XIV вв. (аскизская культура в монгольское время) // Советская археология. – 1978. – № 1. – С. 122–141.

Кызласов Л.Р. Сакская коллекция с Иссык-Куля // Новое в археологии. – М., 1972. – С. 100–105.

Кузьминых С.В. Металлургия Волго-Камья в раннежелезном веке. – М.: Наука, 1983. – 105 с.

Курфтин Б.А. Археологические раскопки в Триалети. – Тбилиси: Издательство АН Грузинской ССР, 1941, 1942. – 340 с.

Крупнов Е.И. Древняя история Северного Кавказа. – М.: Наука, 1960. – 229 с.

Кочеев В.А. Боевое оружие пазырыкцев // Древности Алтая. – Горно-Алтайск, 1999. – № 4. – С. 74–82.

Кариев Е., Оралбай Е. X-образные поясные накладки из Восточного Казахстана // Известия НАН РК 3 (289). – Алматы, 2013. – С. 50–60.

Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 635 с.

Киселев С.В. Неолит и бронзовый век Китая // Советская археология. – 1960. – V. 4. – С. 260–267.

Коренюк С.Н. О связях ананьинских племен Прикамья с населением Казахстана и Южной Сибири // XI Уральское археологическое совещание. – Челябинск, 1999. – С. 20–31.

Левшин А.И. Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. – 655 с.

Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». – М.: Наука, 1972. – 272 с.

Либеров П.Д. Хронология памятников Поднепровья скифского времени // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М., 1954. – С. 150–160.

Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. – Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 73. – М.-Л., 1959. – 142 с.

Медведская И.Н. Некоторые вопросы хронологии бронзовых наконечников стрел Средней Азии и Казахстана // Советская археология. – 1972. – № 3. – С. 76–88.

Мелюкова А.И. Вооружение скифов. – М.: Наука, 1964. – 113 с.

Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры // Свод археологических источников. – 1963. – Вып. Д1-10. – С. 13–19.

Мошкова М.Г. Сарматские памятники северо-восточного Оренбуржья // Памятники Южного Приуралья и Западной Сибири сарматского времени. – М., 1972. – С. 45–50.

Маннай-оал М.Х. Тува в скифское время. Уюкская культура. – М., 1970. – 122 с.

Максимова А.Г., Ермолаева А.С., Марьяшев А.М. Наскальные изображения урочища Тамгалы. – Алма-Ата: Өнер, 1985. – 144 с.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 436 с.

Очир-Горяева М.А. Наконечники стрел кочевников Нижнего Поволжья // Российская археология. – М., 1996. – № 1. – С. 41–54.

Оралбай Е.К. Тарбагатай теріскейіндегі 2013 жылғы қазба жұмыстарының қорытындысы // Труды филиала Института археологии в г. Астана. – Астана: Изд. группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – С. 131–139.

Патрушев В.С., Халиков А.Х. Волжские ананьинцы: (старший Ахмыловский могильник). – М.: Наука, 1982. – 275 с.

Пистровский Б.Б. Ванское царство. – М.: Издательство Восточной литературы, 1959. – 240 с.

Полосьмак Н.В. Стерегущие золото грифы (акалахинские курганы). – Новосибирск: Наука, 1994. – 125 с.

Погребова М.Н. Бронзовый кинжал переднеазиатского типа из Кедабекского могильника в Северном Азербайджане // АС. – М., 1960. – Вып. 37. – С. 15–25

Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. – М.–Л., 1953. – 402 с. + 120 табл.

Рабинович Б.З. Шлемы скифского периода // Труды отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа. – 1947. – Т. 1. – С. 100–171.

Синицын И.В., Шилев В.П. Памятники Нижнего Поволжья // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1959. – № 60. – С. 87–139.

Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов. – Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 101. – М., 1961. – 162 с.

Смирнов К.Ф. Савроматская и раннесарматская культуры // Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М.: Наука, 1989. – 169 с.

Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия: проблемы хронологии и её исторический аспект. – Саратов: Изд-во СГУ, 1990. – 300 с.

Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: Гылым, 1992. – 288 с.

Самашев З.С., Ермолаева А.С., Лошакова Т.Н. Поселение Токсанбай // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие-2006». – Алматы, 2006. – С. 188–189.

Самашев З., Ермолаева А., Куц Г. Древние сокровища Казахского Алтая. – Алматы: Өнер, 2008. – 199 с., ил.

Самашев З., Жумабекова Г., Ермолаева А., Омаров Г. Раннесакские наконечники стрел из Казахского Алтая // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе // Материалы Международной конференции (Санкт-Петербург, 2-5 сентября 1998 г.). – СПб., 1998. – С. 155–160.

Самашев З., Онгар А., Оралбай Е., Кыясбек Г. Храм-святяище – Кызылуийк. – Астана: Изд. группа ТОО «Археология», 2011. – 200 с.

Самашев З., Байгилеу Д., Курманкулов Ж. Петроглифы Теректи Аулие. – Астана: Издательская группа ТОО «Археология», 2013. – 240 с.

Сорокин С.С. Памятники ранних кочевников в верховьях Бухтармы // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – М.–Л., 1966. – Вып. 8. – С. 39–60

Суразаков А.С. Курганы эпохи раннего железа в могильнике Кызык-Тепань I // Археологические исследования в Горном Алтае в 1980–1982 гг. – Горно-Алтайск, 1983. – С. 42–52.

Сейтжалиев М.К. Находка Карасукского кинжала в Жетысу // Археологические исследования степной Евразии. Сборник научных статей к 70 летию В.В. Евдокимова. – Караганда: «TENGRILtd», 2013. – С. 169–172

Таиров А.Д. Исследования памятников раннего железа в Челябинской области // Археологические открытия 1984 года. – М.: Наука, 1986. – С. 155–160

Таиров А.Д. Фигурка воина из поселка Элеватор // Археология Волго-Уральских степей. – Челябинск, 1990. – С. 144–146.

Тереножкин А.И. Скифский мир. – Киев: Наукова думка, 1975. – 236 с.

Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Ракурс, 1994. – 170 с.

Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. – М.: Наука, 1971. – 172 с.

Худяков Ю.С. Сложение военного дела культур скифского времени в Южной Сибири. // Скифосибирское культурно-историческое единство. – Кемерово, 1980. – С. 141–144.

Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Восточного Туркестана в бронзовом и раннем железном веках

// Военное дело и средневековая археология Центральной Азии. – Кемерово, 1995. – С. 5–25.

Черников С.С. О работах Восточно-Казахстанской экспедиции // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1956. – Вып. 64. – С. 50–61

Членова Н.Л. Карасукские кинжалы. – М., 1976. – 102 с.

Членова Н.Л. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры. – М., 1967. – 300 с.

Чугунов К.В. Искусство Аржана-2: статистика, композиция, иконография, орнаментальные мотивы // Европейская Сарматия. – СПб., 2011. – С. 39–60.

Черненко Е.В. Скифские лучники. – Киев: Наукова думка, 1981. – 168 с.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ОТЧЕТЫ

Альбом иллюстраций к отчету Заволжского отряда Астраханской экспедиции ЛОИА 1967 г. // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп 2, д. 1056, св. 66.

Гуцалов С., Родионов В. Отчет об археологических разведках и раскопках в Актюбинской области в 1985 г. // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп 2, д. 2084, св. 158.

Железников Б.Ф., Кригер В.А. Отчет об археологических работах в Уральской области в 1976 г. // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп 2, д. 1534, св. 100.

Железников Б.Ф., Кригер В.А. Отчет об археологических работах в Уральской области в 1977 г. // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп 2, д. 1602, св. 110.

Кушаев Г.А. Отчет об археологических исследованиях в Уральской области в 1971 г. // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп 2, д. 1227, св. 78.

Мошкова М.Г., Железников Б.Ф., Кригер В.А. Отчет об археологической работе в Уральской области в 1978 г. // Архив ИА МОН РК, ф. 11, оп 2, д. 1679, св. 121.

Научное издание

Айдос Чотбаев
Aidos Chotbayev

Қазақ даласының ежелгі көшпелілерінің қару-жарақтары

Вооружение древних кочевников казахских степей

The armament of the ancient nomads of the kazakh steppes

На казахском, русском и английском языках

Редактор	А. Айдарбекова
Перевод на казахский язык:	Р. Жуматаев
Перевод на английский язык:	З. Жаханова

Дизайн и верстка: А. Исмаилова

Работа выполнена в рамках грантового проекта
«Всадники Великой степи: традиции и новации»
(руководитель А. Онгар)

Формат 84x108 ^{1/16}
Бумага матовая мелованная, 130 г.
Тираж 300 экз. Заказ № 8486.

Отпечатано с файлов заказчика в ТОО «Полиграфкомбинат» Республики Казахстан.
050002, г. Алматы, ул. М. Макатаева, 41.

